

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Κοινωνιολογία της Σύγχρονης Ελλάδας

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ
ΥΠΟ ΤΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Επιβλέπων Καθηγητής: Τσίρος Νικόλαος

Τριμελής Επιτροπή: Λύτρας Ανδρέας
Παπαρίζος Αντώνιος
Τσίρος Νικόλαος

Μεταπτυχιακός Φοιτητής: Λέκκας Κωνσταντίνος
Α.Μ. : 3312Μ013

Αθήνα, Ιανουάριος 2015

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μετάβαση από το Οθωμανικό στο Ελληνικό δίκαιο, σηματοδοτεί τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους. Ενός από τα πολλά διάδοχα κράτη που δημιουργήθηκαν στον πολύπαθο χώρο της Βαλκανικής, με την κατάρρευση – αποσύνθεση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η διαδικασία δόμησης και θεσμικής οργάνωσης του κράτους, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όταν θεάται υπό το πρίσμα ενός εκ των κορυφαίων θεσμών μιας οργανωμένης κρατικής οντότητας, του δικαίου. Ενός θεσμού με πολυδιάστατη λειτουργία, εκφραστή και ρυθμιστή των κοινωνικών σχέσεων, που διεισδύει σε κάθε πτυχή της κοινωνικής πραγματικότητας, με την οποία και αναπτύσσει αέναη, αμφίδρομη σχέση. Αποκτά δε πρόσθετη αξία, όταν αφορά ένα λαό με μακραίωνη πνευματική και πολιτιστική παράδοση, κυρίαρχη στον ιστορικό χώρο της Μεσογείου, η οποία συμπεριλαμβάνει και το χώρο του δικαίου.

Η "συνομιλία" αυτή δικαίου και κοινωνικοπολιτικών συνθηκών, όπως αυτές εξελίχθηκαν στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, αποτελεί το θέμα διαπραγμάτευσης της παρούσας εργασίας. Με εύλογο το ενδιαφέρον, εάν από αυτή τη συνομιλία, στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα, την Ελλάδα του σήμερα, αφουγκραζόμαστε ψίθυρους ή κραυγές.

Λέξεις κλειδιά:

Θεσμοί, κοινωνικές συνθήκες, ταξική δομή, Μ. Ιδέα, αστική τάξη, δικαιοσύνη, εθνικές γαίες, κυρίαρχα στρώματα, αστικό δίκαιο, Μεγάλες Δυνάμεις, οθωμανική γαιοκτησία, δικαιώματα, βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, αγρότες, τσιφλίκια, πολιτικό σύστημα, νεοελληνικό κράτος, υπανάπτυξη, πελατειακό σύστημα.

ABSTRACT

The transition from the Ottoman to Greek Law, marks the foundation of the new Greek government-state, one of the many following states, founded in the Balkan area, after the fall of the ottoman empire.

The process of structuring and the institutional organization of the state is particularly interesting when viewed under the perspective of the Law, one of the most important institutions of an organized state. A multidimensional institution which regulates social affairs, penetrates in every aspect of social life, creating perpetual and bilateral relations.

An added value is created when it refers to a people bearing a long spiritual and cultural tradition, dominating through the history of the Mediterranean, a tradition which also applies to Law.

The relation between Law and social-political circumstances, as they evolved in the 19th century, is the topic of the present thesis. A point of true interest is whether this relation currently applies in Greece.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Εισαγωγή – Η Ελλάδα διάδοχο Κράτος	6
	A. ΜΕΡΟΣ	
	Δίκαιο και Κοινωνία	12
1.	<i>Δίκαιο και κοινωνική μεταβολή</i>	17
	B. ΜΕΡΟΣ	
	Το κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον στο 19ο αιώνα	
1.	<i>Οι κοινωνικές συνθήκες κατά τον Απελευθερωτικό Αγώνα</i>	
1.	Κοινωνική και οικονομική δομή	20
2.	Το ελληνικό αστικό στοιχείο παραμονές της Επανάστασης	22
3.	Η ιδεολογική πτυχή	24
4.	Τα επαναστατικά σώματα και οι μεταβολές κατά τον Αγώνα	26
5.	Τα επαναστατικά Συντάγματα	28
2.	<i>Ο κοινωνικός σχηματισμός στο Ελληνικό κράτος</i>	29
1.	Τα κυρίαρχα στρώματα μετά την Επανάσταση	30
2.	Αγρότες, Εθνικές γαίες και τσιφλίκια	33
3.	Τα αστικού χαρακτήρα στρώματα	37
4.	Οι στρατιωτικοί	40
3.	<i>Ελληνικό κράτος και κοινωνία</i>	41
1.	Κοινωνία πολιτών και Πολιτική κοινωνία	43
2.	Ο γιγαντισμός του Ελληνικού κράτους	45
3.	Συνοπτικό οικονομικό περίγραμμα	50
4.	<i>Ιδεολογικές μεταλλάξεις στο νεοελληνικό κράτος - Η Μ. Ιδέα</i>	
1.	Η απελευθέρωση στο εθνικό υποσυνείδητο	53
2.	Η πορεία προς τη Μ. Ιδέα	54
3.	Η πολυλειτουργικότητα της Μ. Ιδέας	57
5.	<i>Ο κοινοβουλευτισμός</i>	59
1.	Η πολιτική λειτουργία – Ένα πολιτικό παράδοξο	64
	Γ. ΜΕΡΟΣ	
	Το δίκαιο	
1.	<i>Το αστικό δίκαιο</i>	67
1.	Το καθεστώς δικαίου πριν την Επανάσταση του 1821	67
2.	Η περίοδος της προσωρινής Διοίκησης (1821-1827)	70
3.	Η Ελληνική πολιτεία και η Πολιτειακή μεταβολή το 1833	72
4.	Η πρώτη προσπάθεια σύνταξης Αστικού Κώδικα. Το νομοθετικό διάταγμα περί πολιτικού νόμου της 23 ^{ης} Φεβρουαρίου/7 ^{ης} Μαρτίου 1835. Έθιμα και Δίκαιο	75
5.	Οι πρώτες εξελίξεις μετά το Νομοθετικό Διάταγμα του 1835	80
6.	Οι Συντακτικές Επιτροπές του Αστικού Κώδικα – Η απόρριψη του ξένου προτύπου	82
2.	<i>Το καθεστώς της τέως οθωμανικής γαιοκτησίας</i>	88
1.	Το Μουσουλμανικό – Οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα	89
2.	Η διαμόρφωση της πρώην Οθωμανικής γαιοκτησίας μετά την	

Ελληνική Επανάσταση - Η περίοδος μέχρι το 1880	
1.	Οι ρυθμίσεις των πράξεων ανεξαρτησίας της Ελλάδας – η σχετική νομολογία 90
2.	Η διατήρηση των ιδιωτικών δικαιωμάτων, σχετικών με τις πρώην Οθωμανικές ιδιοκτησίες 93
3.	Η έμμεση αναδρομική ισχύς του Οθωμανικού δικαίου, σε σχέση με τα ιδιωτικά δικαιώματα επί της τέως Οθωμανικής γαιοκτησίας 96
3.	Η περίοδος μετά το 1880
1.	Η σύμβαση παραχώρησης της Θεσσαλίας και τμήματος της Ηπείρου 98
2.	Η Σύμβαση του 1881 και το γαιοκτητικό καθεστώς 99
3.	Το ειδικότερο περιεχόμενο των υποχρεώσεων της Ελλάδας 102
4.	Η αφομοίωση – μεταβολισμός των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων επί των τέως οθωμανικών γαιών 103
5.	Η λειτουργία της Σύμβασης στην πράξη 105
Δ. ΜΕΡΟΣ - Συμπεράσματα	
	<i>Η αποτίμηση της συνάρθρωσης δικαιοσύνης και συστήματος και κοινωνικοπολιτικών συνθηκών στο Ελληνικό κράτος του 19^{ου} αιώνα</i> 110
	Βιβλιογραφία 119

Εισαγωγή

Η Ελλάδα διάδοχο κράτος –Το δίκαιο

Μια από τις εκφάνσεις του δυναμισμού των διεθνών σχέσεων, κατά τους νεότερους χρόνους, αποτελεί η περίπτωση της διαδοχής κρατών, της εναλλαγής δηλαδή της κρατικής κυριαρχίας, σε ορισμένο γεωγραφικό χώρο. Είναι ένα φαινόμενο που έχει ως αφετηρία εδαφικές μεταβολές, που προκύπτουν άλλοτε ειρηνικά και άλλοτε (συνηθέστερα) βίαια, οι οποίες επιφέρουν συρρίκνωση, επέκταση, εξαφάνιση μιας κρατικής οντότητας και εμφάνιση νέων κρατών. Στενή είναι η σύνδεση και με τη διαδικασία αυτοδιάθεσης των λαών. Μια επιγραμματική ιστορική αναδρομή περιπτώσεων διαδοχής, περιλαμβάνει τις αποικίες της Β. Αμερικής και τη δημιουργία των Ηνωμένων Πολιτειών τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, τις ισπανικές και πορτογαλικές αποικίες της Λατινικής Αμερικής το 19^ο αιώνα. Ακολουθούν οι μεταβολές από τη διάλυση της Αυστροουγγαρίας και της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η αποαποικιοποίηση της Αφρικής και της Ασίας τη δεκαετία του 1960 και τέλος, η δημιουργία νέων κρατών από τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και της Γιουγκοσλαβίας, η επανένωση της Γερμανίας και η διάλυση της Τσεχοσλοβακίας.

Βασικές συνιστώσες κάθε διαδοχής, αποτελούν οι θεματικές ενότητες που αφορούν τη διεθνή κοινότητα (διεθνείς συνθήκες και συμβάσεις - διεθνές δίκαιο), τη διαδοχή από πλευράς προκάτοχου κράτους (δημόσια περιουσία και χρέη, δικαϊκό σύστημα) και τη διαδοχή από πλευράς ιδιωτών (περιουσιακή και προσωπική κατάσταση). Τα παραπάνω, ασφαλώς εντάσσονται στο ιστορικό και πολιτικό γίνεσθαι κάθε εποχής, στενό και ευρύτερο, προσδίδοντάς τους κάθε φορά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Δεδομένου ότι οι κανόνες του διεθνούς δικαίου δεν είχαν μορφοποιηθεί σε σημαντικό βαθμό,¹ τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, σημαντικό ρόλο στη ρύθμιση πολλών θεμάτων που άπτονταν της διαδοχής, διαδραμάτιζαν οι μεγάλες δυνάμεις της εποχής (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Αυστρία

¹ Γ. Καριμιάδης «Η Ελλάδα ως διάδοχο κράτος », σελ. 29.

και Πρωσία), στη βάση των δικών τους συμφερόντων και των ισορροπιών που διαμορφώνονταν, όπως συνέβη και στην περίπτωση της Ελλάδας.

Στην προβληματική της διαδοχής κράτους, σημαντική θέση κατέχει η προσπάθεια να διευθετηθούν σειρά ζητημάτων, που άπτονται της μεταβολής του συστήματος δικαίου. Δεδομένης μάλιστα της κεφαλαιώδους σημασίας που έχει για μία ευνομούμενη κρατική οντότητα το δικαϊκό της σύστημα και η συνάρθρωσή του, με όλο το φάσμα των κοινωνικών, πολιτικών και ιστορικών σχέσεων που αναπτύσσονται σε αυτή, καθίσταται αυτονόητη, τόσο η αξία διερεύνησης της μετάβασης από το ένα σύστημα δικαίου στο άλλο, όσο και η πολυπλοκότητα του εγχειρήματος.

Στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, η Ελλάδα κατέστη διάδοχο κράτος το 1830, με την ίδρυση του ελληνικού βασιλείου (και συγκεκριμένα με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου στις 3 Φεβρουαρίου, με το οποίο αναγνωριζόταν η ανεξαρτησία της χώρας μας), το 1864 με την ένωση των Επτανήσων και το 1881 με την προσάρτηση της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου.² Η σταδιακή αυτή ενσωμάτωση νέων περιοχών, όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια, είχε επιπτώσεις στην εξελικτική πορεία του καθεστώτος δικαίου.

Η στάση των τριών εγγυητριών δυνάμεων, κατέτεινε στο να αντιμετωπίζει την ελληνική διαδοχή, ως διευθέτηση μιας συνήθους εδαφικής προσάρτησης, με περιορισμένες μεταβολές, μεταξύ των άλλων και στα νομικά ζητήματα. Ήταν επακόλουθο της επαμφοτερίζουσας στρατηγικής τους έναντι της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αφενός προωθώντας την ακεραιότητά της και αφετέρου, ευνοώντας την ανάδειξη περιφερειακών, ανταγωνιστικών εθνικών κέντρων. Από την άλλη υπήρχαν, τόσο οι σαφείς εθνικοί στόχοι αποκοπής από το οθωμανικό παρελθόν, όσο και η προσπάθεια να καταρριφθεί η μομφή περί του κοινωνικού χαρακτήρα της ελληνικής επανάστασης, η οποία την έφερνε σε αντιπαράθεση με την αρχή της διεθνούς νομιμότητας της Ιεράς Συμμαχίας. Σε αυτό το πλαίσιο, το ελληνικό κράτος δεν υπεισήλθε στη νομική θέση του προκατόχου οθωμανικού, δε δεσμεύτηκε από τις διεθνείς συμβάσεις που ήταν σε ισχύ, καθώς και από το καθεστώς των διομολογήσεων, αντιμετωπίζοντας πάντως, για ευνόητους λόγους, με ιδιαίτερη προσοχή και επιείκεια, το καθολικό στοιχείο.

² Ακολούθησαν τρεις άλλες περιπτώσεις διαδοχής: Το 1913 με την προσάρτηση της Μακεδονίας, Ηπείρου, νήσων Β. Αιγαίου Σάμου και Κρήτης, το 1919-1923 με την προσάρτηση της Δυτ. Θράκης και το 1947 των Δωδεκανήσων.

Στο βασικό νομικό ζήτημα της έγχειας ιδιοκτησίας και σε σχέση με την παρουσία του προκατόχου οθωμανικού δημοσίου, οι πολύπλοκες οθωμανικές ρυθμίσεις, δε δέσμευσαν το διάδοχο κράτος, το οποίο προσπορίστηκε όλες εκείνες τις εκτάσεις που κατέλαβε στρατιωτικά, καθώς και τις ιδιωτικές, οι οποίες είχαν εγκαταλειφθεί. Η ενσωμάτωση μάλιστα αυτή έγινε δικαιωματικά, ως ελληνικός χώρος, ο οποίος είχε αποσπαστεί προσωρινά - παράνομα και όχι, ως το ενεργητικό μιας αντικατάστασης κυριαρχίας, καθώς σε μια τέτοια περίπτωση, θα έπρεπε να γίνει ανάληψη και του ανάλογου οθωμανικού χρέους. Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκαν τα *εθνικά κτήματα* - οι *εθνικές γαίες*.

Ως προς τα κεκτημένα δικαιώματα των ιδιωτών, η ποικιλία νομικών μορφωμάτων και έννομων σχέσεων οδήγησε σε σειρά προβλημάτων, μέρος των οποίων σχετίζονταν με το διαχωρισμό των ιδιωτών, σε Έλληνες και Οθωμανούς Τούρκους. Το διάδοχο ελληνικό κράτος, αναγνώρισε στο τέλος τα κεκτημένα δικαιώματα των ιδιωτών που απέκτησαν την ιθαγένειά του, τα δε αντίστοιχα δικαιώματα των Τούρκων ιδιωτών, έγιναν σεβαστά στο βαθμό που προβλέπονταν από τις διεθνείς συνθήκες, οι οποίες αφορούσαν περιοχές, που δεν είχαν καταληφθεί στο πολεμικό πεδίο. Εν τέλει δε, η ελληνική πολιτεία, προκειμένου να υπερβεί τα όποια ζητήματα αναφύονταν στην πράξη, προσπάθησε να τα αντιμετωπίσει περιστασιακά, διασφαλίζοντας ότι δεν θα διακυβευτεί η ουσία της κυριαρχίας της, προσαρμόζοντας τα νομικά κληροδοτήματα του παρελθόντος, στο δικό της δικαϊκό σύστημα.³

Το πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας, διερευνά σε θεωρητικό επίπεδο την πολυδιάστατη λειτουργία του δικαίου, ως κοινωνικού φαινομένου. Ο ρυθμιστικός – κανονιστικός ρόλος, το στοιχείο του καταναγκασμού, η συνάρθρωση με την οικονομία και τα συμφέροντα, οι πηγές και ο τρόπος διαμόρφωσης, ο φορέας έκφρασης, η ιδεολογική λειτουργία, είναι κάποια από τα ειδικότερα χαρακτηριστικά και λειτουργίες του δικαίου, τα οποία και εξετάζονται, με αναφορές στις σχετικές απόψεις κλασικών της κοινωνιολογίας.

Επειδή οι κανόνες δικαίου δεν είναι σταθεροί, αλλά παρακολουθούν τις μεταλλάξεις της κοινωνικής πραγματικότητας, ιδιαίτερο κεφάλαιο αποτελεί η εξέλιξη του δικαίου, σε σχέση με την κοινωνική μεταβολή. Παρατίθενται σχετικές με την κοινωνική εξέλιξη και τη μεταβλητότητα του δικαίου θεωρίες, ενώ επίσης

³ Γ. Καριψιάδης σελ. 417 επ.

επισημαίνεται η διαλεκτική σχέση, μεταξύ δικαίου και κοινωνικών αλλαγών, η οποία συμπεριλαμβάνει το εύρος της αναδιάρθρωσης του δικαίου, με την έκταση των κοινωνικών αλλαγών.

Στο δεύτερο μέρος, επιχειρείται η αποτύπωση και ανάλυση του κοινωνικοπολιτικού περιβάλλοντος στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στις κοινωνικές συνθήκες, οι οποίες επικρατούσαν τις παραμονές και κατά τη διάρκεια του Αγώνα, καθώς και στις μεταβολές που επήλθαν κατά τη διάρκεια αυτού, ενώ γίνεται και μνεία στα επαναστατικά συντάγματα. Το δεύτερο κεφάλαιο, αναφέρεται στον κοινωνικό σχηματισμό στο νεοσύστατο κράτος. Ένα μεγάλο τμήμα, περιλαμβάνει την αγροτική τάξη, η οποία ήταν η πολυπληθέστερη την εποχή αυτή, καθώς και τα συναφή και ιδιαίτερα σημαντικά γι' αυτή ζητήματα, των εθνικών γαιών και των τσιφλικιών. Το τρίτο κεφάλαιο, ασχολείται με τη σχέση κράτους και κοινωνίας, το γιγαντισμό του κράτους, την πολιτική κοινωνία και την κοινωνία των πολιτών. Στο τέταρτο κεφάλαιο, προσεγγίζεται το ιδεολογικό στίγμα, οι επελθούσες ιδεολογικές μεταλλάξεις, ενώ γίνεται εκτενής αναφορά στη πολυδιάστατη λειτουργία της Μεγάλης Ιδέας. Τέλος, στο πέμπτο κεφάλαιο, παρακολουθείται η διαδρομή του κοινοβουλευτισμού και η επιρροή αυτού στη λειτουργία του πολιτικού συστήματος.

Η πρώτη διαδοχή, η οποία σχετίζεται με τη διαδικασία δόμησης του νέου ελληνικού κράτους, ασφαλώς παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Ιδιαίτερα μάλιστα, η εξέταση όλων των ζητημάτων που σχετίζονται με το χώρο του εσωτερικού δικαίου, είτε αυτά προϋπήρχαν, είτε δημιουργήθηκαν εξαιτίας της διαδοχής. Η αποχώρηση της οθωμανικής εξουσίας κληροδότησε μια έννομη κατάσταση με πολύπλοκες νομικές σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών, αφενός και μεταξύ αυτών και του εδάφους, αφετέρου. Ήταν η αφετηρία της μακράς πορείας δόμησης του ελληνικού συστήματος δικαίου, το οποίο διαδέχτηκε το αντίστοιχο οθωμανικό. Η διερεύνηση του θέματος αυτού γίνεται **στο τρίτο μέρος.**

Δεδομένου ότι, η έκδοση του ποινικού νόμου, των δικονομικών νόμων και των οργανισμών των δικαστηρίων, έγινε σε σχετικά σύντομο διάστημα, η προσπάθεια, στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, για τη ρύθμιση όλου του φάσματος των σχέσεων μεταξύ των ιδιωτών, με τη σύνταξη Αστικού Κώδικα, στα πλαίσια του ιδιωτικού δικαίου, αποτελεί το σημαντικότερο κομμάτι αυτής της πορείας και εξετάζεται ενδελεχώς, στο μακρύ σε έκταση *πρώτο κεφάλαιο.*

Η προσπάθεια αυτή συνδέθηκε με σειρά ζητημάτων, όπως: η στάση του νομικού κόσμου της εποχής, ως προς την υιοθέτηση του Γαλλικού προτύπου Αστικού Κώδικα (με προσαρμογή στις ιδιαίτερες ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας), ο οποίος, αρχικά είχε επιλεγεί. Επίσης, η ισχυρή επίδραση του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, το οποίο εφαρμόζονταν, εν μέρει, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής. Επιπλέον, η αναμονή της εθνικής ολοκλήρωσης, με την ενσωμάτωση και άλλων περιοχών του ελληνισμού, στα πλαίσια της ισχυρής ακόμη Μεγάλης Ιδέας, οι δυσκολίες συγκερασμού διαφορετικών δικαϊκών συστημάτων, όπως επιβεβαιώθηκε και κατά την ένωση των Επτανήσων το 1864 και φυσικά, η διεθνής συγκυρία, ο Κριμαϊκός πόλεμος και οι επιπτώσεις του στην Ελλάδα. Στο τέλος του κεφαλαίου υπάρχει σύνοψη των κύριων σημείων.

Ένας τομέας του πολιτικού δικαίου, το εμπράγματο, αναφέρεται μεταξύ των άλλων, στο καθεστώς γης και τα εμπράγματα δικαιώματα που θεμελιώνονται, εξετάζεται δε αυτοτελώς στο *δεύτερο κεφάλαιο*, λόγω της τεράστιας σημασίας του κεφαλαίου «γη», στο αμιγώς αγροτικού χαρακτήρα νεοελληνικό κράτος. Παρακολουθείται η εξέλιξη των γαιοκτητικών σχέσεων της οθωμανικής περιόδου, υπό το καθεστώς της ελληνικής έννομης τάξης, η οποία επηρεάστηκε από τη σταδιακή επέκταση της ελληνικής επικράτειας, με την ένταξη νέων γεωγραφικών περιοχών. Για το σκοπό αυτό, διαχωρίζεται η περίοδος μέχρι το 1881 (ενσωμάτωση Θεσσαλίας και περιοχής Άρτας), η οποία χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια διασφάλισης των γαιοκτητικών δικαιωμάτων. Γίνεται αναφορά στο νεότερο μουσουλμανικό – οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα, στη διαμόρφωση της πρώην οθωμανικής γαιοκτησίας, μετά την ελληνική επανάσταση, βάσει των ρυθμίσεων των πράξεων ανεξαρτησίας και των αρχών που αυτές καθιέρωσαν και της σχετικής με τα ζητήματα αυτά νομολογίας. Επίσης, εξετάζεται η αναγνώριση από το ελληνικό κράτος των ιδιωτικών δικαιωμάτων, που άπτονταν της τέως οθωμανικής γης και η προσπάθεια υπαγωγής των σε ρυθμίσεις του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, (από την οποία προέκυπτε, άλλοτε περιορισμός και άλλοτε επέκταση δικαιώματος), καθώς και η έμμεση αναδρομική εφαρμογή κάποιων ρυθμίσεων του οθωμανικού δικαίου, ως ερμηνευτικού βοηθήματος. Τα παραπάνω σχετίζονται με τη διαχείριση της εθνικής περιουσίας και αποτυπώνουν τους σχετικούς χειρισμούς της πολιτείας.

Ιδιαίτερη ενότητα στο κεφάλαιο αυτό, συνδεδεμένη με τη τρίτη διαδοχή του 1881 (προσάρτηση της Θεσσαλίας και της περιοχών της Άρτας) αποτελεί η εξέταση της διαμόρφωσης γαιοκτητικών δικαιωμάτων, ενόψει των δεσμεύσεων που ανέλαβε η

Ελλάδα με τη Σύμβαση του 1881, για την παραχώρηση των ανωτέρω περιοχών. Στο τέλος του κεφαλαίου , γίνεται σύνοψη των κυριότερων σημείων.

Στο τέταρτο μέρος, στη βάση όσων παρατέθηκαν στα δύο πρώτα μέρη, γίνεται απόπειρα αποτίμησης της συνάρθρωσης του θεσπισθέντος συστήματος δικαίου, διάδοχου του οθωμανικού, με τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στο νέο ελληνικό κράτος, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Η εξελικτική και συνάμα διαλεκτική σχέση δικαίου και κοινωνίας αποτυπώνεται σε κορυφαία εθνικά ζητήματα, όπως η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, ο ιδεολογικός προσανατολισμός, τα εθνικά θέματα και τα θέματα των διεθνών σχέσεων, στο δε κοινωνικό πεδίο, σε αντανakλάσεις της κοινωνικής και ταξικής δομής.

Α. ΜΕΡΟΣ

Δίκαιο και κοινωνία

Το δίκαιο αποτελεί ένα ιστορικό κοινωνικό φαινόμενο, με πολυδιάστατη λειτουργία. Εκφράζει και ρυθμίζει, σε δεδομένη περίοδο, τις κοινωνικές σχέσεις, που εμφανίζονται με τη μορφή των ανταγωνιστικών συμφερόντων. Ο ρυθμιστικός του ρόλος, μέσω γενικών, αφηρημένων και απρόσωπων κανόνων, αφορά σχέσεις αμοιβαίων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Ταυτόχρονα, ενοποιεί και θέτει υπό τη σκέπη του, ανθρώπους με άνισο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο διαβίωσης, ισχυρούς και ανίσχυρους, κατά συνέπεια ταξικά ανταγωνιστικούς. Η οπτική της τυποποίησης των κοινωνικών σχέσεων, από πλευράς του δικαίου, δεν αναιρεί όμως την υπαρκτή κοινωνική πραγματικότητα. Με τους κανόνες δικαίου, οι κοινωνικές σχέσεις εμφανίζονται, ως έννομες σχέσεις.

Η καθοριστική λειτουργία του δικαίου, όπως προκύπτει από την επιτακτικότητα των νομικών κανόνων, εξασφαλίζεται με το στοιχείο του καταναγκασμού, με το οποίο και συναρθρώνεται, ώστε να συναποτελούν, αυτό το οποίο καλείται ρύθμιση.⁴ Φορέας του μηχανισμού καταναγκασμού είναι το κράτος. Από την άλλη, το κράτος οργανώνει την επιβολή της εξουσίας του σε ένα κοινωνικό σχηματισμό, με βάση τους κανόνες δικαίου. Κατά συνέπεια, κράτος και δίκαιο συνιστούν όψεις του ίδιου κοινωνικού φαινομένου, καθώς δε νοείται κράτος χωρίς δίκαιο και δίκαιο χωρίς κράτος. Η θέσπιση των κανόνων δικαίου γίνεται στο πλαίσιο της πολιτικής λειτουργίας και εδράζεται στο συσχετισμό των κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, ενώ και η περαιτέρω μεταβολή ή κατάργησή των εμπίπτει στο πεδίο των πολιτικών αντιδικιών. Η πολιτική εξουσία προσπαθεί, μέσω της νομοθετικής λειτουργίας, να εξισορροπήσει τα αντικρουόμενα συμφέροντα, όπως αυτά εκδηλώνονται σε οικονομικό, κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο.

Στη διαμόρφωση του δικαίου, όπως και της κρατικής οντότητας, ασκούν τη δική τους επιρροή οι παραστάσεις και νοοτροπίες, οι οποίες κυριαρχούν σε ένα λαό⁵. Για τον Montesquieu, δίκαιο και μορφή διακυβέρνησης, καθορίζονται από την πνευματική ταυτότητα του λαού, όπως αυτή συντίθεται από τη θρησκεία, τα ιστορικά πρότυπα, τα ήθη και έθιμα, καθώς και τους αποδεκτούς νόμους και τις αρχές διακυβέρνησης. Για την ιστορική σχολή του δικαίου και το Savigny, πηγή του δικαίου είναι το νεφελώδες « πνεύμα του λαού ». Ο Hegel εμβαθύνοντας απέδωσε

⁴ Α. Μάνεση « Συνταγματικό δίκαιο », σελ. 19 επ.

⁵ R. Zippelius σελ. 129 επ.

την αρχή της ιστορίας, απόρροια της οποίας είναι και το δίκαιο, στο «αντικειμενικό πνεύμα», το οποίο είναι υπαρκτό μέσα από τη θρησκεία, τα έθιμα, το πολίτευμα, τους νόμους και τους θεσμούς. Στη σύγχρονη μάλιστα αντιπροσωπευτική δημοκρατία, για τη διαμόρφωση της κυβερνητικής νομοθετικής πολιτικής, ακόμη και σε περιπτώσεις μεμονωμένων νομοθετικών ρυθμίσεων, λαμβάνεται υπόψη, όχι μόνο η κρατούσα κοινωνική ηθική, αλλά και η τρέχουσα κοινή γνώμη.

Το δίκαιο δεν έχει τυπική κανονιστική ιδιότητα, καθώς αποτελεί συστατικό στοιχείο μιας ορισμένης κοινωνικής πραγματικότητας. Η εξάρτηση του περιεχομένου του δικαίου από τις πραγματικότητες περιγράφεται στο έργο του Montesquieu «Περί του πνεύματος των νόμων», όπου: «*Νόμοι υπό την ευρύτατη έννοια της λέξης είναι οι αναγκαίες συνάψεις, που συνάγονται από τη φύση των πραγμάτων*». Στην έννοια των πραγματικοτήτων, εκτός των αμιγώς κοινωνιολογικών πραξιακών δεδομένων συμπεριλαμβάνονται προδεδωμένα και κανονικότητες (πνευματικές αρχές, θρησκεία, εμπόριο και ενγρήματη οικονομία, κλίμα, πληθυσμιακά δεδομένα κλπ.), τα οποία είναι προφανές ότι προϋπάρχουν του δικαίου και τα οποία διαμορφώνουν μια κοινωνική κατάσταση, η οποία οδηγεί στο δίκαιο⁶.

Η κοινωνική πραγματικότητα αντιστοιχεί σε ένα δεδομένο πλέγμα κοινωνικών σχέσεων, τις οποίες το δίκαιο εκφράζει και ρυθμίζει. Σε μεγάλο βαθμό, οι σχέσεις αυτές είναι οικονομικές. Ακόμη όμως και αν δεν είναι τείνουν να είναι οικονομικές, αφού στη βάση αυτών βρίσκονται όλα τα ζητήματα, που αφορούν την κάλυψη των αναγκών του ανθρώπου (επιβίωση, κοινωνικές, πολιτισμικές και λοιπές ανάγκες). Ανάλογα με τις παραγωγικές σχέσεις που επικρατούν αναπτύσσονται και διαφορετικά μορφώματα δικαίου. Για παράδειγμα, η επικράτηση των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων συνδέεται με το σύγχρονο δίκαιο, με το οποίο διασφαλίζονται όλες οι λειτουργίες του συστήματος, ενώ η παγκοσμιοποίηση των οικονομικών σχέσεων και η εντεινόμενη αυτονόμηση της αγοράς από την κρατική εξουσία, δημιουργεί νέα δεδομένα και συνθήκες κρίσης του κρατικού δικαίου. Αντίστροφα και η θέσπιση κανόνων δικαίου μπορεί να αποτελεί προϋπόθεση διαμόρφωσης οικονομικών δεδομένων.

Η συνάρθρωση δικαίου και οικονομίας ενυπάρχει στο κέντρο της μαρξιστικής αντίληψης περί δικαίου, σύμφωνα με την οποία, η οικονομική βάση αποτελεί το θεμέλιο κάθε κοινωνικής δομής, του δικαίου, αλλά και αυτού του Συντάγματος

⁶ Ο.π. σελ. 110 επ.

συμπεριλαμβανομένου. Ειδικότερα, η δομή της κοινωνίας αρθρώνεται από τις σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και των τύπων των ανθρώπινων σχέσεων που αναπτύσσονται. Εάν αυτές είναι διαμορφωμένες, ώστε η μία ομάδα να ιδιοποιείται την εργασία της άλλης, τότε η δομή της κοινωνίας είναι ταξική, οι δε κοινωνικές αντιθέσεις προδιαγράφουν τον τύπο του κράτους, αλλά και το ισχύον δίκαιο. Η ταξική δομή καθορίζει την πολιτική, το περιεχόμενο του δικαίου και τις επικρατούσες γενικότερες αντιλήψεις. Κατά συνέπεια, οι κοινωνικές τάξεις και αντιθέσεις, μεσολαβούν μεταξύ της εξέλιξης των οικονομικών σχέσεων και της κρατικής έννομης τάξης, με τρόπο ώστε, οι ίδιες να εξαρτώνται από τον τρόπο παραγωγής, αλλά, ταυτόχρονα να καθορίζουν την πολιτική διαδικασία και κατ' επέκταση το ισχύον δίκαιο. Η εξέλιξη δε των παραγωγικών σχέσεων μεταλλάσσει, τόσο την κοινωνική δομή, όσο και το δίκαιο. Σύμφωνα με το Marx *«Το σύνολο αυτών των παραγωγικών σχέσεων αποτελεί την οικονομική διάρθρωση της κοινωνίας, την πραγματική βάση, που πάνω της υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν ορισμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει την πολιτική και πνευματική πορεία της ζωής γενικά. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το είναι τους, μα αντίθετα το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους»*.⁷ Και για τον M. Weber όμως, η οικονομία έρχεται να προστεθεί σε σειρά άλλων παραγόντων, οι οποίοι διαμορφώνουν τους κανόνες του δικαίου⁸.

Στο επίπεδο μιας ταξικής και κρατικά οργανωμένης συμβίωσης, όπου επικρατούν σχέσεις κυριαρχίας, υποταγής, αλλά και ανταγωνισμού, το δίκαιο με τις λειτουργίες του στοχεύει στη ρύθμιση των συγκρούσεων, μεταξύ των αντιτιθέμενων συμφερόντων και τον περιορισμό των στα πλαίσια της τάξης, στη διατήρηση των κατεστημένων κοινωνικοοικονομικών δομών και την αναπαραγωγή των αντίστοιχων σχέσεων. Πρακτικά αυτό σημαίνει, ότι το εκάστοτε ισχύον δίκαιο ανταποκρίνεται στα συμφέροντα της κυρίαρχης οικονομικά τάξης, η οποία με τον έλεγχο των μέσων παραγωγής και την άσκηση της κρατικής εξουσίας καθίσταται και πολιτικά κυρίαρχη. Συμπυκνώνοντας τα παραπάνω, ο καθηγητής Α. Μάνεσης έδωσε τον παρακάτω ορισμό του δικαίου: *«Το δίκαιο είναι σύστημα καταναγκαστικών κανόνων που εκφράζουν και ρυθμίζουν δεδομένες κοινωνικές σχέσεις, κατά τρόπο ανταποκρινόμενο*

⁷ Α. Λύτρας « Δοκιμές στην ταξική ανάλυση. Προσεγγίσεις στην κλασική θεωρία των κοινωνικών τάξεων », σελ. 48.

⁸ Θ. Παπαχρίστου «Θεσμοί της Ελληνικής κοινωνίας – Κοινωνιολογία του δικαίου » σελ. 110.

*βασικά στο συμφέρον της εκάστοτε κυρίαρχης τάξης και που την τήρησή τους επιβάλλει και εξασφαλίζει με κυρώσεις η κρατική εξουσία. ».*⁹ Η στενή σχέση δικαίου και συμφερόντων (με την έννοια των αναγκών και των επιθυμιών) μελετήθηκε για πρώτη φορά από τον Rudolf Jhering και μετέπειτα από τον Philip Heck, με την ανάπτυξη της θεωρίας των συμφερόντων. Σύμφωνα με αυτή, η σχέση των συμφερόντων προς τους κανόνες του δικαίου είναι αιτιώδης, η δε επίδραση των συμφερόντων, σε συνδυασμό και με άλλους παράγοντες συνιστά το κοινωνικό υπόβαθρο γένεσης του δικαίου, σε ικανοποίηση των απαιτήσεων που προβάλλει η ζωή. Στην περαιτέρω εξέλιξή της, η εν λόγω θεωρία, πέραν των ανωτέρω, συμπεριέλαβε και φυσικές, πνευματικές, κοινωνικοηθικές και πολιτικές ανάγκες, οι οποίες ωθούν στη διαμόρφωση του δικαίου¹⁰.

Εκτός από την κανονιστική, το δίκαιο εκπληρώνει και ιδεολογική λειτουργία. Οι κανόνες δικαίου, οι οποίοι αποτυπώνουν ιδέες και αντιλήψεις περί της κοινωνικής πραγματικότητας, πέρα από το να επιβάλουν ορισμένη συμπεριφορά, η τήρηση της οποίας αποτελεί αναγκαίο όρο για τη διατήρηση της δεδομένης τάξης πραγμάτων προσπαθούν να πείσουν για την αναγκαιότητα μιας ρύθμισης. Εξαιτίας της ιδεολογικής λειτουργίας του δικαίου, η οποία διαπλέκεται με τη ρυθμιστική λειτουργία, το άτομο - υποκείμενο του δικαίου - ενστερνίζεται ενδόμυχα την πεποίθηση, ότι οι νόμοι προδιαγράφουν πρότυπα, που αντιπροσωπεύουν ορισμένη φυσική τάξη πραγμάτων. Με τον τρόπο αυτό διασφαλίζεται η απαιτούμενη συναίνεση των πολιτών στη δεδομένη ρύθμιση των κοινωνικών σχέσεων και, κατά συνέπεια, στη διαίωνιση της υπάρχουσας κοινωνικής κατάστασης¹¹. Προκειμένου μάλιστα, η νομική (και πολιτική) ιδεολογία να αποβεί αποτελεσματική, σε σχέση με το στόχο διατήρησης της υφιστάμενης κοινωνικής ισορροπίας χρησιμοποιεί σύμβολα, τα οποία παραπέμπουν στο κοινό όραμα για το μέλλον, εμφανίζοντας το συμφέρον και τη θέληση της κυρίαρχης τάξης, ως συμφέρον και θέληση των αδυνάτων. Το λειτουργικό αυτό δίπολο, καταναγκασμού και συγκατάθεσης, πειθούς και πίεσης (πειθαναγκασμού), ως χαρακτηριστικό του ισχύοντος συστήματος δικαίου και της έννομης τάξης καθιστά το δίκαιο μέρος του κατασταλτικού και, ταυτόχρονα, του ιδεολογικού μηχανισμού του κράτους.¹²

⁹ Α. Μάνεσης σελ. 66.

¹⁰ R. Zippelius σελ. 124.

¹¹ Θ. Παπαχρήστου « Εισαγωγή στην κοινωνιολογία του δικαίου », σελ. 78.

¹² Α. Μάνεσης σελ. 76.

Η μαρξιστική ιδεολογική προσέγγιση του δικαίου γίνεται υπό το πρίσμα της λεγόμενης « νομικής ιδεολογίας », ιδεολογικού μηχανισμού του δικαίου. Με βάση αυτή, το άτομο υπάγεται αποκλειστικά στο νόμο και ως φορέας δικαιωμάτων και υποχρεώσεων αναπτύσσει ελεύθερα τις δραστηριότητές του, στο πλαίσιο της ιδιωτικής κοινωνίας. Η προσέγγιση αυτή αφορά τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, όπου ο εργαζόμενος, εξαιτίας της φύσης των παραγωγικών σχέσεων, απεκδυόμενος κάθε μέσου για εργασία είναι αναγκασμένος να προσφέρει την εργασία του στον ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, μη εξαρτώμενος έτσι από οτιδήποτε άλλο εξωοικονομικό, άρα ελεύθερος να παρέχει, μονοσήμαντα, την εργατική του δύναμη. Αντίθετα, στις φεουδαρχικές δομές, η ενεργοποίηση των παραγωγικών μέσων από τον εργαζόμενο περνούσε από τη θεσμοθετημένη, εξουσιαστική, ακόμη και με χρήση βίας, βούληση του φεουδάρχη, η οποία επικυρώνονταν ηθικά από την θρησκευτική ιδεολογία, εμφανίζοντάς τον, ως επί γης εκπρόσωπο του θεού.¹³

Σε κοινωνικό επίπεδο, τα δύο παραπάνω στοιχεία (επιβολής και συγκατάθεσης – υποταγής) σχετίζονται με τις προϋποθέσεις εδραίωσης της οικονομικά κυρίαρχης τάξης: Η τελευταία, δεν μπορεί να παραμείνει ή να αναχθεί, σε κυρίαρχη πολιτικά τάξη, εάν δεν έχει τη συναίνεση της κοινωνίας. Η συναίνεση όμως κατακτάται με το συνδυασμό καταναγκασμού και πειθούς, συνεπώς και μέσω του δικαίου. Από τα τρία, αυτόνομα λειτουργούντα επίπεδα ταξικής κυριαρχίας (οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό), το οικονομικό συναρτάται με την οικονομική διάρθρωση και ιδίως τον τρόπο παραγωγής. Η πολιτική και ιδεολογική κυριαρχία σχετίζονται με το κράτος και το δίκαιο, αντίστοιχα. Η πρώτη εξασφαλίζεται με τον καταναγκασμό και η δεύτερη, με τη συναίνεση των εξουσιαζόμενων, η οποία μπορεί να έχει και τη μορφή της υιοθέτησης πρακτικών, αντιλήψεων, συνηθειών κλπ της κυρίαρχης τάξης.

Μια διαφορετική σύλληψη της έννοιας του δικαίου εμπεριέχεται στο έργο του Luhmann, στα πλαίσια της συστημικής θεωρίας¹⁴. Σύμφωνα με την αυτοαναφορική, αυτοποιητική θεωρία περί δικαίου, το δίκαιο γίνεται αντιληπτό ως άυταρκες, σε σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον, διαφοροποιούμενο από άλλα κοινωνικά συστήματα, όπως η ηθική και η πολιτική. Η κοινωνία τροφοδοτεί την αυτοαναφορά των δικαιοϊκών στοιχείων, χωρίς όμως να επηρεάζει την κανονιστική τους λειτουργία.

¹³ Θ. Παπαχρίστου «Θεσμοί της Ελληνικής κοινωνίας – Κοινωνιολογία του δικαίου» σελ. 148

¹⁴ Περί του θέματος στο Ν. Τσίρος «Κοινωνιολογικοί στοχασμοί για το πολιτικό και το δίκαιο: Η συστημική θεωρία του Niklas Luhmann».

Το δίκαιο όμως, ως αποτύπωση ενός συγκεκριμένου συσχετισμού κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, δεν εκφράζει αποκλειστικά τη θέληση και τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης. Μια τέτοια αντίληψη υπεραπλουστεύει τη σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ δικαίου, κράτους και πολιτικής, παραγνωρίζοντας τη διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται στα επίπεδα του κοινωνικού σχηματισμού. Έτσι, η εξασφάλιση της κατεστημένης εξουσίας συνδυάζεται με τον ταυτόχρονο περιορισμό της, στο βαθμό που εξασφαλίζει κάποια δικαιώματα στους εξουσιαζόμενους και θεσπίζει υποχρεώσεις για τους φορείς εξουσίας.

1. Δίκαιο και κοινωνική μεταβολή

Οι κανόνες του δικαίου δεν παραμένουν αναλλοίωτοι στη διάρκεια του χρόνου, αλλά υφίστανται μεταβολές, στο πλαίσιο της αέναης διαλεκτικής σχέσης, μεταξύ δικαίου και κοινωνικής πραγματικότητας και των μεταλλάξεων αυτής, σε κοινωνικό, οικονομικό και ιδεολογικό επίπεδο.

Περί της κοινωνικής μεταβολής διατυπώθηκαν κατά καιρούς διάφορες θεωρίες. Κάποιες από αυτές υποστηρίζουν την κυκλική επανεμφάνιση ορισμένων κοινωνικών διεργασιών, καθώς και το ανθρωπομορφικό μοντέλο νεότητας, ανάπτυξης και γήρατος των πολιτισμών¹⁵. Στο πνεύμα αυτών των θεωριών και σε σχέση με τη μεταβολή των μορφών εξουσίας κινούνται ο Πλάτωνας με τον Αριστοτέλη και κυρίως ο Πολύβιος, μεταγενέστερα. Από τους νεότερους, ο O. Spengler πίστευε στην ακμή και παρακμή των πολιτισμών, θεωρώντας ότι δεν υπάρχει ενιαία ιστορία του ανθρώπινου είδους, παρά επαναλαμβανόμενες, ομοιόμορφες βιογραφίες διαφόρων σφαιρών πολιτισμού.

Στον αντίποδα αυτών, άλλες θεωρίες αντιλαμβάνονταν τη ροή της ιστορίας υπό την εξελικτική της μορφή. Στην κατεύθυνση αυτή κινείται η ερμηνεία της ιστορίας από τον Hegel, ως διαδικασίας συνεχούς αυτοπραγμάτωσης του Λόγου. Η υλιστική αντιστροφή της εγελιανής διαλεκτικής από τον Marx θεώρησε την οικονομία, ως κύριο παράγοντα της ιστορικής εξέλιξης. Ειδικότερα, η κοινωνική αλλαγή ξεκινά όταν μεταβάλλονται οι παραγωγικές σχέσεις, προκειμένου να ανταποκριθούν στην προηγηθείσα ήδη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.¹⁶ Η δε υπέρβαση συγκεκριμένων ιστορικά κοινωνικών σχέσεων επέρχεται, μόνο όταν έχει φτάσει σε

¹⁵ R. Zippelius σελ. 134 επ.

¹⁶ A. Λύτρας σελ. 50 επ.

οριακό σημείο η αντίφαση, μεταξύ παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων. Για την τελική μεταβολή, εκτός των αντικειμενικών συνθηκών απαιτείται η κινητοποίηση των κοινωνικών ομάδων που εμφορούνται από τη δυναμική μετασχηματισμού των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων, για να προκαλέσουν με κοινωνικά και ιδίως πολιτικά μέσα την υπέρβαση του πολιτικού και νομικού συστήματος, το οποίο και εκφράζει τις παλιές σχέσεις. Σύμφωνα με τον Α. Λύτρα, η ταχύτητα της επερχόμενης μεταβολής είναι συνάρτηση του βαθμού συνειδητοποίησης των κοινωνικών ομάδων, της ανάγκης των μεταβολών αυτών. Η άποψη περί της συνεχούς εξέλιξης ακολουθήθηκε και από άλλα μοντέλα, σύμφωνα με τα οποία, η πορεία της ιστορίας κατατείνει στην εντεινόμενη ορθολογικότητα των μορφών κοινωνικών σχέσεων. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της μετάβασης, από το στάδιο των απλών κοινοτήτων, σε ορθολογικά δομημένες κοινωνίες, με υψηλή κατανομή εργασίας.

Ο τρόπος με τον οποίο το δίκαιο συμμετέχει στη διαδικασία της κοινωνικής μεταβολής απαντά στη διατύπωση του διπλού ερωτήματος, πως επιδρά στη διαμόρφωση ενός συστήματος δίκαιου η μεταβολή των κοινωνικών δεδομένων, αλλά ταυτόχρονα και, πως το δίκαιο συμμετέχει σε αυτή τη μεταβολή. Η διαλεκτική αυτή σχέση δικαίου και κοινωνικών αλλαγών καθιστούν το δίκαιο παρεπόμενο, αλλά και προϋπόθεση των αλλαγών. Ο Ehrlich προσβλέπει σε μια καθοδηγητική λειτουργία του δικαίου, ιδίως κατά τη βιομηχανική περίοδο, όπου οι κοινωνικές σχέσεις μεταβάλλονται ραγδαία, θεωρώντας πως η νομική πρόταση, εκτός από το αποτέλεσμα είναι και μοχλός της κοινωνικής εξέλιξης, το μέσο διαμόρφωσης των πραγμάτων, κατά τη βούλησή της, στο μέτρο του εφικτού¹⁷.

Είναι δε προφανές, ότι η έκταση των κοινωνικών μεταβολών, εάν δηλαδή αυτές αφορούν τη δομή του κοινωνικού συστήματος ή επέρχονται στο πλαίσιο της δεδομένης κοινωνικής δομής προδιαγράφουν και το εύρος της αναδιάρθρωσης του δικαϊκού συστήματος. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η προαναφερθείσα καθιέρωση των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων και η σύνδεσή της με το σύγχρονο δίκαιο. Η μετάβαση από τις φεουδαρχικές στις καπιταλιστικές κοινωνίες συνδέθηκε με το σύγχρονο δίκαιο, το οποίο αποτέλεσε ταυτόχρονα, προϋπόθεση και αποτέλεσμα των ποικίλων μεταβολών στη δομή των κοινωνιών αυτών. Η ενσωμάτωση του δικαίου στις νέες κοινωνικές συνθήκες δεν έγινε ασφαλώς με τον

¹⁷ R. Zippelius σελ. 119.

ίδιο τρόπο, αλλά σύμφωνα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε κοινωνίας. Η διαδικασία αυτή, σε μεγάλο βαθμό συνδυάστηκε με την πορεία εδραίωσης της αστικής τάξης. Έτσι στη Γαλλία, η θέσπιση του Αστικού Κώδικα (Code Civil), με τον οποίο έγινε ορθολογική τυποποίηση των νομικών ρυθμίσεων και συστηματική αποτύπωση των αστικών ιδεών¹⁸ συμπορεύτηκε με την πολιτική και ιδεολογική επικράτηση της αστικής τάξης. Η αποτελεσματική λειτουργία του είχε ως αποτέλεσμα την υιοθέτησή του και από άλλες χώρες, ενώ αποτέλεσε και το αρχικό πρότυπο σύνταξης του ελληνικού αστικού κώδικα, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Στη Γερμανία, αντίθετα, όπου παρατηρήθηκε καθυστέρηση στην εδραίωση της κυριαρχίας της αστικής τάξης, ο Γαλλικός αστικός κώδικας συνάντησε σφοδρές αντιδράσεις και η όλη διαδικασία κωδικοποίησης του αστικού δικαίου αποτέλεσε το πεδίο μακροχρόνιας διαμάχης. Η μακρά πορεία κατάρτισης του ελληνικού ΑΚ, σε συνδυασμό με την ευρεία αντίληψη περί της βραδείας πορείας δόμησης της ελληνικής αστικής τάξης οδηγούν εύλογα στη σκέψη, ότι και στη περίπτωση της Ελλάδας, οι ιδιότυπες συνθήκες εξέλιξης της κοινωνίας, δεν μπορεί, παρά να επηρέασαν τη θέσπιση σύγχρονου συστήματος πολιτικού δικαίου.

Η πεποίθηση περί μεταβλητότητας του δικαίου διατρέχει το έργο κλασσικών κοινωνιολόγων, όπως ο Durkheim, ο M.Weber και ο Marx¹⁹. Κατά τον Durkheim, η μετάβαση από το κατασταλτικό, στο επανορθωτικό δίκαιο αντιπροσωπεύει την εξέλιξη της κοινωνικής αλληλεγγύης, από τη «μηχανική» στην «οργανική» μορφή, η οποία εξασφαλίζει την κοινωνική συνοχή και σχετίζεται με την πολυπλοκότητα των κοινωνικών λειτουργιών στις βιομηχανικές κοινωνίες.

Για τον M.Weber, η μετάβαση από τον « ορθολογικό - ουσιαστικό » τύπο δικαίου, στον « ορθολογικό – τυπικό » συνδέεται με την εξέλιξη των κοινωνιών, ιδίως στο οικονομικό πεδίο, η οποία σχετίζεται με τη μετάβαση από τις προκαπιταλιστικές, στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Σύμφωνα με τον Marx, ο προσδιορισμός του δικαίου συναρτάται σε μεγάλο βαθμό με την εξέλιξη των παραγωγικών σχέσεων, χωρίς να αποκλείεται όμως, σε ορισμένες περιόδους εξέλιξης του κοινωνικού σχηματισμού, οι κανόνες δικαίου, είτε να προηγούνται, είτε να βραδύνουν, σε σχέση με την εξέλιξη των παραγωγικών σχέσεων. Τέτοιες περιόδους, αφορούν τη μεταβολή της δομής μιας κοινωνίας και σχετίζονται με τη διαλεκτική σχέση που αναπτύσσουν, οικονομία, δίκαιο και πολιτική.

¹⁸ Θ. Παπαχρίστου «Θεσμοί της Ελληνικής κοινωνίας – Κοινωνιολογία του δικαίου » σελ. 126.

¹⁹ Θ. Παπαχρίστου « Εισαγωγή στην κοινωνιολογία του δικαίου», σελ. 79 επ.

B. ΜΕΡΟΣ

Το κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον στο 19ο αιώνα

1. Οι κοινωνικές συνθήκες κατά τον απελευθερωτικό Αγώνα

1. Η κοινωνική και οικονομική δομή

Το πλαίσιο ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας, την περίοδο του Αγώνα, προσδιορίζεται σε σχέση με τις γενικότερες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η προεπαναστατική ελληνική κοινωνία ήταν δομημένη εντός των ορίων που διαμόρφωναν τα συμφέροντα του κατακτητή, αλλά και ο χαρακτήρας της φεουδαρχικής οθωμανικής οργάνωσης, μετεξέλιξη μιας ιδιότυπης μορφής ανατολικής δεσποτείας, με συγκεντρωτικά και ολοκληρωτικά χαρακτηριστικά.

Ένα καθεστώς σχετικής αυτονομίας, σε επίπεδο τοπικής αυτοδιοίκησης στόχευε στην επίτευξη κοινωνικής ισορροπίας, η οποία θα εξασφάλιζε την κυριαρχία του μειωρημένου αριθμητικά οθωμανικού στοιχείου, αναδεικνύοντας έτσι της διοικητικές ικανότητες της αυτοκρατορίας. Στα πλαίσια της κλειστής οικονομικής λειτουργίας, συνδεδεμένης με τον ανατολικό τρόπο παραγωγής, το σύστημα αυτό της σχετικής αυτονομίας είχε χαρακτηριστικά, ολιγαρχίας, αυταρχικότητας και αντιδημοκρατικότητας. Η οικονομική ισχύς των τοπικών αρχόντων - προκρίτων - κοτζαμπάσηδων συμπεριελάμβανε και τη γαιοκτησία, με την υποστήριξη του οθωμανικού κράτους, προκειμένου να εντάξει - ελέγξει (φοροδοτικά) και τις ορεινές περιοχές, οι οποίες σταδιακά είχαν αποκτήσει κάποιο βαθμό διοικητικής και οικονομικής αυτονομίας. Αφετηρία της ισχύος των αποτέλεσε το γεγονός της εκμίσθωσης των φόρων, από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, το οποίο σε συνδυασμό με τη θέσπιση της συλλογικής φορολογικής ευθύνης έθεσε τις βάσεις του κοινοτικού συστήματος αυτοδιοίκησης²⁰. Έκτοτε, οι ισχυροί χριστιανοί γαιοκτήμονες απέκτησαν τη νομιμοποιητική δύναμη, ώστε να παρεμβαίνουν στις υποθέσεις των χωρικών. Η ισχύς αυτή εξελίχθηκε σε μονοπωλιακή άσκηση της εξουσίας, σε τοπικό επίπεδο. Ο κοτζαμπάσης ήταν τοποτηρητής των συμφερόντων του κατακτητή, αλλά ταυτόχρονα και άρχοντας χριστιανός, με «προσβάσεις» στην τουρκική εξουσία, εγγυητής των όποιων θρησκευτικών και λοιπών τοπικών προνομίων, ρυθμίζοντας, εν τέλει, τα

²⁰ Γ.Δ. Κοντογιώργης στο «Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα» σελ. 12.

όποια κοινοτικά ζητήματα, σύμφωνα με τα προσωπικά του συμφέροντα. Για πολλούς, ο δυσπόστατος αυτός ρόλος, ενδεχομένως απορρόφησε τις υφέρπουσες έντονες κοινωνικές αντιθέσεις²¹. Κατά συνέπεια, ήταν απόλυτα λογική, με την έναρξη του αγώνα, η αυθόρμητη λαϊκή στήριξη προς τις εθνοσυνελεύσεις για τον περιορισμό της δύναμής των και την εμπέδωση των αρχών της ισοπολιτείας. Όπως επίσης, «εύλογη» και η αντίδραση των φατριών και των αρχόντων, οι οποίοι, αγνοώντας τη λαϊκή βούληση διαγκωνίζονταν για την επικράτηση στην κορυφή της πρώτης επαναστατικής εξουσίας, προκειμένου να προωθήσουν τα συμφέροντά τους, προκαλώντας απογοήτευση, αδιαφορία, εκμαυλισμό, αλλά και αποδυναμώνοντας την προοπτική του απελευθερωτικού αγώνα.

Ο αστικός ιστός ήταν αρθρωμένος στα πρότυπα μιας μεγάλης κοινότητας, ενταγμένης πλήρως στο διοικητικό, οικονομικό και κοινωνικό σύστημα της αυτοκρατορίας, χωρίς λειτουργίες αστικού τύπου, ακόμη και σε αυτή την Κωνσταντινούπολη. Οι Φαναριώτες, το δυναμικότερο κομμάτι του ελληνικού στοιχείου περιορίζονταν στην εξαγορά κρατικών αξιωμάτων και όχι στη διεκδίκηση δυναμικών οικονομικών προνομίων, αφήνοντας τις τραπεζικές και λοιπές συναφείς δραστηριότητες στα χέρια των Εβραίων. Ακόμη και οι μεγαλέμποροι, δεν βρήκαν πρόσφορο έδαφος να πετύχουν προνομιακή θέση στις εμπορικές συναλλαγές της αυτοκρατορίας, όπου κυριαρχούσαν οι εμπορικοί οίκοι της Δύσης, εκμεταλλεόμενοι τα προνόμια που απέφερε το καθεστώς των «διομολογήσεων».

Στο οικονομικό πεδίο, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων εμποδίστηκε από σειρά ιδιότυπων ζητημάτων, όπως: Η μη παραγωγική χρησιμοποίηση του συσσωρευμένου κεφαλαίου και του πλούτου, με χαρακτηριστική περίπτωση την χλιδή των κοτζαμπάσηδων, η για λόγους ασφαλείας, γεωγραφική και εθνολογική κατάτμηση, που παρεμπόδιζε τη δημιουργία μεγάλων αγορών και αυτοχθόνων μορφών καπιταλιστικής εξέλιξης, ο μη εκχρηματισμός όλης της οικονομίας και η ανάπτυξη του εμπορίου, η εξωτερική εμπορική διείσδυση και η αδυναμία αντιμετώπισης του ανταγωνισμού.

²¹ Β. Φίλιας «Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα – Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864» σελ. 29.

2. Το Ελληνικό αστικό στοιχείο παραμονές της Επανάστασης

Τα κοινωνικά στρώματα, τα οποία και σηματοδοτούν το βαθμό αστικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας ήταν - πέραν των Φαναριωτών και των κοτζαμπάσηδων, περί των οποίων έγινε νύξη - η νησιωτική άρχουσα τάξη, οι έμποροι και οι ναυτικοί, ο ελληνισμός των παροικιών και οι λοιπές κοινωνικές τάξεις.

Οι Φαναριώτες επιδίδονταν στην ανατροφοδότηση της εμπορικής κερδοσκοπίας, με την εξαγορά αξιωμάτων, συνδεδεμένων με την πολιτική και διοικητική λειτουργία του κράτους. Οι κοτζαμπάσηδες, σε σταθερή βάση είχαν πηγή πλουτισμού τη γη, τη φορολογία των αγροτών, το μικρεμπόριο και διάφορες τοκογλυφικές και μεσιτικές δραστηριότητες.

Ως προς τα νησιά, για σειρά λόγων (όπως η μακρά φραγκική κατοχή και επιρροή, οι γεωγραφικές συνθήκες, η πειρατεία κλπ), άρχουσα τάξη ήταν αυτή των γαιοκτημόνων, κυρίως χριστιανική, επιφορτισμένη με τη συλλογή των φόρων, υποκαθιστούσα την οθωμανική διοίκηση. Η σταδιακή επέκταση του εμπορίου και της ναυτιλίας, η διάσπαση του Αγγλικού αποκλεισμού για την τροφοδοσία της Γαλλίας μετέτρεψε τους γαιοκτήμονες σε εφοπλιστές και χρηματοδότες των ναυτικών, με τεράστια κέρδη, τα οποία πήραν τη μορφή πολυτελούς διαβίωσης και μόνο. Το τέλος των ναπολεόντιων πολέμων τους βρήκε να περιορίζονται στην υπεράσπιση των γαιοκτητικών τους συμφερόντων. Η εμπλοκή τους στην Επανάσταση ήταν απόρροια τοπικών εξεγέρσεων των ναυτικών, των μικρών караβοκύρηδων και καπεταναίων²².

Το ελληνικό εμπορικό στοιχείο, κατά την ύστερη οθωμανική περίοδο παρουσίασε μια σχετική δραστηριότητα, είχε όμως να ανταγωνιστεί, τόσο την εμπορική δραστηριότητα των νέων δυνάμεων της Δύσης, Αγγλίας, Γαλλίας και Ολλανδίας, - και μάλιστα με άνισους όρους - όσο και άλλες υπόδουλες εθνικές ομάδες, κυρίως τους Εβραίους και δευτερευόντως τους Αρμένιους. Ιδιαίτερη ομάδα συγκροτούσαν οι εμπορευόμενοι των μεγάλων αστικών κέντρων, ιδίως της Κωνσταντινούπολης, τα οικονομικά συμφέροντα των οποίων απομακρύνονταν από τον ελλαδικό χώρο και ήταν συνδεδεμένα με το ευρύτερο οθωμανικό περιβάλλον, γεγονός που φαίνεται να επηρέασε τη μετέπειτα στάση τους, έναντι της Επανάστασης. Το ναυτικό στοιχείο (καπεταναίοι και ναύτες) γνώρισε μια περίοδο δυναμικής ανάπτυξης, εκμεταλλευόμενο σειρά ευνοϊκών καταστάσεων, εξωτερικών

²² Ο.π. σελ. 42 επ.

(πόλεμοι Γαλλικής επανάστασης , προστασία της Ρωσίας), αλλά και ενδογενών (ανταγωνισμός, επαφή με το εξωτερικό, ανάληψη κινδύνων, κινητικότητα, δυναμισμός) αποτέλεσε δε ένθερμο υποστηρικτή του Αγώνα. Με τη λήξη των πολέμων περιέπεσε σε παρακμή, επιδιδόμενο στην πειρατεία.

Ο Ελληνισμός των παροικιών αποτέλεσε το πλέον προωθημένο αστικό στρώμα, συνέβαλλε δε καθοριστικά στη δημιουργία του ιδεολογικού υπόβαθρου και την οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας. Τα ανώτερα οικονομικά και πολιτικοστρατιωτικά στελέχη, έχοντας αναπτύξει στενότερους δεσμούς με τις χώρες που δραστηριοποιούνταν, είχαν και τους πλέον χαλαρούς, «ρεαλιστικούς» δεσμούς με τους υπόδουλους συμπατριώτες. Αντίθετα, οι μικρομεσαίοι έμποροι, φοιτητές και πνευματικοί άνθρωποι, προώθησαν δυναμικά τη δημιουργία κρατικής υπόστασης, ως έκφραση του καθολικού αιτήματος της εθνικής ολοκλήρωσης. Το τμήμα αυτό του Ελληνισμού, αποτέλεσε στο σύνολό του, τον κύριο παράγοντα διατήρησης και εμπλουτισμού - μέσα από την επεξεργασία και αφομοίωση των φιλελευθέρων νέων ευρωπαϊκών ρευμάτων - των εθνικών αξιών. Κατά το Ν. Σβορώνο, η ελληνική αστική τάξη είναι η πρώτη που διαμορφώθηκε, έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, στις περιοχές των Βαλκανίων, της εγγύς Ανατολής και της Ανατ. Μεσογείου, υποβοηθώντας τη δημιουργία αστικών ομάδων και άλλων εθνικών κοινοτήτων της οθωμανικής αυτοκρατορίας.²³

Τέλος, οι λοιπές επαγγελματικές ομάδες των βιοτεχνών, τεχνιτών-επαγγελματιών, δεν παρουσίασαν κάποιου είδους εξέλιξη. Η εισβολή βιομηχανικών προϊόντων από τη Δύση, επέφερε τη διασπορά και στασιμότητα των βιοτεχνιών, οι οποίες είχαν περιορισμένες δυνατότητες ανάπτυξης, λόγω της απουσίας μεγάλων αστικών κέντρων, τα οποία υποκαθιστούσαν οι πόλεις – χωριά. Η τάξη των πλανόδιων χειροτεχνών και πραματευτάδων είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ως μεταφορέων ειδήσεων και ιδεολογικών ρευμάτων.

Τα ανωτέρω αστικά στρώματα έδωσαν μεν ώθηση στην επιτάχυνση των επαναστατικών διαδικασιών, στο πεδίο όμως του κοινωνικού αγώνα, δε φαίνεται να λειτούργησαν ως συμπαγής κοινωνική δύναμη, αστικού χαρακτήρα.

Στη συνέχεια, η διαπάλη για την ανάληψη της εξουσίας κατά την Επανάσταση, η οποία διεξήχθη μεταξύ των αγροτικών λαϊκών στρωμάτων και της γαιοκτησίας, εξελίχθηκε, εν τέλει, σε αγώνα επιβολής μεταξύ φατριών, με κυρίαρχα, το τοπικό και

²³ Ν. Σβορώνου «Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας» σελ. 16.

το προσωπικό στοιχείο. Οι αρνητικά διακειμένες, σε συγκεντρωτικού τύπου εξουσία αντιλήψεις, οι οποίες λόγω των Οθωμανικών καταβολών παρέπεμπαν στη δύναμη του Σουλτάνου τροφοδότησαν τον έντονο τοπικισμό.

Η απουσία ηγεμονικού κοινωνικού φορέα, όπως μια ισχυρή αστική τάξη, ο οποίος θα καθοδηγούσε, όχι μόνο τη διαχείριση του Αγώνα, αλλά και την εκπλήρωση των κοινωνικών του στόχων, έδωσε τη δυνατότητα της πλήρους επικράτησης της παλαιάς κυρίαρχης τάξης, η οποία επιδόθηκε σε συνεχείς προσωπικούς αγώνες κατάκτησης της εξουσίας, θεσμικής διασφάλισης προνομιακών συμφερόντων, καθώς και εδραίωσης της κοινωνικής και οικονομικής της υπεροχής. Στον αντίποδα, η συνάθροιση των λαϊκών δυνάμεων, έχοντας κύριο ενοποιητικό στοιχείο τον πόθο της απελευθέρωσης από το δυνάστη, ήταν περιστασιακή, στηριζόμενη στον αυθόρμητο και όχι επεξεργασμένο τρόπο οργάνωσης και διεκδίκησης των δικών τους συμφερόντων. Κατά συνέπεια, η Ελληνική Επανάσταση δεν υπήρξε αστική, ούτε κατά την έναρξη, ούτε και κατά τη περαιτέρω πορεία της.²⁴

3. Η ιδεολογική πτυχή

Η προετοιμασία και έκρηξη της Επανάστασης συμπίπτει με τη διάδοση, τόσο του φιλελευθερισμού, πολιτικής έκφρασης των ιδεών του Διαφωτισμού, με κυρίαρχη μορφή τον Αδαμάντιο Κοραή, όσο και των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης. Η προσπάθεια του Κοραή να ενσταλάξει τις ιδέες του Διαφωτισμού και του πολιτικού φιλελευθερισμού στο μαχόμενο έθνος, είναι εναργής στο σχολιασμό του πάνω στο πρώτο επαναστατικό σύνταγμα του 1822, γνωστό ως προσωρινό πολίτευμα της Επιδάουρου. Μεταξύ των ιδεών του, πρωταρχικής σημασίας θέση έχει η ελευθερία του φρονήματος των προσωπικών πεποιθήσεων, ιδιαίτερα δε της θρησκευτικής συνείδησης, αλλά και η ελευθερία στην οικονομική δράση, η ισότητα - με την κατάργηση των προνομίων και διακρίσεων - η προστασία των ατομικών δικαιωμάτων του πολίτη από κρατικές παρεμβάσεις, η αυτοδιοίκηση, η αποκέντρωση, η θωράκιση της νομοθετικής εξουσίας, έναντι της εκτελεστικής, καθώς και ο αντιμοναρχισμός. Ως πρότυπο δε θεσμικής οργάνωσης του

²⁴ Β. Φίλιας σελ.119 επ.

διαμορφούμενου κράτους, εμφανίζεται η Δημοκρατία των Ηνωμένων Πολιτειών των «Αγγλοαμερικανών»²⁵.

Αλλά και η επίδραση που άσκησε η Γαλλική Επανάσταση στον αγώνα των Ελλήνων, ήταν ιδιαίτερα σημαντική: επιτάχυνε τις πρωτοβουλίες εθνικής συστράτευσης για την απελευθέρωση, τόνωσε την αυτοπεποίθηση, ως προς την προοπτική μιας λαϊκής εξέγερσης, προσέδωσε χαρακτήρα οικουμενικότητας στα ιδανικά της ελευθερίας και του έθνους, ενίσχυσε τη διαμόρφωση δημοκρατικού κλίματος και την ανάγκη διατύπωσης του αιτήματος ισοπολιτείας, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα, εσωτερικά κοινωνικά προβλήματα και αντιθέσεις. Εντούτοις, πολλά από τα μηνύματα της Γαλλικής Επανάστασης τύγχαναν διαφορετικής προσλαμβάνουσας αντίληψης από τα ποικίλα στρώματα της κοινωνίας. Ο ανώτερος κλήρος και ένα τμήμα της τάξης των μορφωμένων ανθρώπων (κυρίως Φαναριωτών) είχε σαφώς συντηρητική στάση, προς το νέο ιδεολογικό ρεύμα. Αντίθετα, η ομάδα των παροικιών και τα μεσαία στρώματα του υπόδουλου ελληνικού χώρου ασπάζονταν μεγάλο μέρος από τις νέες αξίες, με εξαίρεση ένα τμήμα της «γραμματιζόμενων », οι οποίοι με τη στάση τους συνέβαλαν στην αντίσταση της παλαιάς τάξης πραγμάτων, στα νεωτερικά μηνύματα και διακηρύξεις.

Από την άλλη πλευρά, η διαδικασία σχηματισμού εθνικής συνείδησης και το αίτημα για ελευθερία είχαν διαφορετικό περιεχόμενο στον υπόδουλο Ελληνισμό: Αν στη Δύση, η εθνική συνείδηση αποτελούσε παρεπόμενο της αστικής συνείδησης, στον ελληνικό χώρο ήταν αποτέλεσμα της εναντίωσης του υπόδουλου στον κατακτητή, του χριστιανού στο μουσουλμάνο. Ως προς το αίτημα για ελευθερία, πρώτιστα είχε απελευθερωτικό χαρακτήρα και δευτερευόντως, κοινωνικοπολιτικό. Το ίδιο διαφοροποιημένο περιεχόμενο είχαν και άλλες αρχές της Γαλλικής επανάστασης, όπως της ισότητας και της αδελφότητας (έναντι των άπιστων εχθρών), οι οποίες, αναπόφευκτα, διαποτίζονταν από τον εθνικοαπαλευθερωτικό πόθο.

Η αποφυγή πλήρους υιοθέτησης και προβολής του κοινωνικού περιεχομένου των Γαλλικών ιδεών, η γενικότητα και ασάφεια των επαναστατικών διακηρύξεων, ανταποκρίνονταν στην ανάγκη διαμόρφωσης ενός καθολικού εθνικού μετώπου, το οποίο θα περιελάμβανε όλους όσους προαναφέρθηκε ότι εναντιώνονταν σε αυτές, ασφαλώς δε συνιστούσαν μια ευφυή τακτική της Φιλικής Εταιρείας. Το δίλημμα που

²⁵ Π. Κιτρομηλίδης στο « Όψεις της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα » σελ. 26.

τέθηκε σε αυτούς, η συμμετοχή δηλαδή στην επανάσταση, με την προοπτική ανάληψης ηγετικού ρόλου ή η απόρριψή της, με κίνδυνο να ταυτιστούν με τον κατακτητή, εξέφραζε μεν την ευελιξία των Φιλικών, κατά το Β. Φίλια²⁶ όμως, αποτέλεσε μια από τις αιτίες της νόθας πορείας της επανάστασης, από αστικής άποψης, η οποία εμπόδισε την εθνική οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη και ευνόησε την επικράτηση της μεταπρατικής κοινωνίας.

4. Το επαναστατικό σώμα και οι μεταβολές στη διάρκεια του Αγώνα.

Η εκδήλωση της επανάστασης ήταν αποτέλεσμα, τόσο της ωρίμανσης των ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών, όσο και της συναίσθησης και αποδοχής των από την πλατειά λαϊκή μάζα. Συγκυριακά γεγονότα της εποχής, ενισχυτικά ή αποτρεπτικά της έναρξης του αγώνα (π.χ. η ανταρσία Αλή Πασά, η εξέγερση των παραδουνάβιων Ηγεμονιών , η Ιερά Συμμαχία, η φιλοτουρκική Αγγλική στάση), έχουν τη δική τους αξία. Τα λαϊκά, κυρίως αγροτικά στρώματα, που αποτελούσαν την κύρια επαναστατική δύναμη, πέρα από την μέθεξη της εθνικής ιδέας και της ιδέας της ελευθερίας είχαν ως αυθόρμητο, αυτονόητο στόχο, να πάντων να είναι έκθετα στην αυθαιρεσία του κατακτητή, όντας υπόδουλα. Ταυτόχρονα δε, την προσδοκία, ότι η απελευθέρωση θα βελτίωνε την καθημερινότητα, απαλλάσσοντάς τα από τους δυσβάστακτους φόρους της ύστερης περιόδου και θα τα οδηγούσε στην απόκτηση γης. Άλλωστε, τα αιτήματα αυτά αποτέλεσαν την αιτία τοπικών εξεγέρσεων (χαρακτηριστική αυτή των αγροτών της Θεσπρωτίας, κατά το κίνημα του επισκόπου Τρίκης Διονύσιου του Σκυλόσοφου το 1611).

Σε επίπεδο ηγεσίας, το κύριο γνώρισμα ήταν οι έριδες και συγκρούσεις, διαρκούς της Επανάστασης. Υπήρχε σαφής χωρική διαφοροποίηση, στον τρόπο οργάνωσης και δράσης. Στην Πελοπόννησο, τροφοδότης της επαναστατικής στρατιωτικής ηγεσίας ήταν οι Κλέφτες. Αποτελούσαν τη δυναμικότερη, ανυπότακτη έκφραση των λαϊκών συμφερόντων, στρεφόμενοι εναντίον κάθε μορφής εξουσίας (και αυτής των κοτζαμπάσηδων) και οικονομικής καταπίεσης, προβάλλοντας έμμεσα ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, παρά την όποια παραβατική δράση τους. Εξέφραζαν δύο διαφορετικούς κόσμους, με ξεχωριστές ανταγωνιστικές ιδεολογίες

²⁶ Β. Φίλιας σελ. 59.

και τρόπους ζωής.²⁷ Ταυτόχρονα, πολλά από τα χαρακτηριστικά του ιδιότυπου αξιακού τους συστήματος (ανδρεία , ιεραρχία, αξιοσύνη, σκληραγωγία) βοήθησαν στη στρατιωτική οργάνωση του Αγώνα. Η αντισυστημική αυτή στάση τους επέφερε την εξόντωσή τους από τους κοτζαμπάσηδες, με τη συνεργασία των Τούρκων το 1806, αποδυναμώνοντας περαιτέρω τη θέση των φτωχών αγροτικών στρωμάτων, αλλά και υπονομεύοντας μετέπειτα την εθνική ενότητα.

Διαφορετική ήταν η κατάσταση στη Ρούμελη και τη Μάνη, με κυρίαρχη τη θέση των Αρματολών. Οι τελευταίοι, πρώην Κλέφτες, έχοντας έρθει σε κάποια μορφή συμβιβασμό και μισθοφορική συνεργασία με τους Τούρκους, με την ανάληψη, ως τοποτηρητών της τάξης (Αρματολίκια), της φύλαξης των διαβάσεων, καθώς και της είσπραξης φόρων, απέκτησαν τιμαριωτικού χαρακτήρα πλούτο. Κατ' αυτό τον τρόπο δεν μπορούσαν να είναι εκφραστές των λαϊκών στρωμάτων και να έχουν καλή συνεργασία, με τους υπόλοιπους καπεταναίους. Στη βάση αυτή εξηγούνται οι πολλές προστριβές στην περιοχή της Ρούμελης, με αποκορύφωμα τη δολοφονία του Οδυσσέα Ανδρούτσου.

Η εξέλιξη της Επανάστασης σηματοδοτείται από δύο καίριες μεταβολές – μετατοπίσεις: την εξασθένηση της επιρροής της Φιλικής Εταιρείας και την αποδυνάμωση της λαϊκής ηγεσίας, υπέρ της κυρίαρχης άρχουσας τάξης.

Ο κυρίαρχος ρόλος των Φιλικών, των πιο προωθημένων αστικών στοιχείων της Επανάστασης, στην προετοιμασία και εκδήλωσή της είναι αδιαμφισβήτητος. Όπως και η σύμπλευσή τους με το αγωνιζόμενο τμήμα του λαού και όχι με το μέτωπο της ολιγαρχίας, κοτζαμπάσηδων – Φαναριωτών, με το οποίο υπήρχε διαφορετική εθνική στόχευση. Παρόλα αυτά, έχοντας περιορισμένη λαϊκή βάση και υπό την επήρεια των εσωτερικών συγκρούσεων, σταδιακά απώλεσαν το συντονισμό και την εποπτεία της Επανάστασης, σε σχέση με τα γενικότερα εθνικά συμφέροντα στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων. Σε αυτό συνέβαλε επίσης, τόσο η αποτυχία του κινήματος στη Μολδοβλαχία (με το οποίο και σχετίζονταν), όσο και η αποκάλυψη της ανυπαρξίας, του δήθεν ηγέτη, που θα εξασφάλιζε τη ρωσική υποστήριξη.

Η απουσία ομοιογένειας της επαναστατικής λαϊκής ηγεσίας, με κύρια έκφραση τις διαφορές των αρχηγών των Κλεφτών και των Αρχιαρματολών, οι καλλιεργούμενες τοπικές αντιθέσεις, η αναποφασιστικότητα, το χαμηλό μορφωτικό επίπεδο και η έλλειψη καθοδήγησης συνθέτουν τα χαρακτηριστικά μιας προαστικής

²⁷ Γ.Δ. Κοντογιώργης σελ. 21.

κοινωνίας, με έντονα τοπικά και προσωπικά στοιχεία, τα οποία αποδυνάμωσαν το ρόλο της ηγετικής στρατιωτικής ομάδας, προς όφελος βέβαια της παραδοσιακής άρχουσας τάξης, η οποία ενισχύθηκε περαιτέρω, με την ανάληψη της διαχείρισης των κονδυλίων του Αγγλικού δανείου.

5. Τα επαναστατικά Συντάγματα

Η ψήφιση τριών φιλελεύθερων Συνταγμάτων στη διάρκεια της Επανάστασης²⁸, τα οποία εξέφραζαν το όραμα της εθνικής παλιγγενεσίας, υπό την επίδραση μάλιστα των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης έχει ιδιαίτερη αξία, καθώς συνιστά αναγνώριση του συνταγματισμού, ως καθοριστικού κριτηρίου πολιτικής νομιμοποίησης. Το καίριο ζήτημα όμως είναι, εάν οι προωθημένες αυτές δημοκρατικές αρχές λειτούργησαν στην πράξη και δεν αποτέλεσαν απλές διακηρύξεις, οι οποίες δεν είχαν καμία σχέση, με όσα διαδραματίζονταν στο πεδίο του εσωτερικού κοινωνικού αγώνα. Η σύνθεση των ιδίων των Συνελεύσεων και οι κοινωνικοί συσχετισμοί, ο ουσιαστικός έλεγχος των επαναστατικών κυβερνήσεων, καθώς και ο έλεγχος των ένοπλων τμημάτων της Επανάστασης προδιαγράφουν σε μεγάλο βαθμό και την απάντηση στο ερώτημα αυτό.

Η εκλογή των μελών των Εθνοσυνελεύσεων δεν εξασφάλιζε την αντιπροσωπευτικότητα όλων των τοπικών κοινωνικών τάξεων, οι δε αντιπρόσωποι, ήταν στην πράξη διορισμένοι εκπρόσωποι των ισχυρών οικογενειών της γαιοκτησίας. Με τον τρόπο αυτό αποκλείονταν οι μεγάλες λαϊκές μάζες και ακυρώνονταν η λειτουργία των δημοκρατικών διαδικασιών, ενώ αποτρέπονταν η δραστηριοποίηση των Εθνοσυνελεύσεων, ως χώρου επαναστατικών κοινωνικών ζυμώσεων. Στο πλαίσιο αυτό, εξηγείται η δέσμευση των εθνικών γαιών και η μη διανομή τους σε ακτήμονες χωρικούς, ένα τεράστιο πρόβλημα, το οποίο θα παρέμενε άλυτο για δεκαετίες και θα εξεταστεί στη συνέχεια. Αλλά και η συγκρότηση των επαναστατικών κυβερνήσεων, στηρίζονταν στον απόλυτο έλεγχο της παλαιάς - από την εποχή της τουρκοκρατίας - άρχουσας τάξης, η οποία εξέφραζε όλες τις τοπικές ηγετικές φατρίες, χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα αναλογικής εκπροσώπησης της μεγάλης πλειοψηφίας του λαού.

²⁸ Πρόκειται για το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος» από την Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδάουρου το 1822, το «νόμο της Επιδάουρου» από τη Β΄ Εθνοσυνέλευση του Άστρους το 1823 και το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος» από τη Γ΄ Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας το 1827.

Ο σημαντικότερος όμως παράγοντας, που καθόριζε σε μεγάλο βαθμό την τύχη όλου του κοινωνικού αγώνα, ήταν τα επαναστατικά ένοπλα τμήματα. Τον αρχικό αυθόρμητο λαϊκό ενθουσιασμό ακολουθούσε η φθίνουσα πορεία του ρόλου των, η οποία σχετιζόταν με σειρά λόγων, όπως το ξεθώριασμα της εκπλήρωσης των κοινωνικών προσδοκιών - της προοπτικής για ένα καλύτερο μέλλον - οι πολιτικές μεθοδεύσεις, εξαγοράς και εκμαυλισμού ηγετικών καπεταναίων, η υπονόμηση από τους κοτζαμπάσηδες της δημιουργίας τακτικού στρατού (ο οποίος δεν θα μπορούσε εύκολα να χειραγωγηθεί), καθώς και ο ενεργός στρατιωτικός ρόλος των ξένων δυνάμεων. Από τα ανωτέρω συνάγεται με ενάργεια ότι, οι δημοκρατικές νεωτερικές συνταγματικές αρχές, στο μέτρο που δεν απέτρεψαν τη διατήρηση της κυριαρχίας της καθεστηκυίας τάξης και τον αποκλεισμό της λαϊκής συμμετοχής, φαίνεται πως λειτούργησαν σε ένα ελκυστικό μεν, αλλά αφηρημένο, διακηρυκτικό ιδεολογικό επίπεδο.

2. Ο κοινωνικός σχηματισμός στο Ελληνικό κράτος

Η αποχώρηση των Οθωμανών από τμήματα του ελληνικού χώρου και η μετέπειτα ανεξαρτησία είχαν ως φυσική συνέπεια, τη μεταβολή του υφιστάμενου καθεστώτος κοινωνικής εξέλιξης. Η μετέπειτα πορεία διαμόρφωσης του κοινωνικού χώρου, στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα αποτελεί το αντικείμενο του κεφαλαίου αυτού. Η διαδικασία αυτή σηματοδοτείται από το αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι, η συγκρότηση του κρατικού μηχανισμού, όχι μόνο έγινε πριν τη διαμόρφωση των κοινωνικών τάξεων, αλλά συνέβαλε καθοριστικά στη δόμησή των. Τούτο συνιστά ιδιοτυπία, σε σχέση με τη φιλελεύθερη αντίληψη, με βάση την οποία, το ρόλο αυτό θα αναλάμβανε το αστικό στοιχείο της κοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο εξετάζεται η πορεία του κοινωνικού σχηματισμού στον ελλαδικό χώρο, καθώς και η συμβολή κάποιων ζητημάτων που απασχόλησαν την ελληνική πολιτεία και κοινωνία, όπως το καθεστώς γαιοκτησίας και το συναφές ζήτημα των εθνικών γαιών, οι συνθήκες της αγροτικής εκμετάλλευσης, η κρατική υπερτροφία, η προοπτική εκβιομηχάνισης από τα μέσα του αιώνα και μετέπειτα και γενικότερα η διεθνής οικονομική ενσωμάτωση της χώρας.

1. Τα κυρίαρχα στρώματα: Η πορεία τους μετά την απελευθέρωση

Το τέλος του Αγώνα βρήκε μια χώρα καταστραμμένη, καθαρά αγροτική, με προκαπιταλιστικές δομές, όπου το κεφάλαιο γη αποτελούσε το σημαντικότερο μέσο, είτε επιβίωσης, είτε εδραίωσης και επέκτασης της κοινωνικής και οικονομικής υπεροχής. Ταυτόχρονα όμως συνιστούσε και το πεδίο κοινωνικής σύγκρουσης, αφού εξαρχής είχε διαφανεί η πρόθεση, των μεν προεστών και κοτζαμπάσηδων να μετατραπούν σε μεγαλοκτηματίες, των δε εξαθλιωμένων λαϊκών στρωμάτων, ως ελευθέρων πολιτών, να διεκδικήσουν την απόκτηση γης, για την επιβίωσή τους. Η λαϊκή αντίδραση, η στάση του Καποδίστρια και η θέσπιση των εθνικών γαιών, ματαίωσαν τα σχέδια συσσώρευσης γης. Το γεγονός της ιδιότυπης (λόγω διεθνών συμφωνιών) ύπαρξης τσιφλικιών σε Αττική, Εύβοια και Φθιώτιδα, καθώς και της κατοχής μεγάλης ιδιοκτησίας, από μερίδα των προυχόντων δεν θεμελιώνει, από μόνο του, τις απόψεις μερίδας ιστορικών, περί εκτεταμένης σύνδεσης των ιδίων και των υπόλοιπων κυρίαρχων στρωμάτων (αρματολοί, στρατιωτικοί, Φαναριώτες, καραβοκύρηδες), με τη μεγάλη γαιοκτησία²⁹.

Προς επίρρωση της άποψης αυτής συνηγορεί το γεγονός της ύπαρξης σειράς παραγόντων, συνδεδεμένων με την αδυναμία εξεύρεσης εργατικής δύναμης, οι οποίοι έθεταν εμπόδια στην οικονομική εκμετάλλευση των μεγάλων κτημάτων. Έτσι, δεδομένα όπως, ο χαμηλός αριθμός ακτημόνων, η πολυάριθμη οικογενειακή μικροϊδιοκτησία, η αραίωση του πληθυσμού, η μερική καταπάτηση της μη οριοθετημένης δημόσιας περιουσίας - την οποία ενίσχυε η δυνατότητα επίκλησης χρησικτησίας, κατά το ισχύον βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο – συνέβαλαν στη δυσκολία καθιέρωσης μορφών εξαρτημένης αγροτικής εργασίας. Η θέσπιση των εθνικών γαιών είχε ως αποτέλεσμα την άμβλυνση του συνήθους κοινωνικού ανταγωνισμού, μεταξύ μεγάλων και μικρών εκμεταλλεύσεων, καθώς και την παρεμπόδιση της αγροτικής προλεταριοποίησης. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Κ. Τσουκαλά συνιστά ταξική ήττα των επίδοξων γαιοκτημόνων, στο βαθμό που επέβαλλε τη θεσμοθετημένη πλήρη κυριότητα της γης, αποκλείοντας προκαπιταλιστικές μορφές δικαιωμάτων και αποδυνάμωσε την προοπτική μαζικής οικειοποίησης δημόσιων κτημάτων και δόμησης συστήματος γεωργικών εκμεταλλευτικών σχέσεων, η οποία θα οδηγούσε στην ιδιοποίηση του αγροτικού πλεονάσματος, μιας αμιγώς αγροτικής κοινωνίας.

²⁹ Κ. Τσουκαλάς «Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος-Η συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου στην Ελλάδα» σελ. 276 επ.

Μια δεύτερη ήττα για τους προεστούς, στο πολιτικό πεδίο επέφερε η υποχώρηση του τοπικισμού, μετά τη δημιουργία του συγκεντρωτικού νεοελληνικού κράτους, η οποία και απομάκρυνε τον κίνδυνο αυτονομιστικών κινημάτων. Σε αυτό συνέβαλλε και η απουσία φεουδαρχικού παρελθόντος. Η ομοφωνία στην αποδοχή του ξένου ηγεμόνα, μεταξύ των άλλων λόγων (όπως η διασφάλιση της ευρωπαϊκής υποστήριξης, ο επιδιαιτητικός ρόλος) αποτύπωνε την αδυναμία διεκδίκησης της κεντρικής εξουσίας, αλλά και τη μείωση της απόλυτης τοπικής ισχύος των. Ταυτόχρονα όμως, η δημιουργία του κράτους προσέφερε στους πρόκριτους και μία διέξοδο στο τεράστιο γι αυτούς πρόβλημα, της αναπαραγωγής της ταξικής τους δύναμης. Έχοντας ως πλεονέκτημα τον τακτικισμό, την ικανότητα ευπροσάρμοστης διαπραγμάτευσης με τους Οθωμανούς, ώστε να διασφαλίζουν τον κοινωνικό και πολιτικό διαμεσολαβητικό τους ρόλο την περίοδο της δουλείας, αλλά και το οικογενειακό και προσωπικό κύρος, επιδόθηκαν στην άλωση του κρατικού μηχανισμού, στοχεύοντας εξουσία και οικονομικά οφέλη. Άλλωστε, οι οικονομικές δυνατότητες επικερδών δραστηριοτήτων ήταν περιορισμένες. Η επιτυχία τους ήταν ολοκληρωτική, όχι όμως και εύκολη, δεδομένου ότι, ναι μεν δεν υπήρχαν συγκροτημένες ανταγωνιστικές ομάδες, είχαν όμως να αντιμετωπίσουν, για μεγάλο διάστημα, τους ετερόχθονες διεκδικητές της εξουσίας, κυρίως Φαναριώτες.

Η επισφράγιση της πολιτικής τους νίκης επήλθε με την επανάσταση του 1843 και την καθιέρωση της συνταγματικής μοναρχίας. Είναι η αφετηρία της μακράς κυριαρχίας των πολιτικών οικογενειών και της διαίωνισης της πολιτικής υπεροχής, σε τοπικό επίπεδο. Η κυριαρχία αυτή δεν αφορούσε αποκλειστικά τις κορυφές της πολιτικής ηγεσίας, αλλά επεκτείνονταν και στην κατάληψη των ανώτερων θέσεων του κρατικού μηχανισμού (πανεπιστημιακοί, διπλωμάτες, δικαστές, γραμματείς υπουργείων, νομάρχες κλπ), από μέλη των ιδίων οικογενειών. Ο μονοσήμαντος, κρατικός, προσοδικός προσανατολισμός των στρωμάτων αυτών, τους απομάκρυνε από κάθε παραγωγική και αναπτυξιακή δραστηριότητα, ανατροφοδοτώντας έτσι την ταξική ανάγκη παγίωσης της πολιτικής κυριαρχίας. Άλλωστε, τα ωφελήματα, πέραν του μισθού περιλάμβαναν, σωρεία άλλων οικονομικών παροχών, όπως επιδόματα, φοροαπαλλαγές, δάνεια, συντάξεις κλπ.

Στην παρούσα ενότητα επιλέγεται η ένταξη των εμπόρων και караβοκυραίων, συνδεδεμένων στενά με τη ναυτιλία, οι οποίοι στα νέα δεδομένα που διαμορφώνονταν (νέα κρατική κυριαρχία, νέο νόμισμα, εντεινόμενη ενοποίηση της παγκόσμιας αγοράς, δυνατότητα πολιτικής ενεργοποίησης κλπ) κατόρθωσαν να επιτύχουν μια

συνεχή βελτίωση της θέσης των. Άλλωστε, η ναυτιλία αποτέλεσε τον πλέον δυναμικό τομέα της οικονομίας, ο οποίος, σε αντίθεση με άλλους παραγωγικούς κλάδους μπόρεσε να υπερβεί τις όποιες δυσκολίες εμφανίστηκαν μετεπαναστατικά.³⁰ Σε αυτό βοήθησε σειρά ευνοϊκών δεδομένων, όπως: η άνοδος των εμπορικών ανταλλαγών Ανατολής – Δύσης στην Ανατ. Μεσόγειο, η ανάληψη του εμπορίου σίτου στη Μαύρη Θάλασσα, η συνεργασία με έλληνες πλοιοκτήτες και εμπόρους του εξωτερικού, το κρατικό ενδιαφέρον με σειρά κινήτρων, προστατευτικών μέτρων, προνομίων και νομοθετικών παρεμβάσεων (Εμπορικός Κώδικας, εμποροδικεία, επιμελητήρια, βελτίωση τελωνειακής νομοθεσίας, δημιουργία στοιχειώδους οδικού δικτύου). Αποτέλεσμα αυτών ήταν η μεγάλη ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας, όπως και η ανάδειξη νέων ναυτιλιακών – εμπορικών κέντρων (Γαλαξίδι, Πειραιάς, Ναύπλιο, Καλαμάτα, Πύργος κλπ, ενώ πρώτο λιμάνι αναδείχτηκε η Ερμούπολη). Οι ίδιοι οι έμποροι και караβοκύρηδες δεν περιορίστηκαν απλά στη διεκδίκηση πολιτικής επιρροής, για τη διασφάλιση των συμφερόντων τους, αλλά και στην πολιτική δράση, τη συμμετοχή στην εξουσία.

Η οικονομική κρίση του 1848, η εμφάνιση της ατμοπλοΐας τη δεκαετία του 1850 (τεχνολογικού προϊόντος της βιομηχανικής επανάστασης στη Δυτική Ευρώπη) και οι ανταγωνισμοί στις θαλάσσιες συγκοινωνίες έθεταν επιτακτικά το ζήτημα της προσαρμογής του εμπορικού ναυτικού, στις νέες συνθήκες. Η υιοθέτηση του ατμού έγινε με αργούς ρυθμούς, στην όλη δε διαδικασία (η οποία ανέδειξε την περιορισμένη διαθεσιμότητα κεφαλαίων και την επιφυλακτικότητα στην ανάληψη επιχειρηματικού κινδύνου) ενεπλάκησαν η κυβέρνηση, η Εθνική Τράπεζα, το εγχώριο και παροικιακό κεφάλαιο, για ένα δε διάστημα και οι Αυστριακοί με τα ατμόπλοια του Λόυδ. Ο αριθμός των ατμόπλοιων πολλαπλασιάστηκε προς το τέλος του αιώνα, έτσι ώστε, μετά το 1900 να δημιουργηθεί ένα σύγχρονο, δυναμικό ναυτιλιακό κεφάλαιο.

³⁰ Κ. Παπαθανασόπουλος « Η εμπορική ναυτιλία: από τον ιστό στον ατμό » στο «Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα », σελ. 75 επ.

2. Αγρότες, Εθνικές γαίες και Τσιφλίκια

Η αυτονόητη αξία του κεφαλαίου γη στην αγροτική Ελλάδα και η συνάρθρωσή του με σειρά από οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές, νομικές παραμέτρους, αλλά και ιδιοτυπίες στην οθωμανική γαιοκτησία, σφράγισαν τις εξελίξεις καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Μετά την απελευθέρωση, παρά το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της κρατικής γης μετέβαλε «απλά» ιδιοκτήτη και από το οθωμανικό περιήλθε στο ελληνικό κράτος, η αλλαγή αυτή μετέβαλε επί το δυσμενέστερο τις συνθήκες εργασίας των αγροτών. Υπό το πρίσμα του δυτικότερου νομικού πλαισίου που υιοθετήθηκε, το (περιορισμένο) ιδιοκτησιακό δικαίωμα της ψιλής κυριότητας του οθωμανικού κράτους πάνω στη δημόσια γη, υποκαταστάθηκε από το δικαίωμα πλήρους ιδιοκτησίας του διαδόχου ελληνικού κράτους³¹. Με τον τρόπο αυτό, η διεκδίκηση ενός μεγάλου τμήματος δημόσιας έκτασης βρέθηκε στο επίκεντρο της πρώτης μεγάλης κοινωνικής διαμάχης. Η τάξη των κοτζαμπάσηδων και των γαιοκτημόνων διεκδικούσε την απελευθέρωση της γης, από τα όποια δικαιώματα (επικαρπίας) των χωρικών, με βάση το πρότερο οθωμανικό καθεστώς. Οι αγρότες – χωρικοί, από την άλλη πλευρά προσδοκούσαν στην υλοποίηση του πάγιου αιτήματος απόκτησης κλήρου, που θα τους απάλλασσε από τις ποικίλες επιβαρύνσεις και δεσμεύσεις του παρελθόντος. Το ελληνικό κράτος, ακολουθώντας με οξυδέρκεια, για τη δεδομένη ιστορική συγκυρία, τη μέση οδό, επέλεξε, αντί να εκποιήσει ή να παραχωρήσει τις εκτάσεις αυτές, να τις κρατήσει υπό τον έλεγχό του. Με τον τρόπο αυτό, ένα μεγάλο μέρος, καλλιεργήσιμης κυρίως γης παρέμεινε στην ιδιοκτησία του κράτους, ως «**δημόσιες γαίες**». Η επιλογή αυτή της «εθνικοποίησης», πέραν της αποτροπής του κινδύνου δημιουργίας μιας ισχυρής τάξης μεγαλοκτημόνων, με ανεξέλεγκτες ενδεχομένως κοινωνικές επιπτώσεις, ακύρωνε την προοπτική της εμπορευματοποίησης και της καπιταλιστικής διεξόδου στη γεωργία. Ταυτόχρονα όμως αναιρούσε την πολιτική της απελευθέρωσης της γης, που το ίδιο το κράτος είχε θεσμοθετήσει.

Όπως αναφέρθηκε ήδη, η τάξη των αγροτών - χωρικών επλήγη ιδιαίτερα από τη νέα κατάσταση: Η παραχώρηση της γης από το κράτος συνοδεύτηκε με την καταβολή, πέρα της δεκάτης, πρόσθετης επιβάρυνσης 15% επί του ακαθάριστου προϊόντος, ως ενοικίου. Η θέση των αγροτών, σε σχέση με το παρελθόν, κατέστη

³¹ Περί του ζητήματος αυτού, εκτενής αναφορά στο τρίτο μέρος, στο κεφάλαιο περί του καθεστώτος της τέως οθωμανική γαιοκτησίας.

δυσχερέστερη, οι συνθήκες ζωής επιδεινώθηκαν, φτάνοντας τα όρια της εξαθλίωσης, το δε κράτος, στο οποίο είχαν αποθέσει τις ελπίδες για ένα καλλίτερο μέλλον είχε εξελιχθεί σε κύριο εκφραστή καταπίεσης.

Η ανάγκη για διόρθωση της κατάστασης αυτής έγινε σύντομα αντιληπτή από την πολιτεία, όχι μόνο στην κοινωνική της διάσταση, αλλά και με όρους καθαρά οικονομικούς, δημοσιονομικούς. Αυτό εκφράστηκε, τόσο με τις συνταγματικές αναφορές του 1844 (άρθρο 105) και 1864 (άρθρο 102), για τη διανομή της γης, αλλά και με επί μέρους νομοθετήματα, που απέφεραν την παραχώρηση σε ακτήμονες αγρότες, ενός μέρους της δημόσιας γης. Η οριστική εκκαθάριση των εθνικών γαιών, με τη διανομή μικρών οικογενειακών κλήρων έγινε από τον Αλέξανδρο Κουμουνδούρο, στα πλαίσια της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1871. Με την ολοκλήρωσή της το 1911 μοιράστηκαν 2.650.000 στρέμματα, σε 357.217 ατομικούς κλήρους.³² Η γεωργία χαρακτηρίζεται στο εξής από τη μικρή ιδιοκτησία και την οικογενειακή καλλιέργεια, με εξαίρεση τα μεγάλα τσιφλίκια της Αττικοβοιωτίας και μεταγενέστερα της Θεσσαλίας και της Άρτας. Άμεση συνέπεια της μεταρρύθμισης ήταν η ενίσχυση της οικογενειακής ιδιοκτησίας και ο προσανατολισμός στην καλλιέργεια αμπελιών και καπνού.

Η κρατική στήριξη σε αυτού του τύπου τη μονοκαλλιέργεια υπαγορεύτηκε από την τεράστια συμβολή της στη συνεχή ροή συναλλάγματος και την αύξηση των δημοσίων εσόδων, από τέλη και φόρους. Επί πλέον, μέσω της ενσωμάτωσης των γεωργικών αυτών κλάδων στη διεθνή αγορά καθίστατο εφικτός ο κρατικός έλεγχος, επί των αγροτών. Όμως, ο εξαγωγικός χαρακτήρας των προϊόντων αυτών επιδείνωσε το διατροφικό πρόβλημα, αφού μέρος του συναλλάγματος δαπανούνταν για την εισαγωγή σιτηρών. Μέσα από τη σταφιδική πολιτική, το κράτος είχε τη δυνατότητα να ασκεί πολιτική εις βάρος των τσιφλικούχων, κύριων παραγωγών σίτου, αποτρέποντας (και) με τον τρόπο αυτό, το σχηματισμό μεγάλης γαιοκτησίας. Αλλά και η κερδοσκοπία που αναπτύχθηκε, πολύ λίγο ωφέλησε τους μικρούς παραγωγούς, καθότι μεγάλο μέρος των εισπράξεων κατευθύνονταν στην κάλυψη δανείων και σε μεσάζοντες εμπόρους.

Η μεγάλη **σταφιδική κρίση**, η οποία εντάθηκε μετά το 1880 και οι πολύπλευρες επιπτώσεις της στην οικονομία και την κοινωνία , όπως ήταν φυσικό σηματοδότησαν εξελίξεις στο χώρο των αγροτών. Εμφανίστηκαν για πρώτη φορά κοινωνικά κινήματα

³² Κ. Βεργόπουλος «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα -Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας » σελ. 110.

σταφιδοπαραγωγών – κυρίως στην Πελοπόννησο, τα οποία επεκτάθηκαν και σε άλλες περιοχές και κοινωνικές ομάδες. Η δεκαετία του 1890 είναι η αφετηρία ενός μαζικού μεταναστευτικού ρεύματος (αναγκαστική διέξοδος για πολλούς, λόγω των συσσωρευμένων χρεών), ένα μέρος του οποίου είχε ως προορισμό την Αμερική και ένα άλλο, εσωτερικό, κατευθύνονταν προς τα αστικά κέντρα της εποχής, κυρίως του Πειραιά και της Αθήνας, ενισχύοντας με εργατικά χέρια τις πρώτες προσπάθειες, στοιχειώδους βιομηχανικής ανάπτυξης.

Ένα άλλο ζήτημα, το οποίο επηρέασε τις εξελίξεις στο χώρο των αγροτών, είναι αυτό των **τσιφλικιών**, το οποίο οριοθετείται χρονικά σε δύο περιόδους, με κομβικό σημείο την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και τμήματος της Ηπείρου το 1881. Στη νομική βάση του θέματος και για τις δύο περιόδους βρίσκεται η αυτοδίκαιη μετατροπή ατελούς ιδιοκτησιακού δικαιώματος, επί μεγάλων κτημάτων, σε δικαίωμα πλήρους κυριότητας, ως αποτέλεσμα της μετάβασης, από το οθωμανικό στο ελληνικό (ελληνορωμαϊκό) δικαιοσύστημα.

Παρά το γεγονός ότι, την πρώτη μετεπαναστατική περίοδο, η εμφάνιση τσιφλικιών ήταν περιορισμένη, εντούτοις, ο τρόπος δημιουργίας τους και οι συνέπειες του σχηματισμού προοιωνίζαν όσα θα ακολουθούσαν, με ιδιαίτερη μάλιστα ένταση, μετά το 1881. Δεδομένου ότι, οι περιοχές της Αττικής και της Εύβοιας, ενσωματώθηκαν όχι *δικαίω πολέμου*, αλλά λόγω συνθήκης, η τουρκική πλευρά επέβαλε - πέτυχε, την αναγνώριση από το διάδοχο ελληνικό κράτος των «κεκτημένων » δικαιωμάτων, επί μεγάλων κτημάτων των Οθωμανών υπηκόων, που είχαν παραμείνει στον ελλαδικό χώρο. Αποτέλεσμα αυτού ήταν, η μη εθνικοποίηση των εκτάσεων αυτών, αλλά και οι μαζικές πωλήσεις (για ευνόητους λόγους) τσιφλικιών από τους Οθωμανούς σε κεφαλαιούχους Έλληνες, κυρίως ομογενείς από την Κωνσταντινούπολη, πολιτικούς, διπλωμάτες κλπ. Οι τελευταίοι, εκμεταλλευόμενοι τη χαλαρότητα στις διαδικασίες αγοραπωλησιών, με σειρά μεθοδεύσεων, στις οποίες συνέπραττε και η οθωμανική πλευρά (όπως για παράδειγμα, η μη εμφάνιση του κτηματολογίου, προκειμένου να μεταβιβάζονταν και αμφισβητούμενες εκτάσεις, καθώς και η συστηματική χρήση - συγκεκριμένων - μαρτύρων³³) πέτυχαν την εξαγορά, έναντι ευτελούς αξίας, όχι μόνο των τσιφλικιών, άλλα και τεράστιων δασικών εκτάσεων, προσαρτημένων σε

³³ Αντλήθηκαν στοιχεία από αποσπάσματα του βιβλίου του Θ. Δρίκου «Οι πωλήσεις των Οθωμανικών ιδιοκτησιών της Αττικής :1830-1831», Μάρτιος 1993 , εκδόσεις Τροχαλία, στο <http://e-epiloges-dionysos.blogspot.gr/2009/03/44.html>, πρόσβαση 3-11-2014.

αυτά, σε τρόπο ώστε, ένα τσιφλίκι των 300 περίπου στρεμ³⁴, να εμφανίζεται εκ των υστέρων, ως έκταση 15.000 χιλιάδων στρεμμάτων. Είναι η περίοδος που η έννοια του τσιφλικιού αλλάζει, τόσο ως προς την έκταση, όσο και ως προς το περιεχόμενο.

Ακολούθως, ασκώντας πιέσεις στην πολιτεία πέτυχαν: την έγκριση των μεταβιβάσεων αυτών από την Εξεταστική Επιτροπή επί των πωλήσεων των οθωμανικών ιδιοκτησιών, την αναγνώριση - αρχικά - δικαιώματος νομής επί δασικών εκτάσεων, το οποίο, σε εφαρμογή ευνοϊκών διατάξεων του ισχύοντος από το 1835 βυζαντινορωμαϊκού δικαίου μετατράπηκε σε δικαίωμα κυριότητας, με έκτακτη χρησικτησία λόγω τριακονταετούς νομής, στη βάση δε των παραπάνω και την έκδοση ευνοϊκών αποφάσεων των δικαστηρίων.

Η αναγνώριση αυτή συνοδεύτηκε με την ταυτόχρονη άρνηση στους καλλιεργητές του εμπράγματος δικαιώματος της ισόβιας καλλιέργειας (μορτής), με βάση το οποίο, ήταν αδύνατη η αποβολή τους από τις καλλιεργούμενες εκτάσεις. Συνέπεια ήταν, η σταδιακή μετάπτωση της εργασιακής σχέσης, στη χαλαρή μορφή της αγρομίσθωσης. Η μεταβολή αυτή επέφερε πλήρη αποδυνάμωση της θέσης των εργαζομένων στα τσιφλίκια, οι οποίοι μετατράπηκαν σε έρμια των διαθέσεων των τσιφλικιάδων. Το ύψος του καταβαλλόμενου μισθώματος, αλλά και η ανανέωση του συμβολαίου ήταν στην απόλυτη ευχέρεια του τσιφλικά. Ο κολλήγος καλλιεργητής, αναλάμβανε εξ ολοκλήρου τους κινδύνους της καλλιέργειας, καθώς και το κόστος της αύξησης του μισθώματος, στις περιπτώσεις έργων υποδομής, που αύξαναν την αξία του κτήματος.

Στην ίδια νομική και πραγματική βάση, το φαινόμενο αυτό εμφανίστηκε δεκαετίες μετά, κατά την προσάρτηση της Θεσσαλίας, με βάση τις συνθήκες του Βερολίνου και της Κωνσταντινούπολης το 1881, οι οποίες προνοούσαν για τη διασφάλιση κεκτημένων δικαιωμάτων επί της γης των Οθωμανών, απαγορεύοντας την εθνικοποίησή της. Πλειάδα τίτλων ιδιοκτησίας των Οθωμανών έγιναν αντικείμενο χρηματιστηριακών συναλλαγών στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίες κατέληξαν σε μαζικές πράξεις μεταβιβάσεως κτημάτων, σε πλούσιους Έλληνες της διασποράς. Η αδράνεια του επίσημου ελληνικού κράτος στο φαινόμενο αυτό, υπό μία οπτική υποκρύπτει τη συνειδητή πολιτική επιλογή της προσέλκυσης κεφαλαίων του εξωτερικού, με στόχο τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας και την αναδιάρθρωση – μετατόπιση του κέντρου βάρους της γεωργικής πολιτικής, από τη μικροϊδιοκτησία,

³⁴ Στα συμβόλαια αγοραπωλησίας – χοτζέτια , η αντίστοιχη έκταση αναφερόταν ως « 4 ζευγάρια », έκταση που μπορούσαν να οργώσουν 4 ζευγάρια βόδια, στη διάρκεια μιας περιόδου σποράς.

στη μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία. Σε κοινωνικό επίπεδο, διαμορφώθηκε ένας πρόσκαιρος, όπως αποδείχτηκε, συμβιβασμός, της αστικής τάξης με τη μεγάλη γαιοκτησία.

Από τη διαδικασία αυτή σχηματίστηκε μεγάλος αριθμός τσιφλικιών, με χαρακτηριστικές τις περιπτώσεις Καραπάνου στην Άρτα και Ζωγράφου στη Θεσσαλία. Αξίζει επισήμανσης το γεγονός ότι, μέλη και των δύο αυτών οικογενειών, ανέλαβαν υπουργικά αξιώματα. Τόσο στην περίπτωση της Άρτας, όπου οι εκρηκτικές σχέσεις τσιφλικούχων και κολλήγων προκάλεσαν την επέμβαση δυνάμεων του στρατού για την επιβολή της τάξης, όσο και της Θεσσαλίας, η θέση των χωρικών επιδεινώθηκε δραματικά. Η αγροτική μεταρρύθμιση στις αρχές του επόμενου αιώνα, αποτέλεσμα κυρίως του ανανεωτικού κλίματος, μετά το κίνημα στο Γουδί το 1909, πέρα από την ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής, ως πρόσθετο σκοπό είχε να πλήξει τη συσσώρευση γης από τη μεγάλη γαιοκτησία, προκειμένου να πετύχει χαμηλότερες τιμές των αγροτικών προϊόντων, στο πλαίσιο λειτουργίας του αστικού καπιταλισμού. Με αυτή τη βασική στόχευση, η προοπτική βελτίωσης τη θέσης των χωρικών, ήταν ατελέσφορη.

3. Τα αστικού χαρακτήρα στρώματα

Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, στον αντίποδα των αγροτικών λαϊκών στρωμάτων παρατέθηκε μια αρκούντως αναπτυγμένη αστική τάξη, η οποία είχε εμφανιστεί ήδη από τις αρχές του αιώνα. Η ιδιοτυπία αυτής συνίστατο στο ότι η διαμόρφωση και λειτουργία της έγινε εκτός του ελλαδικού χώρου, στις παρειακές χωρών, όπως Ρωσία, Τουρκία, Ρουμανία, Αίγυπτος και χωρίς να σχετίζεται οικονομικά με τις εσωτερικές παραγωγικές διαδικασίες. Επρόκειτο για μεγαλέμπορους προϊόντων της Ανατολής και της ευρύτερης μεσογείου στη Δύση, οι οποίοι είχαν αναπτύξει στενές οικονομικές σχέσεις με το δυτικό κεφάλαιο.

Η αποικιοκρατικού χαρακτήρα αυτή αντινομία, καθυστερημένη κοινωνία – υπεραναπτυγμένη αστική τάξη – αμβλύθηκε για σειρά λόγων, οι οποίοι σχετίζονται με τον τρόπο που η τελευταία δραστηριοποιήθηκε στο ελληνικό κράτος και την κοινωνία. Η αρχική οικονομική λειτουργία της τάξης αυτή ήταν περιορισμένη, αλλά και όταν ακόμη, εξαιτίας των βαλκανικών εθνικισμών μεταφέρθηκαν και επενδύθηκαν σημαντικά κεφάλαια, για το μέγεθος της ελληνικής οικονομίας, η οποία επιχειρηματική δραστηριότητα, συνδυάστηκε με ευρείας έκτασης αγαθοεργία. Επί

πλέον, οι ίδιοι οι μεγαλοαστοί επέλεξαν να κρατήσουν αποστάσεις από την άσκηση της εξουσίας, αφήνοντας το πολιτικό πεδίο ελεύθερο, σε μια ανερχόμενη μικροαστική τάξη, διατηρώντας ένα μάλλον εποπτικό ρόλο. Ο κατά το Β. Φίλια, κοσμοπολίτικος και όχι εθνικός προσανατολισμός τους, ενδεχομένως να καθόρισε αυτή τους τη στάση. Τελικό αποτέλεσμα του συμβιβασμού αυτού ήταν η περαιτέρω ενδυνάμωση ενός διογκωμένου ήδη, σε σχέση με την αστική κοινωνία, κρατικού μηχανισμού, ο οποίος συσπείρωνε τα μικρομεσαία στρώματα της δημοσιούπαλληλίας και των πολιτευτών.

Στη διόγκωση του κράτους συνέβαλε και το γεγονός ότι ο δημόσιος χώρος, αποτέλεσε τη μόνη διέξοδο για την έκφραση της όποιας κοινωνικής διαφοροποίησης. Η εξάρτηση της ελληνικής οικονομίας από τη διεθνή αγορά και τα κεφάλαια του εξωτερικού, ήταν καταλυτική, όχι μόνο στο οικονομικό πεδίο, αλλά και ως προς τη δυνατότητα να αναπτυχθεί μία ιδιωτική επιχειρηματική οικονομία, η καχεξία της οποίας αποτέλεσε μόνιμο χαρακτηριστικό, στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Έτσι οι διαδικασίες του κοινωνικού σχηματισμού, μοιραία, προσανατολίστηκαν στο δημόσιο χώρο και τις υπηρεσίες γενικότερα: Δημόσιοι υπάλληλοι, δικηγόροι, στρατιωτικοί, δικαστές, εκπαιδευτικοί, κομματάρχες, ενοικιαστές φόρων κλπ. συνθέτουν ένα μικροαστικό, κατ' αρχήν, στρώμα. Με τον τρόπο αυτό, ενάντια στη στατικότητα των κοινωνικών σχέσεων και στον αντίποδα του ατροφικού, όπως προαναφέρθηκε, ιδιωτικού αστισμού, αναπτύχθηκε δυναμικά ο *δημόσιος αστισμός*³⁵, ο οποίος είχε ως πλαίσιο αναφοράς το κράτος, όπως άλλωστε κάθε κοινωνική έκφραση της εποχής.

Η διαδικασία αστικοποίησης των πρώτων δεκαετιών, η κατά το Β. Φίλια *νόθα αστικοποίηση*, σηματοδοτείται από μια πολύπλευρη και πολυεπίπεδη παθογένεια του κράτους και της κοινωνίας³⁶. Το κράτος είναι εκφραστής της κυρίαρχης κοινωνικής και οικονομικής τάξης, από την οποία και ελέγχεται πλήρως. Παρά την εισαγωγή σύγχρονης δυτικής αστικής νομοθεσίας, το κράτος δικαίου υπολειτουργεί. Η απονομή δικαίου περνάει από τις συμπληγάδες των κυρίαρχων συμφερόντων, με ποικίλες παρεμβάσεις, πλήττοντας το κύρος της δικαιοσύνης. Το αστικό στοιχείο είναι προσανατολισμένο στην εκμετάλλευση προνομιακών θέσεων πλουτισμού, απέχοντας από κάθε επιχειρηματική δραστηριότητα, στα πλαίσια του ανταγωνισμού της αγοράς. Η οικονομική και πολιτική εξάρτηση από τις μεγάλες δυνάμεις συνδυάζεται με την απουσία μακροπρόθεσμων παραγωγικών επενδύσεων, ο προσανατολισμός είναι

³⁵ Κ. Βεργόπουλος «Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19^ο αιώνα», σελ. 23.

³⁶ Β. Φίλιας σελ. 95 επ.

εμπορευματικός, πλουτοκρατικός και όχι βιομηχανικός, κεφαλαιοκρατικός. Η έντονη αστυνομοκρατία, ως μόνη εξήγηση έχει τον φόβο κοινωνικής έκρηξης των δυσαρεστημένων αγροτικών στρωμάτων και των εξαθλιωμένων πρώην αγωνιστών. Τα προνόμια σε ισχυρούς δίνονται σε αντάλλαγμα της δικής τους υποστήριξης, οι δε βουλευτές είναι εκφραστές – μεσάζοντες τοπικών συμφερόντων

Από τη δεκαετία του 1880 και μετέπειτα, η αθρόα εισροή κεφαλαίων του εξωτερικού και η φιλικότερη πολιτική του κράτους προς την επιχειρηματικότητα σηματοδοτούν την προσπάθεια δημιουργίας μιας ιδιωτικής κοινωνίας, εκτός των πλαισίων του κράτους, το χωρισμό κράτους και κοινωνίας: Αφενός, αποδυναμώνεται ο ρόλος του κράτους, υπέρ της κοινωνίας των πολιτών, αφετέρου παγιώνεται ο χώρος των ιδιωτικών σχέσεων, ως διαφοροποιημένος και κατ' εξοχήν επιχειρηματικός. Η διπλή αυτή στόχευση αποτέλεσε το κεντρικό σημείο της πολιτικής του Τρικούπη.

Η προοπτική της εκβιομηχάνισης μορφοποιούσε μία νέα, επί μέρους, μεσαία αστική τάξη, η οποία προσέβλεπε στη βιομηχανική προοπτική της χώρας και η οποία στη συνέχεια θα αντιπαράτιθετο με την προηγούμενη τάξη των δημοσίων λειτουργημάτων, ως προς την αναπτυξιακή προτεραιότητα. Η πρώτη επεδίωκε να χρησιμοποιήσει τις δυνατότητες του κράτους για την προώθηση της βιομηχανικής ανάπτυξης. Η δεύτερη επιθυμούσε την ιδιοποίηση της βιομηχανικής προόδου, προκειμένου να εδραιώσει την κυριαρχία του κράτους στην κοινωνία, αλλά και τη θέση της στον κρατικό μηχανισμό. Συνοπτικά, το ερώτημα ετίθετο, ως εξής: Η βιομηχανία στην υπηρεσία του κράτους ή το κράτος εργαλείο βιομηχανικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τον Κ. Βεργόπουλο³⁷ η διαπάλη αυτή, σχετιζόμενη με ζητήματα εξουσίας θα σημαδέψει έντονα την ελληνική κοινωνία, για πολλές δεκαετίες. Στη βάση του διλήμματος αυτού, μετέπειτα, ο μεν Βενιζέλος και οι στρατιωτικοί θα γίνουν υποστηρικτές του αγγλικού μοντέλου καπιταλιστικής βιομηχανικής ανάπτυξης, το δε λαϊκό κόμμα και η αστική δημοσιοϋπαλληλία, θα επιδιώξει τη βιομηχανική ανάπτυξη γερμανικού τύπου, με δεσπόζουσα τη θέση του κράτους.

Με βάση όσα προαναφέρθηκαν, υπάρχουν σοβαρές επιφυλάξεις για την ύπαρξη μορφοποιημένης αστικής τάξης. Οι αστικές αντιλήψεις μεμονωμένων ομάδων και η επιχειρηματική δραστηριοποίηση ορισμένων οικογενειών δεν αμφισβητούνται, δε

³⁷ Κ. Βεργόπουλος «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα -Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας» σελ. 42.

φαίνεται όμως να θεμελιώνουν την ύπαρξη συμπαγούς αστικής τάξης, η συγκρότηση της οποίας ακόμη και κατά τον 20^ο αιώνα αποτελεί το πεδίο προβληματισμού, λαμβανομένου υπόψη του τρόπου οικονομικής λειτουργίας των ομάδων αυτών.

4. Οι στρατιωτικοί

Η εξέλιξη του ελληνικού κράτους είναι στενά συνδεδεμένη με την πορεία του στρατιωτικού θεσμού. Η συγκρότηση τακτικού στρατού, κατά τα δυτικά πρότυπα, ο οποίος θα στήριζε την κεντρική εξουσία και θα διασφάλιζε τη δημόσια τάξη έθετε εξ ορισμού, εκτός νομιμότητας, τους στρατούς ατάκτων, τις προσωποπαγείς ομάδες αρματολών και κλεφτών. Και αν η πολιτική οξυδέρκεια του Καποδίστρια επιχείρησε τη σταδιακή ένταξή τους στην κρατική επιρροή, με τον έλεγχο της μισθοδοσίας, η βαυαρική πολιτική εξοβελισμού τους από τον πυρήνα του δημιουργούμενου τακτικού στρατού και η αντιμετώπισή τους, ως απειλή για το κράτος, τους έφερε εκτός, νομιμότητας, ως πρωταγωνιστές σειράς κινημάτων, ανταρσιών και συγκρούσεων. Τα γεγονότα αυτά δεν είναι άσχετα με την προσπάθεια της πολιτείας, για ενσωμάτωση της περιφέρειας στην κεντρική εξουσία. Το νέο σχήμα που διαμορφώθηκε περιλάμβανε αφενός, ένα υποτυπώδη τακτικό στρατό, ο οποίος είχε ως ρόλο την καταστολή των κινημάτων και την εμπέδωση της κρατικής εξουσίας, αφετέρου παράνομους ατάκτους που λυμαίνονταν την επαρχία, ως ληστές, (διαπραγματεύονταν όμως με το κράτος την ένταξή τους σε αυτό - στρατό, χωροφυλακή, δημόσια θέση), ταυτόχρονα δε ως εκφραστές της παράδοσης του Αγώνα επιδίδονταν – με τη συγκατάβαση και συνεργασία του κράτους – σε αλυτρωτικούς πολέμους σε Θεσσαλία, Ήπειρο και Μακεδονία. Οι δύο αυτοί ρόλοι του στρατού, κατά την πρώτη περίοδο οργάνωσης του στρατού, σύμφωνα με τον Θ. Βερέμη³⁸ αρχίζουν να συγκλίνουν, όταν ο στρατός γίνεται επαγγελματικός, κατά μίμηση του δυτικού προτύπου. Και επειδή ακριβώς πρόκειται για μίμηση, ενώ θα έπρεπε να απόσχει από επεμβάσεις, δεδομένης της ελληνικής ιδιοτυπίας, όπου οι ρόλοι του πολίτη, του στρατιωτικού, του ιερέα, του πολιτικού δεν ήταν καθορισμένοι, αλλά έτειναν να συγκλίνουν, για τον ίδιο λόγο, ο ρόλος του στρατιωτικού ήταν του επαναστάτη και υπερασπιστή του κράτους, αλλά και του πολίτη, που διεκδικεί προνόμια. Με αυτή την οπτική, κινήματα και στρατιωτικές

³⁸ Θ. Βερέμης «Ο τακτικός στρατός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο «Όψεις της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα».

εξεγέρσεις του 19ου αιώνα (1843, 1862, εμφύλιος μετά την έξωση του Όθωνα), αλλά και μυστικές Εταιρείες που προωθούσαν τα αλυτρωτικά κινήματα δεν είναι αμιγώς στρατιωτικά, αλλά είτε σε συνεργασία, είτε σε σύγκρουση με τους πολιτικούς.

Όταν το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και ενώ, η τακτική αυτή του κλεφτοπολέμου είχε αποδειχθεί αναποτελεσματική στην πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας εμφανίστηκαν στο βαλκανικό χώρο, αντίστοιχες αλυτρωτικές φιλοδοξίες αποφασίστηκε από το ελληνικό κράτος η δημιουργία οργανωμένου στρατού, ο οποίος θα αναλάμβανε να διεκδικήσει στο πεδίο της μάχης και όχι με κλεφτοπόλεμο, την προσάρτηση των αλύτρωτων εδαφών. Για το σκοπό αυτό προσκλήθηκαν από τον Τρικούπη το 1881, ξένοι στρατιωτικοί, για τον εκσυγχρονισμό των ενόπλων δυνάμεων και αυξήθηκε η ροή παραγωγής αξιωματικών από τη Σχολή Ευελπίδων. Όπως ήταν φυσικό, το πρόγραμμα αυτό δεν απέδωσε άμεσα καρπούς (ήττα του 1897) δικαιώθηκε όμως κατά τους Βαλκανικούς πολέμους. Απότοκος των παρεμβάσεων αυτών ήταν η ανάπτυξη στο σώμα των αξιωματικών μιας νέας ιδεολογίας, η οποία προσέγγιζε ξενικά πρότυπα, εμφάνιζε στοιχεία επαγγελματικής υπερηφάνειας και ενός ιδιότυπου στρατιωτικού συνδικαλισμού, ο οποίος ενισχύθηκε από το γεγονός ότι, πολλοί από αυτούς είχαν ερείσματα στην πολιτική, αλλά και την άρχουσα κοινωνικά τάξη. Η διεκδίκηση ενός πιο ενεργού ρόλου για τα θέματα του στρατεύματος έφερε σε αντίθεση ένα μεγάλο και δυναμικό μέρος των αξιωματικών, με μερίδα των πολιτικών και ιδίως με το στέμμα, αντίθεση η οποία οξύνθηκε μετά την ψήφιση το 1900 του νέου οργανισμού του στρατού, με τον οποίο αναλάμβανε την ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων ο διάδοχος Κωνσταντίνος, αρχιστράτηγος του πολέμου του 1897. Οι αξιωματικοί αυτοί αποτέλεσαν σε μεγάλο βαθμό τα μέλη του Στρατιωτικού Συνδέσμου, που ηγήθηκε του κινήματος στο Γουδί το 1907, της πρώτης αυτόνομης ενέργειας – αυτόνομης επέμβασης στην πολιτική, των στρατιωτικών.

3. Ελληνικό κράτος και κοινωνία

Η δυνατότητα συνύπαρξης κράτους και κοινωνίας είναι ένα τεράστιο θεωρητικό αλλά και πρακτικό ζήτημα, το οποίο απασχόλησε αστούς επαναστάτες, αναρχικούς, διανοητές της αριστεράς, ενώ αποτέλεσε κεντρικό σημείο της πολιτικής ανάλυσης

του Marx. Η ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας και του αστικού κράτους στη Δύση, από τα πρώτα της στάδια (ελεύθερη πόλη, μανιφακτούρα) ακολούθησε παράλληλη, συμβατή πορεία, με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Στο Δυτικό «πρότυπο», οι έννοιες κράτους και κοινωνίας ορίζονται και σε σχέση με την ιστορική διάκριση της δημόσιας, από την ιδιωτική σφαίρα. Η δημόσια ταυτίζεται με το κράτος και η ιδιωτική, με την αγορά και την οικονομική κοινωνία. Ο διαχωρισμός τους, είναι το αποτέλεσμα μιας μακράς ιστορικής διαδρομής, που σχετίζεται, επίσης, με την καπιταλιστική ανάπτυξη. Ο δημόσιος χώρος, σε αντίθεση με τον ιδιωτικό, είναι περιορισμένος, με οριοθετημένες τις αρμοδιότητές του, στο βαθμό που αυτές είναι απαραίτητες για την αναπαραγωγή του συστήματος.

Ο τύπος αυτός δυτικού αστικού κράτους, με τις θεσμικές του συντεταγμένες (αντιπροσωπευτικότητα, κράτος δικαίου, διάκριση εξουσιών, πολιτικά και ατομικά δικαιώματα) εμφυτεύθηκε στο νεοελληνικό κράτος, με όλες τις ιδεολογικές και πολιτισμικές διεργασίες, έχοντας στον αντίποδα μια κοινωνία προκαπιταλιστική, υπανάπτυκτη, γεγονός που συνιστά μια αντιφατικότητα, η οποία δεν είναι η μοναδική. Επόμενο ήταν, όλοι αυτοί οι επείσακτοι θεσμοί, να έχουν διαφορετική λειτουργία, αλλά και διαφορετική πρόσληψη από την ελληνική κοινωνία. Εντέλει δε, το αστικό κράτος, παρότι επιχείρησε και εν μέρει πέτυχε κάποιες αλλαγές εκ των άνω, όχι μόνο δεν κατόρθωσε να επιφέρει ριζικό εκσυγχρονισμό της κοινωνίας, αντίθετα είδε σταδιακά πολλούς αστικούς θεσμούς να προσαρμόζονται στις λειτουργικές ανάγκες της κοινωνίας.

Στην ελληνική ιδιοτυπία παρατηρείται εντελώς διαφορετική άρθρωση και συνεπώς, οριοθέτηση των δύο χώρων: Ο μεν ιδιωτικός χώρος, συρρικνωμένος και υποτονικός, ο δε δημόσιος, υπερανεπτυγμένος, τόσο σε έκταση, όσο και σε λειτουργίες. Σε αυτό το πλαίσιο, το κράτος αποτέλεσε αυτόνομο και συνάμα καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης του κοινωνικού και οικονομικού χώρου³⁹.

Μια άλλη αντιφατικότητα συνιστά το γεγονός ότι ο προβλεπόμενος θεσμικά διαχωρισμός του κράτους από την ιδιωτική οικονομία δεν υλοποιήθηκε ποτέ, καθώς τα ιδιωτικά συμφέροντα, όπως αναφέρθηκε, βρήκαν πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης στο πλαίσιο λειτουργίας του κράτους. Η διείσδυση μάλιστα των ιδιωτικών συμφερόντων στο ελληνικό κράτος ήταν απόλυτη, μεγαλύτερη σε σχέση με κάθε άλλη χώρα της ευρωπαϊκής περιφέρειας. Ιδιόμορφη είναι και η σχέση που

³⁹ Κ. Τσουκαλάς «Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος » σελ. 19.

συνθέτουν, από τη μία πλευρά, η περιορισμένη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων του ιδιωτικού χώρου και η ανάπτυξη - σε ιδεολογικό επίπεδο - μιας ευρείας, ιδιωτικής αστικής οικονομικής αντίληψης, από την άλλη. Σε αυτό συνέβαλαν δύο παράγοντες: Ο ένας είναι η πρόωμη εισαγωγή της αστικής νομοθεσίας, η οποία θα εξεταστεί διεξοδικά στη συνέχεια. Ο άλλος και πλέον καθοριστικός είναι το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τον εθνικό χώρο, το ελληνικό στοιχείο των παροικιών και ιδίως της Ανατολικής Μεσογείου αναπτύχθηκε με υψηλούς ρυθμούς, η δε ανάπτυξη αυτή απέφερε την υιοθέτηση αστικού προτύπου αντιλήψεων, οι οποίες βρήκαν γόνιμο έδαφος και στον ελλαδικό χώρο.

1. Κοινωνία πολιτών και πολιτική κοινωνία

Κατά το Β. Φίλια, η πορεία αστικής εξέλιξης στη Δύση σηματοδοτείται από τη διαμόρφωση της σχέσης μεταξύ της *κοινωνίας των πολιτών* και της *πολιτικής κοινωνίας*, όπως αυτές ορίζονται από τον Gramsci.⁴⁰ Η πρώτη διαμορφώνεται και καθοδηγείται από φορείς αστικής συγκρότησης, μη εξαρτώμενους από το κράτος (συνδικάτα και επαγγελματικές οργανώσεις, κόμματα, πνευματικές κινήσεις, πολιτικούς ομίλους), η δεύτερη, από την πολιτική τάξη. Ο ανταγωνισμός μεταξύ τους εκφράζει την αντίθεση των κυριαρχούμενων μαζικών κοινωνικών δυνάμεων και συμφερόντων, προς τις κυρίαρχες, οι οποίες ελέγχουν το κράτος. Προϋπόθεση χειραφέτησης της κοινωνίας των πολιτών και μη χειραγώγησής της από την πολιτική κοινωνία είναι η δημιουργία αυτόνομων οργανωτικών και ιδεολογικών σχημάτων. Για το σχηματισμό της συλλογικής βούλησης και τη συνειδητοποίηση των κοινωνικών προβλημάτων, σημαντικό παράγοντα αποτελεί ο βαθμός λειτουργίας της κοινής γνώμης, ως συνισταμένης μαζικών κοινωνικών ρευμάτων.

Για πολλές δεκαετίες, η ελληνική μετεπαναστατική κοινωνία, με τα χαρακτηριστικά της καθημερινής της λειτουργίας, (χαμηλή ανάπτυξη των παραγωγικών σχέσεων, αδυναμία καθοδηγητικής λειτουργίας της αστικής τάξης, υπολειτουργικότητα της κοινής γνώμης κλπ) κινείται στον αντίποδα της κοινωνίας των πολιτών, εξατομικευμένη, χωρίς αυτενέργεια και συλλογική έκφραση, ως εκ τούτου, απόλυτα ελεγχόμενη από την πολιτική τάξη⁴¹. Ο Ν. Μουζέλης χρησιμοποιεί τον όρο της « συσσωμάτωσης », η οποία αναφέρεται στον *de facto* έλεγχο που ασκεί

⁴⁰ Β. Φίλιας σελ. 158 επ.

⁴¹ Ο.π. σελ. 159.

το κράτος στις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, οι οποίες είναι ελεύθερες και αυτόνομες, μόνο στα χαρτιά, δεδομένου ότι στην πράξη ελέγχονται κάθετα από το κράτος⁴².

Ειδικότερα, ως προς τη λειτουργία της κοινής γνώμης και της δημοσιότητας, η απουσία προβληματισμού πάνω σε ζητήματα επιστήμης, εκπαίδευσης, οικονομίας κλπ και η μονοσήμαντη αναφορά, σε θέματα που άπτονταν της κρατικής διοίκησης και της πολιτικής εξουσίας, κατά τον Κ. Τσουκαλά⁴³, εκφράζουν την υπανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών. Ακόμη και τα νέα και δυναμικά στρώματα της κοινωνίας, όπως οι δημοσιογράφοι και δικηγόροι, εντασσόμενα στα επιτελεία των πολιτευτών είχαν σαφή επαγγελματικό προσανατολισμό, συνδεδεμένο με την λειτουργία του κράτους.

Στον τρόπο αυτό λειτουργίας της κοινής γνώμης, καθοριστικός ήταν ο ρόλος του τύπου. Οι εφημερίδες απευθύνονταν σε ένα περιορισμένο κοινό διαμορφωτών κοινής γνώμης, αδιαφορώντας για το ευρύτερα στρώματα, εξυπηρετούσαν συγκεκριμένους και προσωπικούς στόχους των χρηματοδοτών – εκδοτών, η επίτευξη των οποίων καθόριζε και τη διάρκεια ή τη συχνότητα έκδοσης. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση διαμόρφωσης των συνθηκών, που οδήγησαν στην έξωση του Όθωνα. Με την εξαίρεση των φοιτητών και μιας μικρής ανανεωτικής ομάδας υπό το Δεληγιώργη, γνήσιων εκφραστών της κοινής γνώμης, οι λοιπές δυνάμεις (έντυπα της εποχής, η παράταξη Βούλγαρη και οι συνδεδεμένοι με αυτή στρατιωτικοί), οι οποίες κινήθηκαν δυναμικά για την ανατροπή του Όθωνα, σε καμία περίπτωση δεν εξέφραζαν βαθύτερες κοινωνικές, λαϊκές διεργασίες. Πίσω από τις δυνάμεις αυτές υποκρύπτεται ο Αγγλικός παράγοντας: Η εμμονή του Όθωνα - παρά τις συστάσεις που είχαν γίνει - στις αντιλήψεις περί της Μεγάλης Ιδέας, οι οποίες διατάρασσαν την πολιτική της Μ. Βρετανίας στο ανατολικό ζήτημα είχε προδιαγράψει τις περαιτέρω εξελίξεις. Όχημα των εξελίξεων αυτών αποτέλεσε ένα κατευθυνόμενο, επαναστατικό «λαϊκό» αίσθημα.

Η υπολειτουργία αυτή της κοινωνίας των πολιτών επηρέαζε τη διαμόρφωση της κοινωνικής, πολιτειακής και πολιτικής συνείδησης του λαού⁴⁴. Η εξιδανίκευση και το προβάδισμα του κράτους υποβάθμιζε τη δυναμική των κοινωνικών συντελεστών και εμπόδιζε την αυτογνωσία, οι πολιτικοί αγώνες αφορούσαν τη νομή της εξουσίας,

⁴² Ν. Μουζέλης «Κοινοβουλευτισμός και Εκβιομηχάνιση στην Ημι-Περιφέρεια, Ελλάδα, Βαλκάνια, Λ. Αμερική », σελ. 141.

⁴³ Κ. Τσουκαλάς σελ. 162.

⁴⁴ Β. Φίλιας σελ. 167.

έχαναν την κοινωνική τους διάσταση, αποθάρρυναν, αδρανούσαν τις δημιουργικές δυνάμεις. Τα αποτελέσματα της κοινωνικής υστέρησης φαίνονται στην υπανάπτυξη των θεσμών του πολιτεύματος και τη διόγκωση των μηχανισμών κρατικής παρέμβασης, στον εθισμό της παθητικής αδράνειας, ακόμη και στις περιπτώσεις ιδιοποίησης της κρατικής εξουσίας.

Από τα χαρακτηριστικά της πολιτικής λειτουργίας, σύμφωνα με το Γ. Δερτιλή, ήταν και η αυτονομία της πολιτικής από την επίδραση των ταξικών δομών και αντιπαραθέσεων⁴⁵, για λόγους ιστορικούς κατ' αρχήν, που ξεκινούν από τον τρόπο ανάδυσης της πολιτικής ηγεσίας, κατά την περίοδο της οθωμανικής δουλείας και στη συνέχεια την εποχή του Αγώνα, αλλά και της αναπαραγωγής της κατά το 19^ο αιώνα. Κυρίως όμως, για λόγους κοινωνικούς, όπως η απουσία σοβαρής διαμάχης μεταξύ αστών και γαιοκτημόνων, καθώς και η έλλειψη αγροτικού κινήματος και ιδεολογίας των αγροτών.

2. Ο γιγαντισμός του Ελληνικού κράτους.

Αναφέρθηκε ήδη η ελληνική ιδιοτυπία της υπερδιόγκωσης του δημόσιου τομέα σε σχέση με τον ιδιωτικό, γεγονός το οποίο, πέρα από ποσοτικές, έχει κυρίως ποιοτικές επιπτώσεις στην πορεία των κοινωνικών διαδικασιών. Επιχειρώντας την πραγματολογική στοιχειοθέτηση του κρατικού γιγαντισμού, μια πρώτη προσέγγιση, αφορά στην οικονομική λειτουργία του νεοελληνικού κράτους στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Μια τάξη μεγέθους, σε σχέση μάλιστα με τον ιδιωτικό χώρο αποτελεί η αναλογία του κρατικού προϋπολογισμού (έσοδα – έξοδα), ως προς το εθνικό εισόδημα. Με βάση τα στοιχεία τα οποία παραθέτει ο Κ. Τσουκαλάς⁴⁶, η αναλογία των κρατικών δαπανών, σε σχέση με το εισόδημα, είναι μακράν η υψηλότερη στην Ευρώπη. Η διάρθρωσή τους αποκαλύπτει ότι, το μεγαλύτερο μέρος, αφορά μισθοδοτικές και λοιπές λειτουργίες μεταβίβασης πόρων. Κατά συνέπεια περιορίζονταν σημαντικά το ποσοστό, το οποίο απέμενε να διατεθεί για δημόσια έργα υποδομής και γενικά για αναπτυξιακούς σκοπούς. Το κράτος έγινε ο κύριος μηχανισμός άντλησης και κατανομής του εθνικού πλούτου. Ο ανορθολογικός αυτός τρόπος λειτουργίας του κράτους, το μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αιώνα, αντανάκλα την αντιαναπτυξιακή και μη ισορροπημένη δόμηση της κοινωνίας. Η απουσία

⁴⁵ Γ. Δερτιλής στο «Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα» σελ. 41 επ.

⁴⁶ Κ. Τσουκαλάς σελ. 37 επ.

ισχυρής αστικής τάξης, η οποία θα είχε συμφέρον να εναντιωθεί στη συνεχή ανάπτυξη του κράτους ήταν καταλυτική. Η παρατήρηση αυτή αφορά την περίοδο μέχρι τη δεκαετία του 1870, δεδομένου ότι στη συνέχεια, το ποσοστό των μισθοδοτικών και μεταβιβαστικών πληρωμών ελαττώθηκε σημαντικά. Από το σημείο αυτό, ο οικονομικός ρόλος του κράτους παρουσιάζεται αναβαθμισμένος, συγκλίνοντας προς τα δημοσιονομικά δεδομένα των ευρωπαϊκών κρατών.

Ως προς το ζήτημα της υπαλληλίας, δύο είναι τα κύρια χαρακτηριστικά της: Το πρώτο, αφορά το εύρος της. Η μισθοδοτική λειτουργία του κράτους δεν αναφέρεται αποκλειστικά στην τακτική υπαλληλία, για το λόγο ότι δεν είχε θεσπιστεί η μονιμότητα, αλλά σε ένα ευρύτερο αριθμό μελλοντικών ή τώως υπαλλήλων, οι οποίοι εναλλάσσονταν στις δημόσιες θέσεις, στους οποίους θα πρέπει να συνυπολογιστεί ο μεγάλος αριθμός των εισπρακτόρων φόρων. Η κινητικότητα αυτή, με κατεύθυνση το δημόσιο χώρο περιελάμβανε μεγάλο αριθμό μικρομεσαίων αγροτών, αποδυναμώνοντας τον πρωτογενή τομέα και ενισχύοντας μη παραγωγικές λειτουργίες των αστικών κέντρων, που σχετίζονταν με το κράτος. Το δεύτερο αφορούσε την εσωτερική διάρθρωση της υπαλληλίας, με κυρίαρχο στοιχείο τη διόγκωση των μεσαίων και ανωτέρων βαθμίδων.

Σε ότι αφορά τις αιτίες της κρατικής υπερτροφίας, αυτές βρίσκονταν στις κοινωνικές συνθήκες που κυριαρχούσαν κατά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Το πλέον καθοριστικό γεγονός αποτέλεσε η επιλογή της δημιουργίας των εθνικών γαιών και η αποτροπή δημιουργίας της εκτεταμένης μεγάλης γαιοκτησίας. Η αποτυχία των κοτζαμπάσηδων να ελέγξουν το μεγαλύτερο κεφάλαιο της εποχής, τη γη, τους κατήυθνε στη διατήρηση του κυρίαρχου κοινωνικού τους ρόλου, μέσω του μονοπωλιακού ελέγχου του κρατικού μηχανισμού και της πολιτικής εξουσίας. Κατά πολλούς, στη διόγκωση του κρατικού μηχανισμού συνέβαλε η πρόωπη θέσπιση του κοινοβουλευτικού συστήματος και του θεσμού της καθολικής ψηφοφορίας.

Οι προεκτάσεις του παραπάνω γιγαντισμού, σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, ήταν πολλές. Αναφέρθηκε ήδη η αποδυνάμωση του αγροτικού χώρου και η ενίσχυση των πόλεων με μη παραγωγικό δυναμικό, γεγονός που επέτεινε το αναπτυξιακό έλλειμμα της χώρας. Η απουσία οποιουδήποτε ανταγωνισμού προς το κράτος, απέτρεψε διαδικασίες κοινωνικής ωρίμανσης, όπως είναι η ανάπτυξη του συνδικαλισμού. Μόλις εμφανίστηκαν συνθήκες ανάπτυξης του ιδιωτικού χώρου και της αγοράς εργασίας έκαναν την εμφάνισή, οι πρώτες εργατικές οργανώσεις και απεργίες.

Μια πρώτη αναφορά, για τη συσχέτιση του δημοσιογραφικού και του νομικού κόσμου με το κράτος, έγινε ήδη. Αυτό που χρήζει επισημάνσης και συνδέεται με την υπερανάπτυξη του δημόσιου τομέα είναι ο δυναμικός και ιδιόμορφος, σε σχέση με άλλες χώρες, τρόπος που οι δύο αυτοί χώροι λειτούργησαν. Ως προς τον τύπο, ο οποίος βρήκε χώρο έκφρασης, ακόμη και σε αντίξοες πολλές φορές συνθήκες, κατά την οθωνική περίοδο παρατηρήθηκε υπερπληθώρα πολιτικών εντύπων, τα οποία είχαν θεματολογία περιστρεφόμενη από την κυβερνητική και την κρατική εν γένει λειτουργία. Κατά κανόνα ήταν ευκαιριακές εκδόσεις, οι οποίες δεν στόχευαν στην ενημέρωση και την απόκτηση ευρέως κοινού, αλλά στην προώθηση προσωπικών επιδιώξεων, μέσα από λειτουργίες που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, συνδέονταν με το κράτος.

Αλλά και στο νομικό χώρο (δικηγόροι , συμβολαιογράφοι, δικαστές, ανώτεροι υπάλληλοι και πολιτικοί, νομικής παιδείας) παρουσιάστηκε μια τεράστια συσσώρευση. Η λειτουργία των νομικών αντανakλούσε την ιδιαίτερη σημασία που είχε η σχέση νόμου και κράτους, ως φορέα άσκησης της νόμιμης εξουσίας.⁴⁷ Υπό την ιδιοτυπία του ελληνικού κράτους, το οποίο έφερε τον κύριο ρόλο της διανομής του οικονομικού πλεονάσματος (όπως ήδη αναφέρθηκε), ήταν επόμενο η κοινωνική λειτουργία του νόμου να εμφανίζεται διαφοροποιημένη. Η κοινωνική εμβέλεια του νομικού - πολιτικού προσωπικού, ως εξειδικευμένου στη νομιμοποίηση του κοινωνικού επιμερισμού κάλυπτε τα αντικείμενα της πολιτικής διαπάλης που, κατά κανόνα, σχετίζονταν με τη νομική διάσταση των οικονομικών ανταγωνισμών. Ως εκ τούτου και οι νομικοί, όπως οι δημοσιογράφοι δραστηριοποιούνταν γύρω από προβλήματα που εμφανίζονταν στη λειτουργία του κράτους.

Ένα ιδιαίτερο φαινόμενο, το οποίο ασφαλώς σχετίζεται με την κρατική υπερτροφία και αποτελεί δομικό στοιχείο του πολιτικού συστήματος είναι η ανάπτυξη του **πελατειακού συστήματος**. Πρόκειται για ένα εξωθεσμικό, συμπληρωματικό πλέγμα εξάρτησης, το οποίο αναπτύσσεται μεταξύ δύο ανισότιμων κοινωνικά κατηγοριών: Από τη μία πλευρά βρίσκονται οι πολίτες και το στρώμα των αγροτών – χωρικών (πελάτες), οι οποίοι επιδιώκουν ωφελήματα από την κρατική μηχανή και από την άλλη, σε ρόλο πάτρωνα, οι κομματάρχες- πολιτικοί, οι οποίοι στοχεύουν στη ψήφο των πρώτων, προκειμένου να εδραιώσουν την προνομιακή τους σχέση με το κράτος. Με τη χρησιμοποίηση των κάθετων δικτύων σχέσεων πάτρωνα –

⁴⁷ Ο.π. σελ. 154 επ.

πελάτη γίνεται η ένταξη των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων στην πολιτική, σε εθνικό επίπεδο, ταυτόχρονα όμως παρεμποδίζεται η οριζόντια οργάνωση των άμεσων παραγωγών, σε ταξική βάση. Η ανάπτυξη του συστήματος εκφράζει τη σύγχυση των ορίων στα διάφορα επίπεδα του κοινωνικού σχηματισμού, οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό.

Η εκσυγχρονιστική πορεία που ακολούθησε, μετά την υποχώρηση της ολιγαρχικής πολιτικής, από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, η είσοδος μεσαίων και κατώτερων τάξεων στην πολιτική, η επέκταση των πόλεων και της αγοράς, στα πλαίσια του βιομηχανικού καπιταλισμού, δεν εξάλειψαν το σύστημα της πολιτικής πελατείας, απλώς το μετέβαλαν: εξασθένησε και διαφοροποιήθηκε το μονοπώλιο της πατρωνίας των τοπικών προυχόντων πάνω στους αγρότες, ενισχύθηκε ο συγκεντρωτισμός των πελατειακών κομμάτων και η άμεση σχέση των πελατών με κομματικούς και κρατικούς παράγοντες, επήλθε εν ολίγοις μετακίνηση, από ολιγαρχικές – παραδοσιακές, σε κρατικές - γραφειοκρατικές μορφές πατρωνίας. Αλλά και στις πιο εκσυγχρονισμένες, συγκεντρωτικές και διαφοροποιημένες του μορφές, το σύστημα πολιτικής πελατείας λειτουργεί στην κατεύθυνση της διατήρησης του status quo, με το να τέμνει με επιτυχία και εξασθενίζει τους οριζόντιους τρόπους πολιτικής ενσωμάτωσης, με το να σύρει τους νεοεισερχόμενους στην πολιτική σκηνή σε τύπους σύγκρουσης, όπου τα θεμελιώδη ταξικά προβλήματα, εκτοπίζονται από προσωπικές και ιδιοτελείς έριδες, για τη διανομή των πολιτικών λαφύρων⁴⁸. Κατά το Ν. Μουζέλη, ο λαϊκισμός μπορεί να προσφέρει ένα εναλλακτικό πλαίσιο πολιτικής ένταξης των κατώτερων τάξεων, όταν τα δίκτυα πολιτικής πελατείας δεν μπορούν να εντάξουν τις νέες μάζες, στις κάθετες δομές τους. Κάτι τέτοιο συμβαίνει συνήθως σε περιπτώσεις μεγάλων αναταραχών, λόγω της συσσώρευσης κεφαλαίου, αλλά και της σχετικά απότομης εισόδου των μαζών στην πολιτική.

Καθοριστικό στοιχείο και προϋπόθεση ανάπτυξης αυτού του δικτύου, είναι η δυνατότητα διάθεσης πόρων, οι οποίοι, ως κοινωνικό πλεόνασμα έχουν περιέλθει στο κράτος. Σε ένα αστικό κράτος δυτικού τύπου, όπου το κέντρο βάρους της κοινωνίας βρίσκεται στον ανεπτυγμένο ιδιωτικό χώρο, ο δε ρόλος του κράτους είναι καθαρά εποπτικός, δεν είναι νοητή η ανάπτυξη αυτού του τύπου σχέσεων. Στην περίπτωση όμως της Ελλάδας υπήρχε πλήρης αντιστροφή της παραπάνω σχέσης, μεταξύ

⁴⁸ Ν. Μουζέλης σελ. 142 επ.

κοινωνίας και κράτους. Ο προσοδικός χαρακτήρας του κράτους συνέβαλε, όχι απλά στη δόμηση ενός δικτύου πελατειακών σχέσεων, αλλά στην εδραίωση και επέκτασή του, χάρη στη δυνατότητα συνεχούς αύξησης των διαθέσιμων κρατικών πόρων, σε μεγαλύτερο αριθμό πολιτών – πελατών. Επακόλουθο ήταν η δύναμη του δημοσιούπαλληλικού σώματος, σε συνδυασμό με την αναιμική παρουσία αντίρροπων κοινωνικών στρωμάτων να αντιταχθεί σε κάθε εκσυγχρονιστική πολιτική ορθολογικής αναδιάταξης της λειτουργίας του κράτους. Αλλά και ο διαταξικός χαρακτήρας των κομμάτων, η ευρεία ομοιογένεια και η απουσία ουσιαστικής ταξικής διάρθρωσης, σε συνδυασμό με την εξισοροπητική δομή της νεοελληνικής κοινωνίας, από την οποία απουσίαζε μια παγιωμένη κυρίαρχη τάξη φαίνεται να συνέβαλαν στην ανάπτυξη αυτού του τύπου σχέσεων, μεταξύ πολιτών και κομμάτων. Σύμφωνα με το Ν. Τσίρο, η ιδεολογική προσέγγιση της ανάπτυξης του ελληνικού κράτους κατά το 19ο αιώνα είναι επισφαλές να γίνεται με αυστηρά πολιτικούς όρους και σε αναφορά με τις δυσμορφίες του πολιτικού συστήματος σήμερα, (οι οποίες ασφαλώς και θα πρέπει σταδιακά να εκλείψουν), αλλά, λαμβανομένου υπόψη ότι, ο εναγκαλισμός με το κράτος αποτελούσε σανίδα σωτηρίας για τους ταλαιπωρημένους από τη φτώχεια έλληνες. Σε κάθε δε περίπτωση, θα πρέπει να αποσυνδεθεί – απενοχοποιηθεί από τη μετέπειτα ανώμαλη εξέλιξη του πολιτικού συστήματος, στην οποία συνέβαλε το πλέγμα προσωπικών σχέσεων, που αναπτύχθηκε μεταξύ ψηφοφόρου και κομματάρχη⁴⁹.

Ως προς τα δίκτυα πολιτικής πελατείας, σε αυτά δε συμμετείχαν οι μεγαλοϊδιοκτήτες γης (Εύβοιας, Αττικής και μετέπειτα βόρειας Ελλάδας), επειδή όταν απέκτησαν την ιδιοκτησία των τσιφλικιών, ο κρατικός μηχανισμός είχε ήδη αλωθεί από τους προύχοντες της Πελοποννήσου. Η σχετική αυτή πολιτική αδυναμία των γαιοκτημόνων διευκόλυνε αργότερα το Βενιζέλο, ο οποίος δε χρειάστηκε να κινητοποιήσει τις μεγάλες λαϊκές μάζες, προκειμένου να προωθήσει την αγροτική μεταρρύθμιση, για την αποκατάσταση του ενός εκατομμυρίου και πλέον προσφύγων της Μ. Ασίας το 1922.

Μια άλλη πτυχή της ανάπτυξης των πελατειακών σχέσεων συνδέεται με τον κεντρικό ρόλο της οικογένειας, στο πλαίσιο λειτουργίας του πολιτικού συστήματος. Η απουσία ομάδων πίεσης στην προκαπιταλιστική και αδιαφοροποίητη ελληνική κοινωνία προσέδωσε ιδιαίτερες, πολλαπλές κοινωνικές λειτουργίες στην οικογένεια,

⁴⁹ Ν. Τσίρος «Η νομοθεσία του Ελ. Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής » σελ. 19.

με την ευρύτερή της δυνατή έννοια. Η οικογένεια, μέσω του πελατειακού συστήματος στόχευε στη εξασφάλιση του ατόμου-μέλους από τις κοινωνικές αντιπαραθέσεις. Είναι μια αμυντική οπτική αντίληψη της πολιτικής λειτουργίας, η οποία διατρέχει ένα μεγάλο μέρος της περιόδου που εξετάζεται.

Ως προς το στοιχείο της διαφθοράς, το οποίο συνδέεται, τόσο με τον κρατικό γιγαντισμό, όσο και το πελατειακό σύστημα, ο Κ. Τσουκαλάς⁵⁰ διαφοροποιούμενος από πολλούς αναλυτές συνδέει την έννοια αυτή με την ιστορικότητα και τις συγκεκριμένες συνθήκες δόμησης του δημόσιου χώρου. Η διαφθορά ως έννοια εμφανίζεται με την οριοθέτηση δημόσιου και ιδιωτικού χώρου. Η διαφοροποίηση αυτή, σε αξιακό επίπεδο εκφράζεται με τους κώδικες της χρηστότητας και της τιμιότητας, αντίστοιχα. Η χρηστότητα στη διαχείριση των δημοσίων πραγμάτων απορρίπτει το ιδιωτικό συμφέρον, ενώ η τιμιότητα στις ιδιωτικές συναλλαγές, αποδέχεται την προώθηση του ιδιωτικού συμφέροντος, πλην όμως απαιτεί το σεβασμό των συμφωνηθέντων. Η αποκρυστάλλωση των δύο αυτών προτύπων ολοκληρώθηκε με το θεσμικό διαχωρισμό δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, ως απόληξη της εδραίωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η αρχή της χρηστής διοίκησης στη λειτουργία του δημοσίου, η οποία προϋποθέτει τον εκχρηματισμό της οικονομίας συνδέεται με την καθιέρωση του αστικού κράτους και την απρόσωπη και αντικειμενική διάρθρωση της εσωτερικής του δομής, ως αναγκαίας, άλλα όχι επαρκούς προϋπόθεσης.

3. Συνοπτικό οικονομικό περίγραμμα

Η ίδια η ανεξαρτησία του νεοελληνικού κράτους αποτέλεσε βαθιά τομή στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο της χώρας. Η βίαιη αποκοπή του ελληνικού χώρου από το περιβάλλον της οθωμανικής αυτοκρατορίας, στο οποίο δραστηριοποιούνταν επί αιώνες, οι καταστροφές εξαιτίας του πολύχρονου πολέμου, η κηδεμονία των μεγάλων δυνάμεων, πολιτική και οικονομική, εξαιτίας των δανείων του Αγώνα διαμόρφωναν δυσμενείς όρους για την οικονομική πορεία της χώρας. Στα παραπάνω δεδομένα, θα πρέπει να προστεθεί το ευρύτερο οικονομικό περιβάλλον, το οποίο σε

⁵⁰ Ο.π. σελ. 340.

πρώτη φάση σχετίζεται με την ελευθερία του εμπορίου και ακολούθως με τη μετάβαση του διεθνούς καπιταλισμού στο επεκτατικό, μονοπωλιακό στάδιο και τη μαζική διάθεση κεφαλαίων, προς τις χώρες της περιφέρειας⁵¹.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1850, ελάχιστα βήματα προόδου είχαν γίνει. Η χώρα παρέμεινε καθυστερημένη αγροτική, με παραγωγή κυρίως δημητριακών, αυτοκαταναλωτική, με κυρίαρχη την μικροϊδιοκτησία, με δυσβάσταχτους αντιπαραγωγικούς φόρους, διάσπαρτες βιοτεχνίες, ανύπαρκτη βιομηχανία, με φωτεινή εξαίρεση την ικμάδα της εμπορικής ναυτιλίας. Τις επόμενες δύο δεκαετίες (1860-1880), οι οποίες συμπίπτουν με την ανάπτυξη του παγκόσμιου εμπορίου, τις ανταλλαγές βιομηχανικών προϊόντων της Δύσης, με αγροτικά προϊόντα και πρώτες ύλες από τις φτωχότερες χώρες, σημειώνεται σαφής αναπτυξιακή πορεία της ελληνικής οικονομίας. Χωρίς να μεταβληθεί ο αγροτικός χαρακτήρας, η καθιέρωση προτύπου μονοκαλλιέργειας (σταφίδα), με τεράστια ζήτηση στην Ευρώπη και ιδίως την Αγγλία, δεν προσέφερε μόνο οικονομικά, αλλά διαμόρφωσε νέα δεδομένα σε κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτικό επίπεδο, με την εμφάνιση μιας νέας και δυναμικής αστικής τάξης. Η εμφάνιση στο προσκήνιο νέων πολιτικών (Κουμουνδούρος, Σωτηρόπουλος κ.α.) συνοδεύτηκε από εκσυγχρονιστικές παρεμβάσεις, όπως η αγροτική μεταρρύθμιση το 1871, οι φορολογικές, δασμολογικές και διοικητικές βελτιωτικές ρυθμίσεις, οι οποίες πέτυχαν την αύξηση της παραγωγικότητας και την ενίσχυση του εμπορίου, ειδικά της σταφίδας.

Ανάλογη πρόοδος παρατηρήθηκε και στο βιοτεχνικό – βιομηχανικό τομέα, με την εμφάνιση των πρώτων βιομηχανιών, ενώ λόγω συγκυριών (διεθνής οικονομική κρίση του 1873, τέλος πολέμων, χρεοκοπία οθωμανικού κράτους) υπήρξε συσσώρευση κεφαλαίων ελλήνων της διασποράς και συνακόλουθα ανάπτυξη του χρηματιστικού τομέα. Στα θετικά της περιόδου και η ανάκαμψη της ναυτιλίας, η οποία κατάφερε σταδιακά να ξεπεράσει το τεράστιο πρόβλημα της προσαρμογής στη νέα τεχνολογία (ατμός). Οι επιπτώσεις ήταν ευεργετικές, τόσο στην εισαγωγή συναλλάγματος, όσο και την απασχόληση. Επιπλέον, σχηματίστηκε μια φιλόδοξη και δυναμική ελίτ νέων πλοιοκτητών – εφοπλιστών, οι οποίοι διατηρούσαν δεσμούς με τους κεφαλαιούχους του ελληνισμού.

⁵¹ Θ. Σακελλαρόπουλος «Ένα περίγραμμα για την κατανόηση της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ελλάδας του 19ου αιώνα» στο Α. Μωυσίδης, Σ. Σακελλαρόπουλος « Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα: Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία », σελ. 72 επ.

Το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, βρήκει από αντιφατικές εξελίξεις, οι οποίες χαρακτηρίζουν και το εκσυγχρονιστικό εγχείρημα του Τρικούπη. Ο τελευταίος, εμπορούμενος από νεωτεριστικές για την εποχή αντιλήψεις επιχείρησε ένα εκτεταμένο πρόγραμμα θεσμικών αλλαγών στο πολιτικό σύστημα (αρχή δεδηλωμένης, εκλογή βουλευτών) και στη δημόσια διοίκηση (μονιμότητα και κριτήρια εξέλιξης των υπαλλήλων). Μείωσε τη θητεία, προχώρησε σε νέα εξοπλιστικά προγράμματα, αναδιοργάνωσε τα σώματα ασφαλείας και πήρε μέτρα για την παιδεία. Στον οικονομικό τομέα επέφερε φορολογικές αλλαγές (κατάργηση δεκάτης, φόρος αροτριόντων) προχώρησε σε έργα υποδομής, επέκταση σιδηροδρόμου, οδικό δίκτυο κλπ . Για τη χρηματοδότηση όλων αυτών κατέφυγε σε ξένο δανεισμό, από τα άφθονα την περίοδο αυτή διεθνή κεφάλαια, αλλά και αύξηση των έμμεσων φόρων, προκαλώντας τη λαϊκή αγανάκτηση. Η σταφιδική κρίση, η οποία παγιώνονταν επέτεινε τη δημοσιονομική, καθώς στερούσε την οικονομία από τη βασικότερη, μέχρι τότε, πηγή εθνικού πλούτου. Η χρεοκοπία του 1893, ήταν αναπότρεπτη υπό αυτές τις οικονομικές συνθήκες.

Το ίδιο διάστημα αναπτύσσονται σε μεγάλες πόλεις – λιμάνια, όπως η Ερμούπολη, ο Πειραιάς, η Πάτρα, χαμηλής τεχνολογίας βιομηχανίες – βιοτεχνίες (κλωστήρια, οινοποιεία, ελαιοτριβεία, αλευρόμυλοι, οινοποιεία κλπ), στο δε Λαύριο μεταλλευτικές μονάδες. Παρά τη διεθνή οικονομική κρίση της εποχής και τις πρώτες αρνητικές της συνέπειες κατόρθωσαν, εν τέλει, να επιβιώσουν και αργότερα να αυξηθούν.

Συνοψίζοντας, παρά τη βραδύτητα στην εξέλιξη του αστικού εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας το 19ο αιώνα, στην οποία συνέβαλαν πολλοί παράγοντες, όπως η εκκρεμότητα του αγροτικού ζητήματος, η καθυστέρηση στη συγκρότηση εσωτερικής αγοράς, οι οικονομικές πολιτικές των κυβερνήσεων κλπ, ορισμένα χαρακτηριστικά της περιόδου (στοιχειώδης βιομηχανική ανάπτυξη, αύξηση της ρευστότητας, πολλαπλασιασμός των τραπεζών, ραγδαία αύξηση των εξαγωγών σταφίδας, επιτάχυνση αστικοποίησης, εξελίξεις στον καταμερισμό της εργασίας κλπ) διαμόρφωσαν συνθήκες μεγαλύτερης ανάπτυξης τον επερχόμενο 20ο αιώνα.

4. Ιδεολογικές μεταλλάξεις στο νεοελληνικό κράτος – Η Μεγάλη Ιδέα.

1. Η απελευθέρωση στο εθνικό υποσυνείδητο

Στο εύλογο ερώτημα του προσδιορισμού του νεώτερου ελληνισμού, με βάση κυρίως το συνειδησιακό στοιχείο, όπως αυτό διαμορφώθηκε από τις ποικίλες προσαρμογές αλλά και τομές που σημάδεψαν την ιστορική διαδρομή που ακολούθησαν οι διάφορες ελληνικές οντότητες επιχειρεί να απαντήσει ο Ν. Σβορώνος.⁵² Το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, κατά το οποίο ο ελληνισμός - περιτριγυρισμένος από εχθρικούς λαούς - απέμεινε το κυρίαρχο στοιχείο της αυτοκρατορίας αρχίζει να αποκτά αυτοσυνείδηση της ιδιαίτερης πολιτικής και πολιτισμικής του οντότητας, ξαναστρέφοντας το βλέμμα στο κλασσικό ελληνικό παρελθόν. Το όνομα του ειδωλολάτρη και μη χριστιανού «Ελληνα» επανασυνδέεται με την ελληνική παιδεία και καταγωγή, χωρίς όμως να παραγνωρίζεται η αξία του λαϊκού πολιτισμού. Οι επόμενοι αιώνες, μέχρι την Άλωση χαρακτηρίζονται από την απομάκρυνση από τη ρωμαϊκή ιδέα και την πορεία προς ένα εθνικό ελληνικό κράτος – με αποκορύφωμα την εποχή των Παλαιολόγων – η οποία οδηγεί στη διαδικασία κρυστάλλωσης μιας εθνικής ελληνικής συνείδησης, αποκαθαμένης από ξενικά στοιχεία, έτσι ώστε, οι όροι « νεότερος ελληνισμός » και « ελληνικό έθνος » να τείνουν προς ταύτιση. Κύριος εκφραστής του πνεύματος της περιόδου, ο Γεώργιος Γεμιστός, ο πρώτος που διατύπωσε την ιδέα της αδιάλειπτης συνέχειας του ελληνισμού, στηλιτεύοντας την πολιτική των αυτοκρατόρων να προτιμήσουν τον τίτλο του « Ρωμαίου ». Μετά την Άλωση, το όνειρο της επανασύστασης μιας εξελληνισμένης βυζαντινής αυτοκρατορίας συνδέεται και με την ορθόδοξη εκκλησία, η οποία είχε απομείνει στη συνείδηση του υπόδουλου λαού, το μόνο ενοποιητικό στοιχείο του ελληνισμού.

Η αδιαμόρφωτη προαστική, επαναστατική ελληνική κοινωνία, όπως αποτυπώθηκε παραπάνω, προσέφερε χώρο διείσδυσης στον ξένο παράγοντα (μεγάλες δυνάμεις) για την προώθηση των δικών τους συμφερόντων, επιταχύνοντας με τον τρόπο αυτό, την προϊούσα αποδυνάμωση του εσωτερικού μετώπου. Η εξασθένηση, ήταν τόσο στρατιωτική, με πλήρη αδυναμία αντιμετώπισης του εχθρού στο επιχειρησιακό πεδίο, όσο και κοινωνικοπολιτική. Κατά συνέπεια, η πράξη της ανεξαρτησίας δεν ήρθε, ούτε ως επιβεβαίωση της στρατιωτικής υπεροχής, ούτε όμως και ως αναγνώριση του δικαιώματος αυτοδιάθεσης, ενός λαού. Εξέφραζε τη

⁵² Ν. Σβορώνου «Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας» σελ. 20 επ.

σύμπτωση συμφερόντων και τις ισορροπίες των μεγάλων δυνάμεων στην περιοχή. Το γεγονός αυτό ήταν τεράστιας σημασίας, καθοριστικό της μετέπειτα πορείας του ελληνικού κράτους. Πρακτικά, η παραδοχή αδυναμίας συνιστούσε σε πολιτικό επίπεδο εκχώρηση, σε τρίτους, του δικαιώματος αυτοπροσδιορισμού, καθιστώντας το λαό παρατηρητή των αποφάσεων που λαμβάνονταν για λογαριασμό του. Επίσης, ενεργοποίησε τα αντανακλαστικά της υποτέλειας, του ραγιαδισμού, η αποτίναξη του οποίου, αποτέλεσε όραμα και στόχο της Επανάστασης.

Σε ψυχοκοινωνικό επίπεδο, η εγκατάλειψη του στόχου ανάληψης κυρίαρχου ρόλου στην περιοχή έπληξε το φρόνημα του λαού, οδηγώντας τον στην απάθεια, διευκολύνοντας έτσι την πολιτική και κοινωνική επικράτηση των κυρίαρχων τάξεων, προκρίτων και κοτζαμπάσηδων. Κυρίως όμως ενστάλαξε στο εθνικό υποσυνείδητο την αίσθηση - αλλά και αποδοχή - ότι, εφεξής, οι ξένοι θα καθόριζαν για πάντα την τύχη της χώρας.

2. Η πορεία προς τη Μεγάλη Ιδέα

Η νεοελληνική ιδεολογία, κατά τον Κ. Βεργόπουλο⁵³, ήταν προσανατολισμένη προς τα ιδεολογικά σχήματα της κεντρικής Ευρώπης, σε τρόπο ώστε και αυτή η ανάγνωση της ιστορίας να γίνεται ως μέρος της ευρωπαϊκής ιστορικής αντίληψης, η δε αναγωγή της δυτικής κοινωνίας σε πρότυπο επέβαλε τη διαμόρφωση της κοινωνίας, σύμφωνα με το πρότυπο αυτό. Η κρατούσα περί ιστορίας δυτική εκδοχή είχε αγνοήσει τη βυζαντινή περίοδο και τα ελληνικά χαρακτηριστικά της, σε αντίθεση με την αρχαία εποχή, η οποία εξυμνείτο. Η αντίληψη αυτή υιοθετήθηκε ευρέως και από την ελληνική διανόηση, η οποία αντιλαμβάνονταν την εποχή αυτή ως σκοταδιστική, προκαπιταλιστική, η οποία αποτελούσε παρελθόν, χάρη στον απελευθερωτικό αγώνα της αστικής τάξης.

Στη βάση αυτή της ελληνικής ιδιομορφίας και υπανάπτυξης της νεοελληνικής κοινωνίας, σε σχέση, τόσο με το ένδοξο αρχαιοελληνικό παρελθόν, όσο και την ανεπτυγμένη δυτική Ευρώπη εξελίχθηκε η διαμάχη των Φαλμεράγιερ και Παπαρρηγόπουλου. Ο πρώτος δεν αρνήθηκε την αξία της κλασικής Ελλάδας, την αντιλήφθηκε όμως ως ιστορική περίοδο μοναδική και χωρίς συνέχεια, καθώς

⁵³ Στο ίδιο σελ. 298.

θεωρούσε ότι το υπανάπτυκτο και χωρίς προοπτική νεοελληνικό κράτος, δεν είχε κανένα δεσμό με την αρχαιότητα. Ο Παπαρρηγόπουλος πρόταξε τη διαχρονική ενότητα του ελληνισμού, μέσα από τις διαφορετικές του εκφάνσεις, διατυπώνοντας μια θεωρία εντελώς αντίθετη με την κρατούσα. Με τον τρόπο αυτό, θέλησε να αυτονομήσει την ελληνική σκέψη από την ιδεολογική κυριαρχία της Δύσης. Η εγκόλπωση της κλασσικής Ελλάδας από τη νέα ελληνική ιστορία, δεν μετέτρεψε απλώς το παρελθόν σε εθνική ιστορία. Ούτε εξυπηρέτησε απλώς ανάγκες, που αφορούν το παρόν της συγκρότησης του εθνικού κράτους. Διαμόρφωσε επίσης και το παρόν, διαμόρφωσε δηλαδή και τη νεότερη Ελλάδα, εφόσον οι Νεοέλληνες, επιλέγοντας προγόνους, δεν έμειναν ανεπηρέαστοι από αυτούς⁵⁴.

Στα πλαίσια της προαναφερθείσας προσπάθειας δυτικοποίησης της νεοελληνικής ιστορίας επιδιώχτηκε, είτε ο εξοβελισμός, είτε η ανασκευή ιδιαίτερων οθωμανο-βυζαντινών στοιχείων, με χαρακτηριστική περίπτωση τον χαρακτηρισμό της Βυζαντινής εποχής, ως απομίμησης του φεουδαρχισμού της Δύσης. Ο Κ. Βεργόπουλος⁵⁵ με σειρά επιχειρημάτων απορρίπτει τις απόψεις περί του φεουδαρχικού χαρακτήρα της περιόδου αυτής, αναφέρει πως η νεοελληνική ιδεολογία με το να αρνείται διαφορές και δυσμορφίες, προκειμένου να επιβεβαιώσει μια μόνιμη σχέση ταυτότητας, αντί να λαμβάνει υπόψη την ενωτική αρχή, η οποία λειτουργεί μέσω του σεβασμού των διαφορών, εξαλείφει τις διαφορές, προκειμένου να φτάσει στην ταυτότητα και όχι στην ενότητα.

Το όραμα όμως του πολιτικού φιλελευθερισμού του Κοραή βρέθηκε αντιμέτωπο με την ευρωπαϊκή Παλινόρθωση, μετά την πτώση του Ναπολέοντα. Σε αυτό το ευρύτερο περιβάλλον, η εγκατάσταση της μοναρχίας, ως πολιτεύματος του νεοελληνικού κράτους αποτέλεσε εύλογη εξέλιξη. Οι επόμενες δεκαετίες σηματοδοτούνται από ιδεολογικές ζυμώσεις, οι οποίες κατέληξαν στην κρυστάλλωση της επίσημης κρατικής ιδεολογίας. Σταδιακά διαμορφώθηκε ένα κλίμα εναντίωσης στο Διαφωτισμό, με πρωτεργάτη τον επιφανή κληρικό Κωνσταντίνο Οικονόμου και κύριο χαρακτηριστικό την ενίσχυση της ορθόδοξης θρησκευτικότητας. Σε αυτό συνέτεινε και η παρέμβαση της ρωσικής πολιτικής, στα πλαίσια του ανταγωνισμού των τριών μεγάλων δυνάμεων, με αποκορύφωμα την ίδρυση και δράση της

⁵⁴ Α. Λιάκος «Πως στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο ; », σελ. 143.

⁵⁵ Κ. Βεργόπουλος «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα -Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας » σελ. 315 επ.

Φιλορθόδοξης Εταιρείας⁵⁶. Η αποκατάσταση των σχέσεων της ελλαδικής εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο ενέτεινε το κλίμα της θρησκευτικότητας τη δεκαετία του 1850⁵⁷, με την επανεμφάνιση των λαϊκών προφητειών και των μεσσιανικών παραδόσεων. Στο κλίμα αυτό εντάσσονται οι προφητείες του Αγαθάγγελου, το κήρυγμα του Παπουλάκου, ο διωγμός του Θεόφιλου Καΐρη κλπ.

Την ίδια περίοδο ανθούσε το κίνημα του ρομαντικού εθνικισμού, το οποίο υποκατέστησε το δημοκρατικό εθνικισμό του Διαφωτισμού, θέτοντας στο επίκεντρο του ιδεολογικού ενδιαφέροντος την έννοια του έθνους και δίνοντας έμφαση στη βυζαντινή περίοδο. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε το ιστορικό έργο του Παπαρρηγόπουλου, με το οποίο αποκαθίσταται το Βυζάντιο στη νεοελληνική σκέψη. Κάτι ανάλογο, άλλωστε, συνέβη με την αποκατάσταση της μεσαιωνικής εποχής, σε πολλούς ευρωπαϊκούς λαούς. Η σύζευξη των δύο κορυφαίων περιόδων της εθνικής ιστορίας, της αρχαιοελληνικής και της βυζαντινής, η οποία αποτυπώνεται στον όρο του « ελληνοχριστιανισμού » διαμόρφωσε τη νεοελληνική συνείδηση και τροφοδότησε παράλληλα τους εθνικούς, πολιτικούς και πνευματικούς οραματισμούς, εκπεφρασμένους με το δόγμα της **Μεγάλης Ιδέας**, το οποίο διατυπώθηκε το 1844 από τον Κωλέττη. Ήταν η απάντηση του « γαλλικού » κόμματος, στον ακραιφνή εξευρωπαϊσμό του « αγγλικού » και το βυζαντινισμό του « ρωσικού » κόμματος, με το συνδυασμό των στοιχείων του εξευρωπαϊσμού και του ελληνισμού, τα οποία χαρακτήριζαν τις άλλες δύο παρατάξεις. Μέσα από το στόχο της ενοποίησης του μεγαλύτερου δυνατού μέρους του εθνικού χώρου - με εδαφικό πρότυπο το Βυζάντιο – εκφράστηκε το αίτημα της εθνικής ενότητας. Ενότητας θρησκευτικής, με την επανασύνδεση με το σώμα της Μητέρας Εκκλησίας, πολιτικής, με τη διατύπωση της θεωρίας του εθνικού κέντρου, ιστορικής, με την αναγωγή του Βυζαντίου, ως ενοποιητικού στοιχείου του αρχαιοελληνικού κλέους, με το μεγαλείο του Αγώνα της ανεξαρτησίας, πολιτισμικής, με την ανάδειξη της κλασσικής αρχαιότητας σε αξία ενισχυτική της εθνικής αυτοπεποίθησης. Οι τρεις πτυχές που διαμορφώνουν το ιδεολογικό κλίμα της περιόδου, είναι ο εθνισμός, ο λαϊκισμός και ο αστισμός⁵⁸.

Νέα δεδομένα στην Ευρώπη και την περιοχή των Βαλκανίων, από τη δεκαετία του 1880, (οικονομική ύφεση, εμφάνιση νέων δυνάμεων στην κεντρική Ευρώπη,

⁵⁶ Οργάνωσης η οποία ιδρύθηκε το 1839. Φέρεται να στόχευε στην εγκατάσταση φιλορωσικού καθεστώτος ορθόδοξης μοναρχίας και την απελευθέρωση της Θεσσαλίας, της Ηπείρου και της Μακεδονίας. Αποτέλεσε την αιτία πόλωσης και σφοδρών πολιτικών συγκρούσεων.

⁵⁷ Π. Κιτρομηλίδης « Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19 ο αιώνα » στο « Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα » σελ. 31.

⁵⁸ Κ. Βεργόπουλος « Κράτος και Οικονομική Πολιτική στον 19^ο αιώνα » σελ. 169.

προϊούσα σήψη της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αναδιάταξη του παροικιακού ελληνισμού και έντονη δραστηριοποίησή του στην περιοχή του Αιγαίου κλπ) προσέδωσαν στη Μεγάλη Ιδέα ρόλο κινητήριας δύναμης της αστικής ανάπτυξης και της εθνικής συνένωσης, ενώ παράλληλα, ενέταξαν στα όριά της το Αιγαίο και τον πέριξ αυτού χώρο⁵⁹. Η αναζήτηση μιας νέας ιδεολογικής ισορροπίας, η οποία στόχευε προς το μέλλον, διαπερνούσε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Στη διαδικασία αυτή, οι μεν κατώτερες τάξεις πρόβαλλαν δημοκρατικά και πατριωτικά αιτήματα, οι δε μεγαλοαστοί, παρά τη διακριτική στάση τους, αντιμετώπιζαν με εύλογο ενδιαφέρον το ενδεχόμενο της επέκτασης των εθνικών συνόρων.

3. Η πολυλειτουργικότητα της Μεγάλης Ιδέας

Το ιδεολόγημα (όραμα) της εθνικής ενότητας τέθηκε στην υπηρεσία ποικίλων διεργασιών και πολιτικών επιδιώξεων. Αναμφίβολα ανέδειξε το καθεστώς της μοναρχίας, ως σύμβολο και εγγυητή ενότητας. Η εντεινόμενη, μαχητική και πολλές φορές δημαγωγική εκφορά του, ως αιτήματος, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1870 και πέρα, λειτούργησε στην κατεύθυνση του περιορισμού της ελευθερίας έκφρασης και του δικαιώματος διαφωνίας (εμφανίστηκε ο χαρακτηρισμός του « ανθέλληνα »), ενώ στράφηκε και κατά της εναλλαγής των κομμάτων στην εξουσία. Η όξυνση αποδίδεται σε σειρά λόγων, όπως: η εξελισσόμενη αποσύνθεση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σε συνδυασμό με τις ανερχόμενες δυνάμεις του ελληνισμού (ελληνική οικονομική και πληθυσμιακή διεύδυση σε Σμύρνη, Κων/πολη, Πόντο και μικρασιατικά παράλια), η αποχώρηση λόγω εθνικισμών, του ελληνικού στοιχείου από τις παραδουνάβιες περιοχές, καθώς και η διεθνής συγκυρία (Ανατολικό Ζήτημα, επιτυχίες ευρωπαϊκών πατριωτικών-εθνικιστικών κομμάτων, επανάσταση της Κρήτης, βαλκανικός εθνικισμός κλπ). Να τονιστεί βέβαια ότι, απέναντι σε αυτό το κλίμα, η τακτική αδράνειας του επίσημου κράτους, είχε επενδύσει στη σταδιακή αποσάθρωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η οικονομική ανάπτυξη και γενικότερη ενίσχυση του ελληνικού κράτους, μετά το 1880, η ανάδειξή του ως « εθνικού κέντρου »⁶⁰, το οποίο θα αναλάμβανε τη διαχείριση των εθνικών συμφερόντων στη διεθνή σκακιέρα εδραίωνε την πολιτική του Τρικούπη, η οποία έθετε ως προϋπόθεση της εθνικής ολοκλήρωσης, την προηγούμενη ανόρθωση της

⁵⁹ Στο ίδιο σελ. 86.

⁶⁰ Στο ίδιο σελ. 40.

χώρας. Στον αντίποδα της πολιτικής αυτής, η Μ. Ιδέα αποτελούσε την ευκαιρία, μέσα από τη σφυρηλάτηση της εθνικής ενότητας, επέκτασης του ελληνισμού προς τα ανατολικά σύνορα.

Επίσης, επηρέασε αρνητικά τη χάραξη επωφελούς στρατηγικής σε πολιτικό και διπλωματικό επίπεδο, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των Κριμαϊκών πολέμων. Εξέθρεψε τον εθνικό μεσσιανισμό – ναρκισσισμό, καθώς και τη μισαλλοδοξία στο πεδίο της πολιτικής λειτουργίας, με τη δαιμονοποίηση της πολιτικής διαφωνίας. Η παραπάνω ιδεολογική σκλήρυνση, σύμφωνα με τον Π. Κιτρομηλίδη συνιστά εμφανή αντίφαση⁶¹, σε σχέση με τη φιλελεύθερη εξελικτική πορεία του κοινοβουλευτικού συστήματος, από την ψήφιση του Συντάγματος του 1864 και μετέπειτα.

Παρά το γεγονός όμως ότι, η Μεγάλη Ιδέα κινητοποίησε τις μεγάλες λαϊκές μάζες, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, στο εσωτερικό κοινωνικό πεδίο, λειτούργησε αποπροσανατολιστικά. Ενεργώντας ως μηχανισμός ψυχολογικής αναπλήρωσης επιβράδυνε διεργασίες εξομάλυνσης των κοινωνικών αντιθέσεων και ανισοροπιών, ωρίμανσης της κοινωνίας των πολιτών, μετέθετε στο μέλλον την επίλυση προβλημάτων. Η έντονη συναισθηματική φόρτιση εξέτρεψε τον προσανατολισμό της πολιτικής, άλλοτε απομειώνοντας την προσοχή πάνω σε καίρια κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά ζητήματα και άλλοτε τοποθετώντας τα σε ένα άλλο πλαίσιο. Από την έκφραση αλληλεγγύης προς τις αλύτρωτες περιοχές εμφανίστηκαν ο κρητικός ριζοσπαστισμός, η πολιτικοποίηση του στρατού και το κίνημα στο Γουδί, ο βενιζελισμός κλπ.

Επίσης, συντήρησε την πατερναλιστική αντίληψη, ως προς το ρόλο των προστάτιδων δυνάμεων, η στάση των οποίων προκαλούσε κλίμα συλλογικών ψευδαισθήσεων, θετικών η αρνητικών, υποβαθμίζοντας τη σημασία και ανάγκη της ίδιας διαχείρισης της κατάστασης, μέσα από την πολυεπίπεδη οργάνωση και ενδυνάμωση του κράτους. Σε κρίσιμες στιγμές πώλωσε, σε σχέση με τη ρεαλιστική αντιμετώπιση των καταστάσεων και τον επωφελή συντονισμό των δράσεων, καλλιέργησε ανεύθυνα στρατιωτικά σώματα ατάκτων, που επιχειρούσαν στις υπόδουλες περιοχές των συνόρων. Στο διχαστικό κλίμα συνέβαλε και η Αγγλική πολιτική στο ανατολικό ζήτημα, της οποίας τα γεωπολιτικά συμφέροντα ωθούσαν

⁶¹ Π. Κιτρομηλίδης σελ. 38.

στη διατήρηση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ως αναχώματος στις ρωσικές επεκτατικές βλέψεις.

5. Ο Κοινοβουλευτισμός

Η λειτουργία του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα το 19^ο αιώνα, δεν μπορεί, παρά να ενταχθεί στο κορυφαίο ζήτημα, της ατελούς σύζευξης θεσμών αστικής φύσης, με εκφάνσεις της προκαπιταλιστικής ελληνικής κοινωνίας. Η ιστορική εξέλιξη του θεσμού, θα μπορούσε να διαιρεθεί σε τρεις περιόδους.

Η πρώτη περίοδος, με αφετηρία την επανάσταση του 1843, διαρκεί έως τον Κριμαϊκό πόλεμο (1854-1855). Βασικούς συντελεστές της κοινοβουλευτικής διαδικασίας, αποτελούν ο μονάρχης, τα τρία ξενικά κόμματα (Αγγλικό-Γαλλικό – Ρωσικό) και οι πρεσβείες των τριών Μεγάλων Δυνάμεων. Τα κόμματα αυτά δεν είχαν μαζική λαϊκή υποστήριξη, αλλά λειτουργούσαν περισσότερο με τη μορφή χαλαρών ενώσεων προυχόντων.

Χαρακτηριστικό γεγονός αποτελεί η εδραίωση της πολιτικής ισχύος παραδοσιακών στρωμάτων, φορέων τοπικής εξουσίας, όπως κοτζαμπάσηδες, αρματολοί, νοικοκυραίοι των νησιών, οι οποίοι σε όλη την προηγούμενη περίοδο (επανάσταση, Καποδίστριας, Όθωνας) απείχαν, για μια εικοσαετία, από την ουσιαστική άσκηση εξουσίας. Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας της εξουσίας δε μεταβάλλεται, πλην όμως σημειώνονται μετατοπίσεις στην κατανομή της, με την αποχώρηση των Βαυαρών, την αποδυνάμωση του μονάρχη και την ενίσχυση των παραπάνω ηγετικών στρωμάτων. Η αποκατάστασή των στην εξουσία, δεν αποσυνδέεται με την ευκολία καθιέρωσης του κοινοβουλευτισμού και της καθολικής ψηφοφορίας. Το κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης παραμένει ολιγαρχικό και περιοριστικό. Σχηματίζεται μια ολιγαρχική κοινοβουλευτική διακυβέρνηση, υπό την έννοια ενός συστήματος κυριαρχίας, όπου η ενεργός πολιτική αποτελεί μέλημα μιας μικρής μερίδας προνομιούχων οικογενειών⁶².

Η θεσμική είσοδος στην πολιτική διαδικασία των μεγάλων λαϊκών – αγροτικών στρωμάτων, δεν είχε γι' αυτούς τα αποτελέσματα που δυνητικά θα εξασφάλιζε η καθολική ψηφοφορία. Η αδυναμία συγκρότησής τους σε συνειδητοποιημένη πολιτικά ομάδα, σε συνδυασμό με τη δυνατότητα ελέγχου τους, μέσω των στρεβλώσεων –

⁶² Ν. Μουζέλης, σελ. 29.

νοθειών της καθολικής ψηφοφορίας και άλλων μορφών πολιτικής χειραγώγησης προκάλεσε ουσιαστικά την πολιτική αδράνεια και εξουδετέρωσή τους.

Κατά το Ν. Διαμαντούρο, η λειτουργία του κοινοβουλευτισμού την περίοδο αυτή ήταν επηρεασμένη από τις, γαλλικής προέλευσης, αντιλήψεις του Κωλέττη, περί πολιτικής σταθερότητας, επακόλουθου της προαπαιτούμενης συνεργασίας μονάρχη και πρωθυπουργού⁶³. Στον πυρήνα των απόψεων αυτών, βρισκόταν η αναζήτηση του κοινού σημείου, του κέντρου, που άμβλυνε κάθε ιδεολογική και πολιτική διαφοροποίηση, θόλωνε τις πολιτικές θέσεις, διευκόλυνε τις πολιτικές μετακινήσεις και μέσω αυτών, το σχηματισμό πλειοψηφιών. Σε μια τέτοια λειτουργία, δοτής εξουσίας και απαξίωσης της λαϊκής συμμετοχής, το κοινοβούλιο υποβιβάζονταν και μεταβάλλονταν σε μηχανισμό, μέσω του οποίου παρέχονταν οι κυβερνητικές πλειοψηφίες. Στη Γαλλία της Ιουλιανής μοναρχίας, ο βασιλιάς Λουδοβίκος – Φίλιππος κατήγγησε τον βασικό κανόνα του κοινοβουλευτισμού, κατά τον οποίο « ο βασιλιάς βασιλεύει αλλά δεν κυβερνά » και επεδίωξε να κατευθύνει κυρίως την εξωτερική, αλλά και την εσωτερική πολιτική της χώρας του. Διαμορφώθηκε έτσι, ο περίφημος δυαδικός ή ορλεανικός κοινοβουλευτισμός, όπου η κυβέρνηση υπείχε πολιτική ευθύνη, όχι μόνο έναντι της βουλής, αλλά και έναντι του αρχηγού του κράτους⁶⁴.

Οι διάδοχοι του Κωλέττη δεν μπόρεσαν να συνεργαστούν το ίδιο αποτελεσματικά με τον Όθωνα, ο οποίος αναμείχθηκε πιο ενεργά στην άσκηση της εξουσίας, θέτοντας ως στόχο, την εξαφάνιση των πολιτικών κομμάτων, που εξακολουθούσαν να υφίστανται. Το πέτυχε με το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου, οπότε τα ξενικά κόμματα υποκαταστάθηκαν από αυλικές κυβερνήσεις.

Η δεύτερη περίοδος, μέχρι την έξωση του Όθωνα το 1862, χαρακτηρίζεται από σειρά μεταβολών, οι οποίες διαφοροποιούν σημαντικά την ελληνική κοινωνία, οι επιπτώσεις των οποίων θα γίνουν περισσότερο εμφανείς την επόμενη περίοδο. Η πρώτη εξ αυτών, αποτέλεσε φυσική συνέπεια της παρόδου του χρόνου και αφορούσε την αποχώρηση από το πολιτικό σκηνικό της πρώτης γενιάς πολιτικών, από την εποχή του Αγώνα, καθώς και των οικογενειών τους. Στο προσκήνιο εμφανίστηκε μια νέα γενιά, προερχόμενη από τον πανεπιστημιακό χώρο, με τη φιλοδοξία να καταστεί η νέα πολιτική ελίτ. Ήταν διαποτισμένη από την αλυτρωτική εθνική ιδεολογία και

⁶³ Ν. Διαμαντούρος « Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19^ο αιώνα » σελ. 63 στο « Όψεις της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα ».

⁶⁴ Βλ. Ν. Τσίρος « Κράτος, Κοινοβουλευτικό Σύστημα σε θεσμική και πολιτική κρίση », σελ. 73.

ήδη, από τις αρχές της δεκαετίας του 1860, αποτέλεσε δυναμικό συντελεστή των πολιτικών διεργασιών. Την ίδια περίοδο, η διεθνής οικονομική συγκυρία και ειδικότερα, η κρίση τα ευρωπαϊκής οικονομίας είχε ως αποτέλεσμα, ένα σημαντικό τμήμα των ελλήνων της διασποράς, οικονομικά εύρωστο, να εγκατασταθεί στην Ελλάδα. Ο προσανατολισμός τους ήταν κυρίως οικονομικός και δευτερευόντως πολιτικός. Οι παραπάνω κοινωνικές ζυμώσεις, σε συνδυασμό με το γενικότερο κλίμα δυσφορίας που προξενούσε ο συγκεντρωτικός τρόπος άσκησης της εξουσίας από τον Όθωνα, είχαν ως αποτέλεσμα την έξωση του οίκου των Wittelsbach.

Η τρίτη περίοδος, η οποία ουσιαστικά εκτείνεται μέχρι το κίνημα στο Γουδί το 1909 αποτελεί και την πιο μεστή. Οι κοινωνικές διεργασίες της προηγούμενης περιόδου είχαν συμβάλει στη δημιουργία ενός εκσυγχρονιστικού κλίματος, διαμορφώνοντας παράλληλα ταξικές διαφοροποιήσεις. Στην πολιτική σκηνή, τα ξενικά κόμματα αντικαταστάθηκαν από τις δύο μεγάλες παρατάξεις, Τρικούπη – Δηλιγιάννη, οι οποίες κυριάρχησαν για είκοσι πέντε περίπου χρόνια.

Η μέχρι τότε εκλογική πρακτική, περιελάμβανε την άμεση, με την προκήρυξη των εκλογών, κινητοποίηση των μηχανισμών όλων των εμπλεκόμενων υπουργείων (Εσωτερικών, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης) για τον απόλυτο έλεγχο του εκλογικού μηχανισμού και των αποτελεσμάτων, ιδίως εκτός των μεγάλων πόλεων.

Η ψήφιση του Συντάγματος του 1864 και η καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας, (ως έκφραση της δημοκρατικής αρχής), ενός θεσμού που βρίσκεται στον πυρήνα του δημοκρατικού πολιτεύματος και συναρθρώνεται με ζητήματα όπως, η λαϊκή κυριαρχία, το αντιπροσωπευτικό σύστημα και η οργάνωση της κρατικής εξουσίας, είχαν ως αποτέλεσμα, η πρώτη δημοκρατική κοινοβουλευτική περίοδος της χώρας να χαρακτηρίζεται, για μισό περίπου αιώνα, από συνταγματική ομαλότητα.

Ο Γ. Σωτηρέλης, διαφοροποιούμενος από τη μονοσήμαντη αντίληψη περί επεισακτών, αστικών και αναντίστοιχων προς τη διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας συνταγματικών θεσμών θεωρεί ότι, αγνοούνται σειρά παραμέτρων, οι οποίες άπτονται της δυναμικής αυτοκαθορισμού της ελληνικής κοινωνίας και των ιδεολογικοπολιτικών της προσανατολισμών στο τρίπτυχο, εθνικισμός – δημοκρατία- εκσυγχρονισμός⁶⁵. Εκτιμά ότι το Σύνταγμα του 1844 κινείται προς τη κατεύθυνση του συντηρητικού φιλελευθερισμού, δίνοντας έμφαση στο εθνικό κράτος, τη μοναρχία, τη διάκριση των λειτουργιών και την προστασία των ατομικών

⁶⁵ Γ. Σωτηρέλης « Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909: Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας » σελ. 430.

δικαιωμάτων. Είναι το κράτος « νυχτοφύλακας », το οποίο δεν οργανώθηκε πάνω στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, αλλά καθιέρωσε θεσμούς οι οποίοι προσέγγιζαν σε ένα πρότυπο ευρωπαϊκού δυτικού κράτους (επείσακτους). Το Σύνταγμα του 1864, ήταν δημιούργημα της Β΄ Εθνικής Συνέλευσης, η οποία αντιπροσώπευε το δυναμικότερο και προοδευτικότερο κομμάτι της Ελληνικής κοινωνίας και έθετε ως βασικό κριτήριο τις εθνικές ιδιαιτερότητες και προτεραιότητες. Οι θεσμοί που εγκαθιδρύθηκαν ήταν φιλελεύθεροι, δημοκρατικοί και σε αντιστοιχία με τις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο, τόσο η συγκεντρωτική δομή του κράτους, όσο και η διατήρηση της μοναρχίας, υπάκουαν στις ανάγκες οικονομικής ανάπτυξης και προσεκτικών διπλωματικών χειρισμών στη διεθνή σκακιέρα.

Στο σκληρό πυρήνα της δημοκρατικής αρχής υπήρχε η καθολική ψηφοφορία. Η τελευταία αποτέλεσε συστατικό στοιχείο, αλλά και επιβεβαίωση της λαϊκής κυριαρχίας, καθώς και προσδιοριστικό παράγοντα για την καθιέρωση των υπολοίπων δημοκρατικών θεσμών και μάλιστα κατά τρόπο « αμόλυντο», λέει ο Τσουκαλάς. Τη θεσμική ολοκλήρωση της καθολικής ψηφοφορίας (η οποία είχε μείνει ημιτελής με το Σύνταγμα του 1844), με τις συνταγματικές επιλογές της Β΄ Εθνικής Συνέλευσης το 1864 ακολούθησε ένα μεταβατικό στάδιο, στο επίπεδο της εκλογικής πραγματικότητας, κατά το οποίο αντιπαρατέθηκαν το παλιό, με το νέο. Παρά την επικράτηση, από τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις, της πρακτικής των θεμιτών και αθέμιτων επεμβάσεων - κυρίως το 1868 και 1874 - και, σε αντίθεση, με τις άμεμπτες διαδικασίες από εκσυγχρονιστικές πολιτικές δυνάμεις, το 1865 και 1869, η σύγκριση με το οθωνικό παρελθόν είναι σημαντική. Η νόθευση της εκλογικής βούλησης, από κανόνας γίνεται εξαίρεση και οι αντιδράσεις μερίδας πολιτικών και του τύπου σηματοδοτούν το επόμενο στάδιο του εκσυγχρονισμού.

Με αφετηρία την ψήφιση του εκλογικού νόμου του 1877, ο οποίος επέφερε σημαντικές βελτιώσεις, αλλά και τις παρεμβάσεις, της ήδη διαμορφωθείσας νομολογίας επήλθε η μετάβαση σε ένα εκσυγχρονιστικό στάδιο. Χαρακτηριστικά του, η σταδιακή εξάλειψη ή συρρίκνωση της βίας και της νοθείας, η οποία εξακολουθούσε μεν να εμφανίζεται, αλλά πλέον με τη μορφή σποραδικών πατριαστικών εκδηλώσεων και με λιγότερο σημαντικές αλλοιώσεις της βούλησης των εκλογέων. Ωστόσο, δύο μέσα επηρεασμού, οι θεμιτές παρεμβάσεις (διορισμοί , μεταθέσεις, παροχές, εκδουλεύσεις) και η δωροδοκία, πτυχές του πελατειακού

συστήματος, όχι μόνο εξακολούθησαν, αλλά αποτελούν μέχρι σήμερα, αρνητικές πλευρές της καθολικής ψηφοφορίας.

Ενόψει των παραπάνω λειτουργιών, η καθολική ψηφοφορία είχε διπλό χαρακτήρα: Από τη μία εξουσιαστικό, συντηρητικό, στο μέτρο που συνέβαλε στη διατήρηση και αναπαραγωγή αυταρχικών δομών, πελατειακών πρακτικών και αρνητικών φαινομένων της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Από την άλλη, χαρακτήρα προοδευτικό και δημιουργικό, στο βαθμό που έδωσε περιεχόμενο στη λαϊκή κυριαρχία, στερώντας τη δημοκρατική νομιμότητα, προώθησε τις συμμετοχικές διαδικασίες, τις ιδεολογικοπολιτικές αναζητήσεις, με στόχο την αυτογνωσία και τον αυτοπροσδιορισμό της ελληνικής κοινωνίας.

Κατά τον Κ. Τσουκαλά, στην καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας συνέβαλε και το γεγονός ότι δεν υπήρχε μια κυρίαρχη αστική τάξη, η οποία θα επεδίωκε την παγίωση της πολιτικής της κυριαρχίας, με τον περιορισμό του εκλογικού δικαιώματος.⁶⁶ Απέναντί της, είχε κυρίως το ακίνδυνο γι' αυτή, στρώμα της μικρομεσαίας γεωργικής τάξης. Για τις κυρίαρχες εθνικές πολιτικές δυνάμεις, από την άλλη πλευρά, βασικός αντίπαλος ήταν η ξενόφερτη μοναρχία, η οποία είχε αποκλείσει ένα μέρος αυτών, από τις ανώτερες βαθμίδες. Η σταδιακή μορφοποίηση ενός ευρέως μετώπου πολιτικών δυνάμεων, κατά της μοναρχίας, το οποίο επέφερε πλήγμα στον τοπικισμό, στοχεύοντας στον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας υιοθέτησε, στο όνομα του λαού, κάθε δημοκρατικό αίτημα. Με τον τρόπο αυτό, ο αγώνας για την καθολική ψηφοφορία δεν είχε ταξικό χαρακτήρα, δεν αναφέρονταν σε εσωτερικές μεταβολές της εκπροσώπησης, αλλά στη μετατόπιση του κέντρου βάρους της πολιτικής εξουσίας, από τις ξένες, στις εγχώριες δυνάμεις.

Ο Ν. Μουζέλης⁶⁷ θεωρεί το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1909, ως σταθμό για την Ελλάδα, στην πορεία μετάβασης από την περιοριστική μορφή κοινοβουλευτικής διακυβέρνησης, σε πιο ανοιχτό σύστημα εκπροσώπησης. Εκτιμά μάλιστα ότι, τόσο στην Ελλάδα, όσο και σε άλλες Βαλκανικές χώρες, αλλά και σε χώρες της Λατινικής Αμερικής (αποκαλούμενες κοινοβουλευτική ημι-περιφέρεια), η μετάβαση αυτή έγινε σε χρόνο που ο βιομηχανικός καπιταλισμός ήταν αδύναμος. Αντίθετα, στη Δ. Ευρώπη, η ανάπτυξη της βιομηχανίας και των αγορών έγινε ταυτόχρονα με τη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής, τη μετατροπή του ατόμου από « υπήκοο » σε « πολίτη ». Αυτός ο χρονικός ετεροχρονισμός, της αποδυνάμωσης των ολιγαρχικών

⁶⁶ Κ. Τσουκαλάς σελ. 306.

⁶⁷ Σελ. 30επ.

δομών και της βιομηχανικής καπιταλιστικής ανάπτυξης συμβάλει στην κατανόηση της μορφής που έλαβαν οι πολιτικοί θεσμοί στις χώρες της ημι-περιφέρειας.

Η υιοθέτηση από αυτές των δυτικών κοινοβουλευτικών θεσμών δεν ήταν επιφανειακή, ο δε εκλογικός ανταγωνισμός συνέβαλε στην επιτάχυνση της αποδυνάμωσης των ολιγαρχικών δομών κυριαρχίας, μαζί με διάφορες άλλες κοινωνικοοικονομικές διαδικασίες, όπως οι επιπτώσεις της λειτουργίας του βιομηχανικού καπιταλισμού, ο εξαστισμός, η επέκταση του κράτους κλπ. Περαιτέρω, η διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής και η μετέπειτα επιτάχυνση της διαδικασίας εκβιομηχάνισης συνέβαλαν, με διαφορετικό τρόπο, στη δόμηση ενός πολιτικού συστήματος έντονης πολιτικής ανισότητας, μεταξύ κυβερνώντων και πολιτών, οι θεσμικές δομές του οποίου δε διευκόλυναν την επίλυση των προβλημάτων, που αντιμετώπισαν οι κοινωνίες αυτές, προϊόντος του χρόνου.

1. Η πολιτική λειτουργία - Ένα πολιτικό παράδοξο

Η προαναφερθείσα σταθερότητα και πολιτική ομαλότητα, σπάνια και για τα ευρωπαϊκά δεδομένα, η οποία ακολούθησε τη θέσπιση του συντάγματος του 1864, η οποία συμπίπτει με τη βασιλεία του Γεωργίου του Α΄ σηματοδοτεί μια ενδιαφέρουσα και μη φωτισμένη επαρκώς περίοδο της πολιτικής και κοινωνικής ιστορίας του τόπου. Ταυτόχρονα, συνιστά αντίφαση, σε σχέση με τις γενικότερες αλλαγές, στην κατεύθυνση του μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας, την ίδια περίοδο. Η επισήμανση αυτή γίνεται, λαμβανομένων υπόψη όλων των δεδομένων και αντινομιών της περιόδου, όπως: Η θέσπιση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και οι παράγοντες που συνέβαλαν στην καθιέρωσή της, η ωριμότητα και διπλωματική οξυδέρκεια του Γεωργίου του Α΄, οι συνήθεις αρνητικές εκφάνσεις της πολιτικής πρακτικής (πελατειακές σχέσεις , καλπονοθείες, βασιλικές παρεμβάσεις κλπ), η απουσία μαζικών κομμάτων - εκφραστών ταξικών συμφερόντων, η λειτουργία του αλτρωτικού ζητήματος, η διαρκής κοινωνικοοικονομική συνάρθρωση με τους έλληνες της διασποράς, η χρηματιστική ολιγαρχία της δεκαετίας του 1880, καθώς και η, μερικώς ταξική, σύγκρουση Τρικούπη – Δεληγιάννη. Τα παραπάνω συνθέτουν ένα πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό σκηνικό, το οποίο εξελίσσεται εν μέσω πολιτικής ομαλότητας, με την απουσία πολιτικής πόλωσης και στρατιωτικών κινήσεων. Εξάιρεση, επιβεβαιωτική μάλλον των παραπάνω διαπιστώσεων αποτελούν τα γνωστά γεγονότα του Λαυρίου και το Κιλελέρ.

Αναζητώντας τα βαθύτερα κοινωνικά αίτια αυτής της αντίφασης, ο Κ. Τσουκαλάς θεωρεί ως πιθανή αιτία, την πολιτική και ιδεολογική κυριαρχία, ενός εσμού μικροαστικής, κυρίως κρατικοδίαιτης, μη παραγωγικής τάξης, πλαισιωμένης από τους ιδεολογικούς της εκφραστές, οι οποίοι εξακολουθούσαν να έχουν ισχύ, παρά τον περιορισμό των κρατικών πόρων και την εμφάνιση νέων αστικών στρωμάτων⁶⁸.

Ο Ν. Μουζέλης⁶⁹ εξετάζει την πολιτική λειτουργία υπό το πρίσμα της « έκλειψης » της ολιγαρχικής πολιτικής: Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, η μετάβαση από τις ολιγαρχικές, σε ευρύτερες μορφές πολιτικής συμμετοχής συντελέστηκε, χωρίς την ανάπτυξη ισχυρού λαϊκιστικού κινήματος στην ύπαιθρο ή τις πόλεις. Τούτο οφείλεται στην άρνηση του κράτους να πουλήσει γη σε δημοπρασία, γεγονός που αποτέλεσε σημαντικό βήμα για την εμπόδιση στην εμφάνιση μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας, στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Ο τύπος της δραστηκής διανομής της γης, χωρίς μεγάλες αγροτικές κινητοποιήσεις και με τη χλιαρή αντίσταση των γαιοκτημόνων, θα ήταν αδύνατο να επικρατήσει σε χώρες, όπου οι τάξεις των γαιοκτημόνων ήταν οικονομικά και πολιτικά πολύ πιο ισχυρές, όπως π.χ. στην περίπτωση των λατινο-αμερικανικών χωρών του νοτίου ημισφαιρίου. Επίσης, η Ελλάδα είχε προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου} υψηλότερα επίπεδα εξαστισμού, μεγαλύτερη διαφοροποίηση στη δομή της απασχόλησης και πολύ πιο αναπτυγμένη μεσαία τάξη, σε σύγκριση με τις άλλες βαλκανικές κοινωνίες. Τούτο οφείλεται, μεταξύ των άλλων, στην ακμαία ελληνική εμπορική τάξη, η οποία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην αφύπνιση του ελληνικού εθνικισμού. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την επέκταση της αγοράς, τον κοινοβουλευτισμό και την καθολική ψήφο υπονόμευσαν – ήδη πριν την εκβιομηχάνιση της χώρας – τη βάση της ολιγαρχικής πολιτικής. Όταν κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα επήλθαν, η μεγαλύτερη ενσωμάτωση της οικονομίας στην παγκόσμια αγορά, η εδαφική επέκταση, καθώς και οι εκτεταμένες μεταρρυθμίσεις του Τρικούπη (συσσώρευση ξένων κεφαλαίων, επενδύσεις, δημόσια έργα υποδομής, αναδιοργάνωση της διοίκησης) διαμορφώθηκε ένα νέο κοινωνικοοικονομικό σύστημα και αναδύθηκαν νέες μεσοαστικές δυνάμεις. Οι τελευταίες, όπως και οι συγκυρίες της περιόδου (πόλεμος του 1897, οικονομική κρίση κλπ) επιτάχυναν την αποδόμηση του ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού και οδήγησαν στο κίνημα του

⁶⁸ Κ. Τσουκαλάς σελ. 317 επ.

⁶⁹ Ν. Μουζέλης, σελ. 82 κ.ε.

1909, το οποίο άνοιξε το δρόμο για την είσοδο νέων κοινωνικών στρωμάτων στον πολιτικό στίβο και αποτέλεσε ορόσημο του τέλους του παλαιοκομματισμού.

Ο Ν. Μουζέλης (σελ. 135) εκτιμά ότι, επειδή η αποδυνάμωση του ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού θεμελιώθηκε σε προ-βιομηχανικό πλαίσιο, η διεύρυνση του πολιτικού συστήματος δε συνοδεύτηκε, όπως στη Δυτική Ευρώπη, από την ενεργό συμμετοχή των βιομηχανικών τάξεων, ιδιαίτερα δε των αυτόνομων, μαζικών εργατικών οργανώσεων, στη μετέπειτα πολιτική σκηνή. Οι όποιες νέες ομάδες, εντάχθηκαν στην πολιτική με κάθετο, εξαρτημένο τρόπο, με πελατειακά και λαϊκιστικά μέσα. Η μετα-ολιγαρχική δηλαδή διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής και η εκβιομηχάνιση που ακολούθησε, μετά το 1929, δεν αποδυνάμωσαν, ίσως μάλιστα να ενίσχυσαν τα αυταρχικά χαρακτηριστικά, τα οποία είχαν κληρονομηθεί, από την προηγούμενη της ανεξαρτησίας εποχή.

Γ. ΜΕΡΟΣ

Το δίκαιο⁷⁰

1. Το Αστικό Δίκαιο

Η επιδίωξη σύνταξης και θεσμοθέτησης Αστικού Κώδικα για το νέο Ελληνικό Κράτος αποτέλεσε, ήδη από το 1822, προτεραιότητα, με ρητή αναφορά στον πρώτο ενιαίο καταστατικό χάρτη, (που επαναλήφθηκε και στα επόμενα επαναστατικά Συντάγματα) *Το προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*, γνωστό ως Σύνταγμα της Επιδάουρου, της 1^{ης} Ιανουαρίου του 1822.

Από την μακρά πορεία 118 ετών έκτοτε, μέχρι την πανηγυρική κύρωση του Αστικού Κώδικα, την 15^η Μαρτίου του 1940, θα εξεταστεί συνοπτικά ακολούθως, η εξέλιξη των σχετικών προσπαθειών, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, καθοριστικών ως προς τις τελικές επιλογές, αφού προηγηθεί σχετική αναφορά, σε όσα επικρατούσαν στον Ελληνικό χώρο στο πεδίο του πολιτικού δικαίου, ιδίως την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας, μέχρι την έναρξη του Αγώνα του 1821. Η διασύνδεση αυτή κρίνεται αναγκαία, προκειμένου να αποτυπωθεί η κατάσταση από πλευράς δικαίου, την οποία κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι επαναστατικές Ελληνικές Αρχές, στα πλαίσια της πρώιμης πολιτικής των εξουσίας.

1. *Το καθεστώς δικαίου πριν την Επανάσταση του 1821*

Μετά την Άλωση και στα πλαίσια της οργάνωσης από την Οθωμανική αρχή της νέας κατάστασης παραχωρήθηκε σειρά προνομίων προς την Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία, τα οποία αποτέλεσαν τη βάση για την εφαρμογή κανόνων, που άπτονταν του αστικού δικαίου.

Σύμφωνα με το χρονογράφο της εποχής Γεώργιο Φραντζή, με Σουλτανικό *Βεράτι*,⁷¹ φέρεται να έγινε ο διορισμός του Γεώργιου Γεννάδιου Σχολάριου, ως Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Επίσης ορίστηκε το αφορολόγητο της Εκκλησίας, καθώς και το απρόσβλητο του προσώπου του Πατριάρχη και των Αρχιερέων της

⁷⁰ Για τα θέματα του δικαίου, κύριες πηγές άντλησης στοιχείων, αποτέλεσαν οι ειδικές σχετικές μελέτες των Χ. Δημακοπούλου (Αστικό Δίκαιο) και Γ. Νάκου (οθωμανικές γαίες), περί των οποίων βεβαίως ακολουθούν σχετικές αναφορές.

⁷¹ Διάταγμα το οποίο εκδίδονταν - ανακαλούνταν-καταργούνταν στα πλαίσια της κοσμικής λειτουργίας του Οθωμανικού Κράτους, σύμφωνα με τις ανάγκες ανανέωσης της νομοθεσίας, όπως αυτές απέρρεαν από τη βούληση του Σουλτάνου. Στην οθωμανική αυτοκρατορία η μόνη σταθερή νομοθεσία ήταν το Κοράνι και ο προερχόμενος από αυτό Ιερός Νόμος -Σαρία.

Ορθόδοξης Εκκλησίας από όλους, εκτός, βεβαίως, του ιδίου του Σουλτάνου. Με τον τρόπο αυτό, ο Πατριάρχης ανακηρύχθηκε υψηλόβαθμος αξιωματούχος⁷² *Μιλλέτ Μπασής*, θρησκευτικός – εθνικός ηγέτης ενός υποταγμένου λαού – έθνους. Μεταξύ των αρμοδιοτήτων που απέρρεαν από το αξίωμα ήταν και η άσκηση, με τη μορφή « ετεροδικίας », όλης της μέχρι τότε δικαιοδοσίας του, επί θεμάτων Αστικού Δικαίου, στο βαθμό βέβαια που δεν θα επεκτείνονταν σε ζητήματα Δημοσίου Δικαίου και δεν θα έρχονταν σε αντίθεση, με τις αρμοδιότητες των Οθωμανών κρατικών αξιωματούχων.

Η δικαιοδοσία της Εκκλησίας αφορούσε σε θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, καθώς και επίλυσης ιδιωτικών, εν γένει, διαφορών. Η αφετηρία της ανάγεται στην πρωτοχριστιανική περίοδο, εξελίχθηκε προς το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, οπότε και έγινε κωδικοποίηση της σχετικής νομοθεσίας. Η περίοδος μάλιστα αυτή συμπίπτει με την ενίσχυση του ρόλου της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ως ενοποιητικού παράγοντα της ανίσχυρης και κατακερματισμένης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, μετά την άλωσή της από τους Σταυροφόρους το 1204 και τη δημιουργία των τοπικών πολιτειών της Βαλκανικής και της Μ. Ασίας. Στην πραγματικότητα, η παροχή των προνομίων συνιστούσε επικύρωση και, ταυτόχρονα, χρονική επέκταση της ισχύουσας ήδη κατάστασης.

Πέρα από το Κανονικό Δίκαιο της Εκκλησίας, εφαρμοζόμενο Δίκαιο ήταν το Δίκαιο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, το οποίο συνιστούσαν οι διατάξεις των *Βασιλικών* και των *Νεαρών*, ενώ έχει καταγραφεί και εφαρμογή διατάξεων του Ιουστινιάνειου Δικαίου από το Συνοδικό Δικαστήριο του Πατριαρχείου. Η αναζήτηση των διατάξεων αυτών, γινόταν κυρίως στην *Εξάβιβλο*⁷³ του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου και το *Νομοκανόνα* του Μανουήλ Μαλαξού, αλλά και σε κάθε χειρόγραφη συλλογή, που ήταν διαθέσιμη. Υπό αυτή την έννοια, πλήρης εικόνα για τους κανόνες Αστικού Δικαίου, που εφαρμόζονταν, δεν είναι εφικτή.

Περαιτέρω, η οικονομική και πνευματική άνθηση του Ελληνικού στοιχείου, από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα, ενόσω είχαν αρχίσει να εμφανίζονται σημάδια αποσάθρωσης

⁷² Το αξίωμα του πατριάρχη -αρχικά τουλάχιστον, διότι η τάξη του πρωτοκόλλου μεταβλήθηκε - αντιστοιχούσε με του πασά 3 ιππουρίδων (tug).

⁷³ Κωδικοποίηση νόμων που έγινε το 1345, με μεγάλη απήχηση σε νομικούς επιστήμονες και πνευματικούς ανθρώπους της εποχής αλλά και στους μεταγενέστερους (χρησιμοποιήθηκε από το νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος μέχρι την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα το 1940). Μεταφράστηκε πολλές φορές στα λατινικά, στα γερμανικά και στα ρωσικά.

της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εδραίωσε μια άτυπη δικαστική οργάνωση, με βάση την εκκλησιαστική δικαιοσύνη, δημιουργώντας, ταυτόχρονα, ανάγκες νομικής υποβοήθησης. Αυτό έγινε με τη μετάφραση της Εξαβίβλου από τον Αλέξιο Σπανό και στη συνέχεια, την έντυπη έκδοσή της το 1744. Η ευρύτατη διάδοση και χρήση της, πέρα από την ουσιαστική συνδρομή στην απονομή του δικαίου απέκτησε σταδιακά και ένα συμβολικό ρόλο, του συνεκτικού δεσμού, της αφύπνισης και « συνέχειας » του υπόδουλου Ελληνισμού. Επί πλέον, συνέβαλε στη σχετική αυτονόμηση από τη ράθυμη, στο θέμα αυτό, Οθωμανική εξουσία, με τη σταδιακή προσφυγή στις εκκλησιαστικές και τοπικές αρχές, επί όλων των διαφορών και όχι μόνο των αστικών.

Ως προς τη λειτουργία εθιμικού δικαίου, (περί του οποίου εκτενής αναφορά κατωτέρω σελ. 77 επ.), ενώ κατά την πρώιμη Οθωμανική περίοδο δεν παρατηρείται χρήση του, στη συνέχεια, για την αντιμετώπιση των νέων κοινωνικών, οικονομικών και εθνικών δεδομένων, μορφές εθιμικού δικαίου, λαμβάνονταν υπόψη στα κατώτερα κλιμάκια απονομής της δικαιοσύνης, ενδεχομένως και λόγω γνωστικής ανεπάρκειας των κατώτερων ιερωμένων και προεστών. Αντίθετα, σε επίπεδο Πατριαρχικού Δικαστηρίου παρέμενε σταθερή επιλογή η τήρηση των αρχών του Βυζαντινού Δικαίου, όπως αυτό ίσχυε μέχρι την Άλωση. Στις περιπτώσεις που, λόγω νομικών κενών απαιτείτο η δικαιοπλαστική λειτουργία, αυτό γινόταν με διασταλτική ερμηνεία κείμενων διατάξεων και με τη γενική επίκληση του « αρχαίου έθνους ».⁷⁴

Για την εφαρμογή των αποφάσεων των επισκοπικών δικαστηρίων ήταν επιβεβλημένη η αρμονική συνεργασία των εκκλησιαστικών φορέων με τους προεστούς, οι οποίοι διέθεταν αστυνομικές αρμοδιότητες, αλλά και μέσα επιβολής. Επί πλέον, η δυνατότητα που οι τελευταίοι είχαν να επιλύουν διαφορές, με τη μορφή της διαιτησίας επεκτάθηκε και στις περιπτώσεις, όπου δεν υπήρχαν τοπικές εκκλησιαστικές αρχές. Με αυτό τον τρόπο απέκτησαν, σταδιακά, δικαιοδοτική εξουσία, η οποία στη συνέχεια θεσμοθετήθηκε από την Οθωμανική εξουσία.

Η απονομή των προνομίων από πλευράς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν ενταγμένη σε μια στρατηγική πολλαπλών στοχεύσεων, τόσο σε επίπεδο εξωτερικής, όσο και εσωτερικής πολιτικής. Με την ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και την ενίσχυση του ρόλου του Πατριάρχη, επιδιώχτηκε η εσωτερική ηρεμία, η ομαλή ενσωμάτωση των υπόδουλων Ελλήνων και η εξασθένηση της

⁷⁴ Μεταστροφή στο ζήτημα της αναγνώρισης του εθίμου, παρατηρείται με την έναρξη λειτουργίας των τακτικών δικαστηρίων το 1835. Σύμφωνα με τη νομολογία που διαμορφώθηκε, το έθιμο για να ληφθεί υπόψη, θα έπρεπε να είχε ήδη παγιωθεί πριν την έναρξη του Αγώνα (Χ. Δημακοπούλου , σελ. 18).

πιθανότητας εξέγερσης, ενόψει μάλιστα και του κινδύνου ανάληψης πρωτοβουλίας μιας νέας σταυροφορίας από πλευράς Δύσης. Η ίδια η επιλογή του πρώτου Πατριάρχη Γεννάδιου Σχολάριου, γνωστού ανθενωτικού, ήταν ενταγμένη σε αυτήν ακριβώς τη στρατηγική. Η ένταξη της θρησκευτικής ηγεσίας, στην ανώτερη ιεραρχία έθετε αυτήν σε ιδιότυπη ομηρεία, εγγυητή της νομιμότητας των Ελλήνων Ορθοδόξων. Άλλωστε, δεδομένης της απουσίας ζητημάτων δημόσιας τάξης και παρακώλυσης της παραγωγικής διαδικασίας, οι υπόδουλοι, χωρίς πολιτικά και πολιτειακά δικαιώματα μπορούσαν να διατηρούν την ψευδαίσθηση της εθνικής αυθυπαρξίας..... Επίσης, διαμορφώθηκε η αίσθηση μιας δουλείας, λιγότερο οδυνηρής, από αυτής των Δυτικών Καθολικών, η οποία, νομοτελειακά, θα επέφερε την πλήρη θρησκευτική αφομοίωση των ορθοδόξων.

Εν τέλει όμως, τα προνόμια λειτούργησαν προς την κατεύθυνση της συσπείρωσης του Ελληνικού στοιχείου και της διαφύλαξης της εθνικής ταυτότητας. Το ίδιο αποτέλεσμα φαίνεται πως είχε και η αρνητική θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έναντι των προοδευτικών αλλαγών που υιοθετήθηκαν στη Δύση, στα πλαίσια του Διαφωτισμού.

Ένα σημαντικό όμως τμήμα του αστικού δικαίου, το εμπράγματο δίκαιο, το οποίο αφορά το γαιοκτητικό καθεστώς και τα εμπράγματα δικαιώματα που υπήρχαν στις δημόσιες (κυρίως) οθωμανικές γαίες ανήκε στην αποκλειστική σφαίρα του μουσουλμανικού δικαίου, χωρίς καμία δυνατότητα επιρροής του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου. Η εξελικτική πορεία των δικαιωμάτων αυτών, μετά τη δημιουργία του Ελληνικού κράτους και τη σταδιακή προσάρτηση γεωγραφικών διαμερισμάτων, υπό το πρίσμα του διάδοχου ελληνικού δικαίου, θα εξεταστεί στην επόμενη ενότητα, λόγω της ιδιαίτερης σημασίας που έχει, τόσο το κεφάλαιο γη, στα πλαίσια της αμιγώς αγροτικής ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, όσο και η ανάδειξη των προβλημάτων που σώρευσε η διαφορετική φύση των δύο αυτών δικαίων.

2. Η περίοδος της προσωρινής Διοίκησης (1821-1827)

Με την ψήφιση του πρώτου ελληνικού συντάγματος από την Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου, τον Ιανουάριο του 1822, που έφερε τον τίτλο «*Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος* », ως συνέχειας της συγκρότησης των Γενικών κατά

Περιφέρεια Αρχών, κατ' ουσία τοπικών πολιτευμάτων (Πελοποννησιακή Γερουσία - Ν. Επίδαυρος, Γερουσία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος – Μεσολόγγι και Άρειος Πάγος της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος –Σάλωνα) διαφαίνεται το ενδιαφέρον εμπέδωσης της αίσθησης κράτους δικαίου, στο νεοπαγές Ελληνικό Κράτος. Ως μεταβατικό δίκαιο, μέχρι την έκδοση ιδίων κωδίκων, ορίστηκε ότι « *Άχρι της κοινοποίησεως των ειρημένων κωδίκων , αι πολιτικά και εγκληματικά διαδικασία βάσιν έχουσι τους Νόμους των αιμνήστων Χριστιανών ημών Αυτοκρατόρων και τους παρά του Βουλευτικού και Εκτελεστικού Σώματος εκδιδόμενους νόμους , δια δε τα εμπορικά ο εμπορικός της Γαλλίας κώδιξ μόνος ισχύει εις την Ελλάδα* » (άρθρο 4η').

Η διατύπωση αυτή, όχι τυχαία, αλλά αποτέλεσμα συνειδητής πολιτικής στρατηγικής επαναλήφθηκε με μικρές λεκτικές διαφοροποιήσεις στην αναθεώρηση του 1823, στο *Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδας* του 1827 και του 1832 και σε άλλα μεταγενέστερα νομοθετήματα. Πέρα από τη ρύθμιση των άμεσων αναγκών, η στόχευση αυτής της επιλογής είναι προφανής, αναδεικνύοντας τον ιδεολογικό προσανατολισμό του νέου κράτους : Η τότε ηγεσία, θέλοντας να αναδείξει το νεοσύστατο Ελληνικό Κράτος ως αδιάσπαστη συνέχεια, μετά το 1453, της εθνικής υπόστασης των Ελλήνων χρησιμοποίησε το μόνο θεσμό που είχε παραμείνει, πέρα της Εκκλησίας, το δίκαιο, βασικό συστατικό οργάνωσης και λειτουργίας μιας κρατικής οντότητας. Σε αυτό βοήθουσε, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η εκτεταμένη χρήση, την ύστερη Οθωμανική περίοδο, της Εξαβίβλου του Κων/νου Αρμενόπουλου.

Στα πλαίσια της δικαστικής οργάνωσης, την περίοδο αυτή εκδόθηκαν οι Οργανισμοί των Δικαστηρίων, πλην όμως Δικαστήρια λειτούργησαν σε περιορισμένη, τοπική έκταση. Οι αστικές διαφορές, επιλύονταν με τη συνήθη επί Οθωμανών διαδικασία, της διαιτησίας, ενώπιον των διοικητικών αρχών, των Υπουργείων Δικαίου και Θρησκείας, ακόμη και της Ανώτατης Διοίκησης, του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού Σώματος. Παράλληλα, έγινε και χρήση έκτακτων *Δικαστικών Επιτροπών*, με τοπική αρμοδιότητα, οι οποίες και λειτούργησαν ως δικαστικοφανή διοικητικά όργανα, για τη διαιτητική επίλυση αστικών και ποινικών υποθέσεων. Αν και δεν υπήρχε νομοθετική πρόβλεψη για τη συγκρότησή τους, εντούτοις, η κρίση κάποιων εξ αυτών, έγινε μεταγενέστερα δεκτή από Δικαστήρια. Συναφής υπήρξε, τόσο η λειτουργία των *Επαρχιακών Κριτηρίων*, που επιλαμβάνονταν επί όλων γενικώς των υποθέσεων σε επαρχιακό επίπεδο και συγκροτούνταν από τον Έπαρχο, τους Επιστάτες και τους Δημογέροντες, όσο και

των *Επιτροπών Δικαστηρίων*, οργάνου προσωρινού, μέχρι την συγκρότηση των τακτικών δικαστηρίων.

Οι ανωτέρω σπασμωδικές προσπάθειες απονομής δικαίου, οι οποίες έγιναν, ενόσω διαρκούσε ο αδυσώπητος αγώνας για την ελευθερία, και ενώ εμφιλοχωρούσαν οι έριδες, που έθεταν σε κίνδυνο την τελική έκβαση του πολέμου διατηρήθηκαν μέχρι το 1827, οπότε και καταργήθηκαν με τις διατάξεις του Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος.

3. Η Ελληνική πολιτεία και η Πολιτειακή μεταβολή το 1833

Με το *Πολιτικό Σύνταγμα της Ελλάδος* του 1827, γνωστό και ως Σύνταγμα της Τροιζήνας διατυπώθηκε η βούληση του έθνους όπως, κατά τη σύνταξη των νέων νομικών κωδίκων (πολιτικού, εγκληματικού και στρατιωτικού) ως κύρια βάση, ληφθεί υπόψη η Γαλλική νομοθεσία. Η επιλογή αυτή, από νομοθετική άποψη, κρίνεται ως απόλυτα ορθολογική. Η πρωτοπόρος για την εποχή Γαλλική νομοθεσία, με αιχμή τη Ναπολεόντεια Κωδικοποίηση, η οποία συνδύαζε τις νεωτεριστικές ιδέες του διαφωτισμού, με τις παραδοσιακές αντιλήψεις, αποτελούσε εξαιρετικό υπόδειγμα. Εξάλλου, τόσο το ιδιότυπο και κατά βάση εθιμικό Αγγλικό δίκαιο, όσο και το ασαφές Ρωσικό, δεν μπορούσαν να αποτελέσουν νομοθετικό υπόδειγμα.

Δεδομένου ότι, η ψήφιση του εν λόγω Συντάγματος το 1827 συμπίπτει με τη διεθνοποίηση του Ελληνικού Ζητήματος, κατά την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου, είναι πολύ πιθανό, η επιλογή της Γαλλικής Σχολής Δικαίου να είχε και πολιτικά κίνητρα, την προσέγγιση δηλαδή μιας εκ των τριών μεγάλων δυνάμεων. Υπενθυμίζεται ότι, απόρροια της Συνθήκης του Λονδίνου το 1827, ήταν η παρέμβαση των τριών δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας και Ρωσίας) για την αναγνώριση της αυτονομίας του ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους και η καθοριστική αναμέτρηση στη Ναυμαχία του Ναυαρίνου.⁷⁵

Η προσπάθεια βελτίωσης της απονομής δικαιοσύνης από τον Καποδίστρια, με τους *Διοργανισμούς των Δικαστηρίων* του 1828 και του 1830, ουσιαστικά κατέληξε σε επανάληψη, όσων μέχρι τότε ίσχυαν: Για την Πολιτική Δικαιοσύνη και το Αστικό

⁷⁵ Η «νομιμοποίηση» των τριών μεγάλων δυνάμεων, για την ενασχόληση με το Ελληνικό ζήτημα, προήλθε από την αντισυνταγματική «εξουσιοδότηση» με μυστικό ψήφισμα, της Γ' Εθνοσυνέλευσης της Επιδάουρης της 12^{ης} Απριλίου 1826, προς τον Βρετανό πρέσβη στην Κων/πολη Canning, περί της διαπραγμάτευσης συμβιβασμού με την Οθωμανική Αρχή, υπό την επήρεια βεβαίως της πολιορκίας και πτώσης του Μεσολογγίου. (Χ. Δημακοπούλου, σελ. 132).

Δίκαιο, οι Βυζαντινοί νόμοι με παραπομπή στην *Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου*, για τα εμπορικά ο Γαλλικός Εμπορικός Κώδικας, ενώ για τα *διορθωτικά και εγκληματικά* και μέχρι την έκδοση του Ποινικού Κώδικα, *Το Απάνθισμα των Εγκληματικών* της Β' Εθνοσυνέλευσης του 1823. Νέο στοιχείο των Διοργανισμών, αποτέλεσε η σύσταση για προσφυγή στην *Επιείκεια* (1828) και την *Επιείκεια και τον Ορθό Λόγο* (1830). Τούτο κρίθηκε αναγκαίο, προκειμένου να υπάρξει προσαρμογή του αυστηρού Βυζαντινού ποινικού δικαίου, τόσο στις διατάξεις του Πολιτικού Συντάγματος του 1827, όσο και του νομικού πολιτισμού, που εν τω μεταξύ είχε εμπεδωθεί στην Ευρώπη.

Στα αξιοσημείωτα της περιόδου είναι και η αναφορά, για πρώτη φορά, στην πρόθεση συλλογής και *συμπαράβολής* με τους γραπτούς νόμους, των άγραφων νόμων, ως πηγής του Νεοελληνικού Δικαίου, με το Κυβερνητικό Διάταγμα 64 της 4^{ης} Φεβρουαρίου του 1830, το οποίο παρέπεμπε στη σύνταξη του νέου Αστικού Κώδικα.

Η χαοτική κατάσταση που επικράτησε μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια είχε ως συνέπεια, την εκ νέου εμπλοκή των Τριών Δυνάμεων στην επίλυση του Ελληνικού Ζητήματος. Αποτέλεσμα των μακρών διαβουλεύσεων ήταν η υπογραφή της Σύμβασης του Λονδίνου την 25^η Απριλίου/7η Μαΐου του 1832, μεταξύ των τριών Δυνάμεων και του Βασιλείου της Βαυαρίας, με την οποία το Ελληνικό Κράτος αναγνωρίζονταν ως Βασίλειο⁷⁶. Η ανάληψη των καθηκόντων από τον Όθωνα, δεν έγινε πριν την επικύρωση της επιλογής του από τη Δ' κατά συνέχεια Εθνική Συνέλευση, το 1832. Την έγκριση αυτή, επιδίωκε άλλωστε και η Βαυαρική πλευρά. Η ανάδειξη του ανώτατου άρχοντα γίνεται πλέον «κληρονομικό δικαίωμα» και όχι δια εκλογής, με επταετή θητεία, όπως του Κυβερνήτη.

Μετά την εγκατάσταση της Βασιλείας δεν επήλθε ριζική τομή στο νομικό σύστημα της Ελλάδας, παρά βελτιώσεις και περιορισμένη εισαγωγή θεσμών, όπου προέκυπτε ανάγκη. Σημαντική σε αυτό, ήταν η συμβολή του εκ των μελών της Επιτροπής Αντιβασιλείας, επιφανή καθηγητή Νομικής του Πανεπιστημίου του Μονάχου, συμβούλου της Επικρατείας και μέλους της Ακαδημίας Επιστημών, *Georg – Ludwig von Maurer*. Η ίδρυση τριών Προσωρινών Δικαστηρίων (Ναύπλιο, Μεσολόγγι, Θήβα) ο Ποινικός Νόμος, η Πολιτική και Ποινική Δικονομία και ο

⁷⁶ Είχε προηγηθεί η αναγνώριση της Ελλάδας ως ανεξάρτητου κράτους με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 22ας Ιανουαρίου/3^{ης} Φεβρουαρίου του 1830 και η εκλογή ως ηγεμόνα, του παραιτηθέντα πρίγκιπα Λεοπόλδου. Η μετέπειτα παρουσία του Καποδίστρια ανέστειλε την εκλογή άλλου ηγεμόνα.

Οργανισμός των Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων, νομοθετήματα τα οποία έθεταν σε προτεραιότητα τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης συνθέτουν ένα πρωτοποριακό για την εποχή έργο, το οποίο οφείλεται στον *Maurer*. Εξίσου σημαντικό είναι και το έργο της καταγραφής των εθίμων, περί του οποίου γίνεται αναφορά ακολούθως. Ο προσανατολισμός των ρυθμίσεων αυτών ήταν κατευναστικός, «ειρηνοποιός». Με τα άρθρα 531-532 της Δικονομίας καθορίζονταν ως υποχρεωτικό το στάδιο της απόπειρας προς συμβιβασμό, για όλες τις υποθέσεις ενώπιον του Πρωτοδικείου. Με τον τρόπο αυτό δίνονταν η ευκαιρία εξομάλυνσης και εξωδικαστικής επίλυσης των διαφορών, αποφυγής εντάσεων, εξοικονόμηση πόρων κλπ., διαδικασία η οποία τροφοδοτεί ανάλογους συνειρμούς και παραπέμπει σε λύσεις προβλημάτων του σημερινού συστήματος απονομής δικαιοσύνης. Παράλληλα ο *Maurer* περιόρισε την επιρροή της εκκλησίας, με την υπαγωγή των ιεραρχών εις τα λαϊκά δικαστήρια, ποινικά και αστικά, ενώ προχώρησε και στη διάλυση 412 Μονών και τη μεταφορά της περιουσίας τους στο κράτος⁷⁷. Ιδιαίτερα επικριτικός με τους προύχοντες, ανέφερε, μεταξύ των άλλων: « *Ουδείς άλλος εκτός των προυχόντων απήλαυσε το πραγματικόν όφελος των ηρωϊκών τούτων προσπαθειών ... Υπεισήλθαν τρόπον τινά εις την θέσιν της τουρκικής κυριαρχίας... ενώ ο πτωχός λαός, οσονδήποτε και αν ήτο άξιος καλύτερας τύχης, κατεπονείτο και κατεπιέζετο όπως και προηγουμένως ... Με προύχοντας ηνώθησαν πολύ ταχέως οι Φαναριώται⁷⁸ και αμφοτέροι επιλονείκουν προς αλλήλους περί της ανωτάτης εξουσίας εν τω Κράτει και διεμοίραζον συγχρόνως μεταξύ των εν ταις επαρχίαις τα απελευθερωθέντα εδάφη* ». Για το παραπάνω δημιουργικό του έργο, ο *Maurer*, εκτός των άλλων αντιμετώπισε την υπονόμηση και το φθόνο του πρόεδρου της Επιτροπής Αντιβασιλείας κόμη *Armansterg*, την αγγλική δυσφορία, με σειρά διαβημάτων, επειδή υπήρχε η πεποίθηση αυτονόμησής του από την κηδεμονία της Αγγλίας, αλλά και τη δυσφορία της Ρωσίας, εξαιτίας της ανακήρυξης του αυτοκέφαλου της ελληνικής εκκλησίας, με αποτέλεσμα την ανάκλησή του από την Αυλή του Μονάρχου τον Ιούλιο του 1834, με την κατηγορία της προώθησης δημοκρατικών θεσμών, οι οποίοι έθεταν σε κίνδυνο τη μοναρχική ιδέα.⁷⁹

⁷⁷ Αρ. Βαζούρα σελ 235 επ.

⁷⁸ Το Φανάριον «σχολείον της ραδιουργίας», σύμφωνα με τον *Maurer*.

⁷⁹ Η παρουσία του Πολυζωΐδη στην τιμητική εκδήλωση και βράβευση του *Maurer* για το έργο του, από Έλληνες νομικούς το 1858 και η θέση του ότι, όσα καταλογίζονται στον *Maurer* για τη στάση του στη δίκη του Κολοκοτρώνη, εβάρυναν άλλους και όχι τον *Maurer*, αφήνει ανοικτό το ζήτημα της διερεύνησης όσων συνέβησαν πραγματικά, στην πολύκροτη αυτή δίκη.

Την αίσθηση ομαλής νομικής συνέχειας επιβεβαιώνει η μακρά ισχύς κάποιων ρυθμίσεων, όπως για παράδειγμα των σχετικών με το Στρατιωτικό και Ναυτικό Ποινικό Δίκαιο διατάξεων, οι οποίες ίσχυσαν για σαράντα περίπου χρόνια, μέχρι την αναμόρφωση που έγινε το 1860, με την έκδοση νέας στρατιωτικής ποινικής νομοθεσίας, η οποία αποτελούσε αντιγραφή του αντίστοιχου Γαλλικού Κώδικα.

4. Η πρώτη προσπάθεια σύνταξης Αστικού Κώδικα. Το νομοθετικό διάταγμα περί πολιτικού νόμου της 23^{ης} Φεβρουαρίου/7^{ης} Μαρτίου 1835. Έθιμα και δίκαιο

Το έργο της κατάρτισης του Ελληνικού Αστικού Κώδικα ανατέθηκε κατά προτεραιότητα⁸⁰ με νομοθετικό διάταγμα στη *Νομοθετική Επιτροπή*, η οποία απαρτιζόταν κυρίως από ανώτατους δικαστές και πανεπιστημιακούς καθηγητές. Με εντολή του Mauger, είχε προηγηθεί η διενέργεια συστηματικής καταγραφής, (η μοναδική που έγινε ποτέ), η οποία έγινε βάσει ερωτηματολογίου, από τις κατά τόπους δικαστικές και διοικητικές αρχές, των νομικών εθίμων και ιδιαίτερα, όσων αφορούσαν ζητήματα του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου.

Από την πρώτη στιγμή είχε καταστεί σαφές ότι, στόχος δεν ήταν η εξαρχής σύνταξη ενός νέου νόμου, αλλά η μεταφορά του πρόσφατου Γαλλικού Αστικού Κώδικα, προσαρμοσμένου στις ελληνικές ιδιαιτερότητες, στη βάση των εθίμων και των συνηθειών του λαού. Αντίστοιχη θέση, όπως έχει ήδη αναφερθεί είχε διατυπωθεί και στο Πολιτικό Σύνταγμα του 1827. Με τη ρύθμιση των αστικών σχέσεων, πέρα από την άρση προσκομμάτων στη λειτουργία του νέου Δικαστικού Οργανισμού, θα έμπαιναν οι βάσεις μιας ομαλής κοινωνικής και οικονομικής λειτουργίας του κράτους, απαραίτητης προκειμένου να καταβληθεί στην Ελλάδα η τρίτη δόση του αναπτυξιακού δανείου των 60 εκατ. χρυσών φράγκων από τις τρεις Δυνάμεις (Βρετανία, Γαλλία , Ρωσία).

Προκειμένου να παρασχεθεί βοήθεια στη νομοπαρασκευαστική επιτροπή ανατέθηκε σε τετραμελή ομάδα νομικών, η μετάφραση του Γαλλικού Αστικού Κώδικα. Το έργο ολοκληρώθηκε του 1836 και κυκλοφόρησε σε 50 αντίτυπα, από το Βασιλικό Τυπογραφείο. Η σπουδαιότητα του εν λόγω Κώδικα, ως πηγής του υπό δημιουργία Ελληνικού Αστικού Κώδικα είχε ως αποτέλεσμα την εισαγωγή του, ως

⁸⁰ Η σπουδή από το Συμβούλιο της Αντιβασιλείας για την κατάρτιση του νέου κώδικα, είναι πιθανό να οφείλεται και στην προσπάθεια να εμφανίσει νομικό έργο, το οποίο δεν υπολείπονταν του έργου του Mauger, ο οποίος εν τω μεταξύ είχε αποπεμφθεί.

αυτοτελούς μαθήματος, από την ίδρυση της Νομικής Σχολής, με πρώτο διδάξαντα τον Γεώργιο Μαυροκορδάτο. Η μετέπειτα πορεία της διδασκαλίας του ήταν φθίνουσα, για τους αμέσως κατωτέρω αναφερόμενους λόγους, μέχρι την τελική του απόλυση το 1911, με το νόμο 3825 περί Καποδιστριακού Πανεπιστημίου.

Σε αναμονή της σύνταξης του νέου κώδικα και, ενόψει της λειτουργίας των νέων δικαστηρίων και του *Οργανισμού των Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων* απαιτείτο η επιβεβαίωση του ισχύοντος δικαίου, για την αποφυγή δικαστικών αμφιβολιών.

Η σχετική εισήγηση, του Γραμματέα (Υπουργού) της Δικαιοσύνης Γ. Πραΐδη προς το Συμβούλιο της Αντιβασιλείας, για την έκδοση διατάγματος περιελάμβανε και την προσωρινή ισχύ των εθίμων, σε θέματα Αστικού Δικαίου, κατά παράβαση των συνταγματικών διατάξεων και της πάγιας επί του θέματος βούλησης των αντιπροσώπων του Έθνους. Όλα αυτά, λίγες μόνο ημέρες από τη σύσταση της Νομοθετικής Επιτροπής, για την προσαρμογή του Γαλλικού Αστικού Κώδικα στις ελληνικές ανάγκες και ιδιαιτερότητες.

Η στάση του Γ. Πραΐδη παραπέμπει σε πιθανή διαφωνία μερίδας του νομικού κόσμου (Γερμανικής κυρίως παιδείας) στη χρησιμοποίηση του Γαλλικού Αστικού Κώδικα, ως βάσης του υπό διαμόρφωση ελληνικού αστικού δικαίου (Χ. Δημακοπούλου, σελ. 201). Θέλοντας μάλιστα να προωθήσει με κάθε τρόπο την αποδοχή των εθίμων, ως πηγής δικαίου ακολούθησε αντιφατική στάση στο Υπουργικό Συμβούλιο, όπου παραπέμφθηκε το σχέδιο του διατάγματος: ενώ προς το Συμβούλιο της Αντιβασιλείας είχε επικαλεστεί την ανάγκη σεβασμού των εθίμων (όπως και το ίδιο Συμβούλιο επιθυμούσε προκειμένου να εξασφαλιστεί η κοινωνική ειρήνη) στο Υπουργικό Συμβούλιο, τόνισε την ανάγκη να ξεπεραστούν οι νομικές ασάφειες και τα κενά της *Εξαβίβλου*.

Το Υπουργικό Συμβούλιο πρότεινε - και έγινε δεκτό από το Συμβούλιο Αντιβασιλείας - ότι τα δικαστήρια μπορούσαν να ακολουθούν τα ήδη ισχύοντα, σύμφωνα με τις αποφάσεις των συντακτικών οργάνων του Έθνους. Ως προς τα έθιμα, η μετέπειτα θεωρητική θέση της Νομοθετικής Επιτροπής, στην οποία είχε παραπεμφθεί το θέμα από το Υπουργικό Συμβούλιο κινήθηκε προς την κατεύθυνση της εισαγωγής των στην νεοελληνική δικαιοσύνη τάξη, χωρίς τη διάκριση γενικών και τοπικών εθίμων.

Η σχετική γνωμοδότηση της Νομοθετικής Επιτροπής αποτέλεσε τη βάση έκδοσης του σημαντικού διατάγματος της 23^{ης} Φεβρουαρίου/7^{ης} Μαρτίου 1835, με το οποίο κατέστη σαφές ότι, **πηγή του ισχύοντος Αστικού Δικαίου θα αποτελούσαν**

οι Αστικοί Νόμοι των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων και μόνο οι περιεχόμενοι στην Εξάβιβλο, ενώ τα έθιμα υπερίσχυαν εκεί όπου επικράτησαν. Με αυτό τον τρόπο εξαιρέθηκαν, οτιδήποτε περιελάμβανε η Εξάβιβλος, πέραν των νόμων των Αυτοκρατόρων, καθώς και οι μη περιεχόμενοι σε αυτή νόμοι των Αυτοκρατόρων⁸¹. Το εν λόγω διάταγμα περιόρισε έτσι την πάγια συνταγματική επιταγή περί εφαρμογής των *πολιτικών νόμων των Χριστιανών ημών Αυτοκρατόρων*.

Την πρώτη περίοδο, καλλίτεροι δικαστές αναδείχτηκαν μη νομομαθείς, κυρίως προεστοί, οι οποίοι είχαν εξοικειωθεί στη χρήση της Εξαβίβλου, από την Οθωμανική περίοδο. Ο σημαντικός όμως ρόλος της Εξαβίβλου, επέβαλλε την νεότερη, εμπλουτισμένη με υποσημειώσεις και παραπομπές έκδοσή της (πιο γνωστή η έκδοση « Προβελέγγιου »), προκειμένου να είναι ευχερής η νομική τεκμηρίωση των διατάξεων, ως προς τις πηγές και ο προσδιορισμός των Πολιτικών Νόμων των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων, οι οποίοι περιέχονταν στην Εξάβιβλο. Αλλά και η νομολογία του Αρείου Πάγου, βοήθησε στον προσδιορισμό και την κατάταξη των πηγών της Εξαβίβλου, εξαιτίας της επιστημονικής αβεβαιότητας επί δεκαετίες, ως προς την παράλληλη ισχύ του Ιουστινιάνειου Δικαίου⁸² και των Βασιλικών⁸³.

Η σχέση του άγραφου δικαίου (εθίμου) με το γραπτό δίκαιο αποτέλεσε - κατά καιρούς - πεδίο έντονων θεωρητικών αντιπαραθέσεων. Το έθιμο, « *το εν τη κοινή του έθνους συνειδήσει στηριζόμενον και δια του έθνους αυτού εν μακρά και ομοιομόρφω ασκήσει κυρωθέν δίκαιον* », κατά τον Β. Οικονομίδη⁸⁴, ως κανόνας δικαίου φέρει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, σε σχέση με το γραπτό νόμο και τον τρόπο λειτουργίας του. Σύμφωνα με τον Γ. Κουμάντο⁸⁵, το έθιμο:

Έχει με το μέρος του αμάχητο τεκμήριο λαϊκότητας - δημοκρατικότητας, εντοπιότητας – εθνικότητας. Δεν είναι « οθνεϊόν », παράγεται από το λαό, είναι γνωστό σε όλους και όχι αποκλειστικά στους νομικούς. Έχει προσαρμοστικότητα και

⁸¹ Με το Διοργανισμό των Δικαστηρίων του 1830 είχε διακοπή η σύνδεση του εφαρμοστέου δικαίου με την Εξάβιβλο, αφού σε αυτόν αναφερόταν ότι « *Τα δικαστήρια δια μεν το Πολιτικόν ακολουθούν τους νόμους των Αυτοκρατόρων. Εσού δ'έκδοθή η παρασκευαζόμενη συλλογή αυτών θέλουν συμβουλευέσθαι τους περιεχομένους εις την πρόχειρον Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου.* Η επαναφορά στο Διοργανισμό του 1828 (« *Τα δικαστήρια ακολουθούν εις μεν τα Πολιτικά τους νόμους των Αυτοκρατόρων, περιεχομένους εις την πρόχειρον Εξάβιβλον.* »), αλλά και ο βεβιασμένος τρόπος καθορισμού του προσωρινά εφαρμοστέου Αστικού Δικαίου με το διάταγμα του 1835, πιθανόν να υπακούει στην προσδοκία της άμεσης σύνταξης του Ελληνικού Αστικού Κώδικα.

⁸² Κωδικοποίηση του Ρωμαϊκού Δικαίου τον 6^ο αιώνα επί Ιουστινιανού, το λεγόμενο και « *Corpus Iuris Civilis* », αποτελούνταν από τον Ιουστινιάνειο Κώδικα, τους Πανδέκτες, τις Εισηγήσεις και τις Νεαρές.

⁸³ Η δεύτερη πιο σημαντική κωδικοποίηση, επί Λέοντος ΣΤ' του Σοφού τον 9^ο αιώνα αποτέλεσε προσαρμογή του Κώδικα Ιουστινιανού στις νέες συνθήκες.

⁸⁴ Στο Αρ. Βαζούρα « *Έθιμα και κράτος εις την νεωτέρα Ελλάδα* », σελ 12.

⁸⁵ Στο Αρ. Βαζούρα « *Έθιμα και κράτος εις την νεωτέρα Ελλάδα* », σελ. XIII επ.

ευελιξία, η οποία όμως δεν περιλαμβάνει τις περιόδους έντονων κοινωνικοοικονομικών μεταβολών. Τυγχάνει ελεύθερης και καθολικής αποδοχής, σε κοινωνικές δομές αδιαφοροποίητες και όχι στενά ταξικές, σε αντίθεση με το γραπτό δίκαιο, το οποίο εκφράζει τον κοινωνικό διαφορισμό και ανταγωνισμό, που το έθιμο τείνει να συγκαλύπτει. Τα όργανα απονομής της δικαιοσύνης αναδεικνύονται, δεν επιβάλλονται. Λειτουργεί συνεκτικά, σε εθνικό επίπεδο και έχει ανθρωπιστικό περιεχόμενο. Είναι το αναγκαίο σύνδρομο της λαϊκής δικαιοσύνης, που γεννά όμως σειρά άλλων προβλημάτων, με σημαντικότερα, την αμφιβολία για την ανεξαρτησία και την αποτελεσματικότητά του, τα οποία ασφαλώς παρατηρούνται και στην τακτική δικαιοσύνη.

Πολλά από τα παραπάνω χαρακτηριστικά του εθίμου, δυνητικά, εμπεριέχονται και στο γραπτό δίκαιο, εκείνο δε που εν τέλει έχει σημασία είναι η σύνδεση της σύγκρουσης εθίμου και νόμου με την κοινωνική πραγματικότητα, όπως αυτή εκδηλώνεται ιστορικά. Το πραγματικό ερώτημα είναι, ποιες κοινωνικές δυνάμεις αγωνίζονται, στη συγκεκριμένη περίπτωση, για την πρωτοκαθεδρία του νόμου η του εθίμου, αντίστοιχα. Ποιά συμφέροντα πρόκειται να υπηρετήσει ο νόμος και ποιά το έθιμο.

Σύμφωνα με τον Α. Βαζούρα, η μεθοδική και βαθμιαία διάβρωση των εθίμων, έκφρασης του λαϊκού πολιτισμού έχει ως αφετηρία το 2^ο αιώνα, την περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής απολυταρχίας, φθάνοντας μέχρι τον αγώνα της Ανεξαρτησίας. Ο δε δυισμός, μεταξύ του λαϊκού και του επίσημου δικαίου ήταν αντίστοιχος του γλωσσικού δυισμού, αρχαίζουσας – λογίας και λαϊκής γλώσσας⁸⁶, ο οποίος ξεκίνησε την ίδια περίοδο. Η αδιάλειπτη παρουσία του εγχώριου λαϊκού δικαίου ήταν αποτέλεσμα της επίμονης πάλης αυτοσυντήρησης των πατροπαράδοτων εθιμικών θεσμών. Το αποκορύφωμα της αντιεθιμικής πολιτικής έλαβε χώρα τη βυζαντινή περίοδο, αρχικά από το Μ. Κωνσταντίνο, ακολούθως το Θεοδόσιο τον 5ο αιώνα (Θεοδοσιανός κώδικας), ιδίως όμως από τον Ιουστινιανό, με τον πλήρη εκρωμαϊσμό του δικαίου, ο οποίος επήλθε με την ομώνυμη κωδικοποίηση, την ενίσχυση του ρόλου του ιερατείου και το γενικότερο εξοβελισμό της ελληνικής παιδείας.

Πρόσκαιρη στροφή παρατηρείται από τον Λέοντα 3ο τον Ίσαυρο το 726 μ.χ. με την κατάργηση του Ιουστινιανείου Κώδικα και την εισαγωγή ελληνικών εγχώριων θεσμών, της «Εκλογής» (Αστικού και Ποινικού κώδικα), των « Γεωργικών Νόμων », καθώς

⁸⁶ Α. Βαζούρα σελ. 106.

και του περίφημου « Ναυτικού Νόμου των Ροδίων », η επίδραση των οποίων στο δίκαιο πολλών λαών (Σέρβων, Βούλγαρων, Ρουμάνων, Κοπτών Αιγύπτου, Αρμενίων, ακόμη και Ρώσων) συνιστούσε για τον ελληνισμό ένα σημαντικό δικαιοκτικό και ευρύτερα πνευματικό κεφάλαιο. Τον 9ο αιώνα έγινε πλήρης επαναφορά του ρωμαϊκού δικαίου, με την έκδοση του « Προχείρου Νόμου », της « Επαναγωγής » και των « Βασιλικών », μεταφρασμένων στην ελληνική, της «ορθοδοξίας» και όλων των κοινωνικοπολιτικών χαρακτηριστικών της εποχής, όπως η επάνοδος της αρχαϊζουσας, η αυστηρότητα και ο διαφορισμός των ποινών (έντιμοι, ευτελείς – άτιμοι), η δουλοπαρουκία, ο καλογηρισμός, ο θεοκρατισμός, η σκληρή φορολογία των λαϊκών στρωμάτων, ο θεσμός της αγγαρείας κλπ.

Ο δυϊσμός του δικαίου, βυζαντινο-ρωμαϊκού και εθίμων εξακολούθησε καθ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, όπως ήδη αναφέρθηκε, με άνθηση του ανεπίσημου λαϊκού δικαίου τους δύο τελευταίους αιώνες της περιόδου αυτής. Η αυτοδιαμόρφωση των εθίμων, σε εναρμόνιση με τις εκάστοτε συνθήκες, όπως ήταν φυσικό δέχτηκε κατά καιρούς την επίδραση, πέραν του ρωμαϊκού και άλλων δικαίων και θεσμών, φράγκικων, τουρκικών, καθώς και άλλων γειτονικών λαών. Σύμφωνα με τον Α. Βαζούρα, από τις σχετικές μελέτες που έγιναν το 19ο αιώνα ⁸⁷ προκύπτει ότι το εθιμικό δίκαιο του νεοελληνικού έθνους έχει τις ρίζες του στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο, εξελίχθηκε ως δίκαιο της ελληνιστικής περιόδου, ως λαϊκό δίκαιο της βυζαντινής εποχής και ως δίκαιο του μετά την Άλωση Ελληνισμού.

Η μερική καταγραφή⁸⁸ των εθίμων την περίοδο της Αντιβασιλείας από τον Maurer (1833-34) απέφερε πολύτιμο ιστορικό υλικό νομικού και γενικότερου ενδιαφέροντος, το οποίο ο ίδιος ο Maurer αποκάλεσε « θησαυρούς της Ελλάδος ». Το υλικό αυτό αναδεικνύει ένα ευρύτατο πεδίο ρυθμίσεων από πλευράς εθίμων, το οποίο σε κάποιες περιπτώσεις, όχι απλά υπερέβαινε τις ρυθμίσεις του γραπτού δικαίου, αλλά αποδεικνύονταν πολύ πιο αποτελεσματικές. Αναφέρονται ενδεικτικά, ανά κλάδο δικαίου, ορισμένες από αυτές:

Στις Γενικές Αρχές και το Εμπράγματο δίκαιο: περί παραγραφής, χρησικτησίας, περί προτιμήσεως συγγενών και γειτόνων εις εκποιήσεις ακινήτων, περί αμύνης του νομέως κατά των παρ' ανθρώπων ή ζώων φθορών, περί κοινοτικών και κοινοχρήστων

⁸⁷ Heibach 1869 « Περί δικαίου του μετά την Άλωσιν Ελληνισμού », Mitteis 1891 «Επίσημον και Λαϊκόν Δίκαιον εις την Ανατ. Ρωμ. Αυτοκρ.», Lipsius 1893 « Περί της σημασίας του Ελληνικού Δικαίου », στο ίδιο σελ. 120επ.

⁸⁸ Ο Maurer επεδίωξε με συμπληρωματικό ερωτηματολόγιο να ολοκληρώσει την καταγραφή των εθίμων, δεν πρόλαβε όμως μετά την ανάκλησή του στο Μόναχο το 1834.

ιδιοκτησιών, περί αγραναπαύσεων εν συνδυασμῷ προς την βόσκησιν αλλοτρίων θρεμμάτων, περί κυριότητος των αυτοδιοικουμένων κοινοτήτων επί των μεταλλείων και ορυχείων...

Στο ενοχικό δίκαιο, περί του σεβασμού των συμβάσεων, εκφραζομένου με το περίφημο «λόγος – νόμος», περί καταστροφής του μισθίου και περί παραδεκτού ή μη του περί τυχαίου ισχυρισμού, περί κολληγικής συμβάσεως, περί της εκ δανείου και συμβάσεων εν γένει ευθύνης των συνωφεληθέντων μελών της οικογενείας, περί εταιρικής σχέσεως και λύσεως αυτής, περί δωρεών και αχαριστίας δωρεοδόχου...

Στο Οικογενειακό δίκαιο, περί μνηστείας και συνεπειών της λύσεως αυτής, περί προγαμιαίων δωρεών, περί υποχρεώσεων γονέων και αδελφών προς προίκισιν, περί υποχρεώσεων των γονέων προς τα τέκνα και αντιστρόφως, περί της τύχης του γάμου εις περίπτωσιν διαπιστουμένων προαθλημάτων της γυναικός, περί υιοθεσίας, περί προστασίας των τέκνων δευτερογάμων συζύγων

Στο Κληρονομικό δίκαιο, περί υποχρεώσεων και περιορισμών εν τη μετά θάνατον διαθέσει της περιουσίας, περί αποκληρώσεως και περί της αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής, περί δικαιωμάτων και υποχρεώσεων εν γένει των αρρένων αδελφών έναντι των θηλέων, των πρεσβυτέρων έναντι των υστερότοκων και τανάπαλιν, των ενηλίκων έναντι των ανηλίκων και τανάπαλιν, περί συμμετοχής ή μη των προικισθέντων θυγατέρων εις την πατρομητρικήν κληρονομίαν

5. Οι πρώτες εξελίξεις μετά το Νομοθετικό Διάταγμα του 1835

Η περίοδος που ακολούθησε από την έκδοση του Νομοθετικού Διατάγματος του 1835 συμπίπτει με τη σύσταση του Πανεπιστημίου του Όθωνα το 1837, το οποίο περιελάμβανε και τη Σχολή των Νομικών Επιστημών. Η αρχική στελέχωση έγινε κυρίως από ανώτατους δικαστές της εποχής, ελλείπει, όπως ήταν φυσικό, Πανεπιστημιακών Δασκάλων. Η μεγάλη προσέλευση σπουδαστών, τακτικών και ακροατών, από πολύ νωρίς, επέβαλε την αύξηση του προσωπικού και την πρόσληψη και υφηγητών (*Ιδιαιτέρων Δασκάλων*). Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν νέοι,

κυρίως Γερμανικής νομικής παιδείας, οπαδοί της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου,⁸⁹ οι οποίοι και εξελίχθηκαν μεταγενέστερα σε τακτικούς καθηγητές με λαμπρή ακαδημαϊκή και επιστημονική καριέρα, καθώς και πλούσιο συγγραφικό έργο. Στο πεδίο του Ρωμαϊκού - Βυζαντινού Δικαίου, εξέχουσες μορφές με σημαντικό επιστημονικό έργο, ήταν οι Αιμίλιος Herzog, Παύλος Καλλιγιάς, Πέτρος Παπαρρηγόπουλος, Βασίλειος Οικονομίδης, Δημήτριος Θεοφανόπουλος κλπ.

Οι ανωτέρω, με το έργο τους συνέβαλαν στη διασταλτική ερμηνεία των περιεχομένων στην *Εξάβιβλο* ρυθμίσεων, κυρίως με την αναδρομή στα *Βασιλικά*, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα συνεχή πολύπλοκα ζητήματα, που αναφύονταν από την εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων. Δεδομένου μάλιστα ότι ήταν δύσκολη η πρόσβαση στα *Βασιλικά*, η τότε επίκαιρη έκδοση του Ιουστινιάνειου Δικαίου, προς το οποίο ήταν εξοικειωμένοι, λόγω της φοίτησής τους σε Γερμανικά πανεπιστήμια, όπου αυτό διδάσκονταν επέβαλε τη διδασκαλία του στο Πανεπιστήμιο. Επί πλέον φαίνεται ότι, η μακρά περίοδος έντασης και ανταγωνισμού στις Γαλλογερμανικές σχέσεις είχε επεκταθεί και στο χώρο του δικαίου, λόγω του κύρους που είχε αποκτήσει ο *Αστικός Κώδικας των Γάλλων (Ναπολεόντειος Κώδικας)* το 1807.

Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκαν δύο αντίρροποι πόλοι, σε σχέση με το έργο της σύνταξης του Ελληνικού Αστικού Κώδικα: από τη μία το Υπουργείο Δικαιοσύνης και η Επιτροπή, η οποία ελάμβανε υπόψη τις από παράδοση, δεκτές και εφαρμοζόμενες διατάξεις του Βυζαντινού δικαίου, που περιλαμβάνονταν στη *Εξάβιβλο*, από την άλλη οι Πανεπιστημιακοί, με το βάρος της επιστημοσύνης, οι οποίοι χωρίς να αγνοούν το Δίκαιο των Βυζαντινών, στόχευαν στη συνολική θεώρηση του Δικαίου, από το Ρωμαϊκό - το οποίο θεωρούσαν τέλει νομικό μόρφωμα - και μετέπειτα. Η Νομοθετική Επιτροπή ενεπλάκη σε διαφωνίες και αναποτελεσματικές συζητήσεις, χωρίς να κατορθώσει να φέρει εις πέρας το έργο της. Οι διαφορετικές αυτές προσεγγίσεις, μεταξύ Υπουργείου και Πανεπιστημιακών, σε συνδυασμό με άλλα γεγονότα της εποχής, όπως ο πόλεμος στην Κριμαία, είναι πιθανό να καθυστέρησαν το έργο της συντακτικής επιτροπής, αλλά και να συνέβαλαν στη μεταστροφή της τελευταίας και τον επηρεασμό της, εν τέλει, από το Γερμανικό Αστικό Κώδικα.⁹⁰

⁸⁹ Η Ιστορική Σχολή (19^{ος} αιώνας) θεωρεί το δίκαιο ως προϊόν του πνεύματος κάθε λαού και της ιστορικής του εξέλιξης, τάσσεται υπέρ της μελέτης του Ρωμαϊκού Δικαίου και της λήψης υπόψη των εθίμων. Κύριος εκπρόσωπος ήταν ο Γερμανός Κάρολος Σαβινί.

⁹⁰ Χ. Δημακοπούλου σ. 277

Εν τω μεταξύ, στην εξ αρχής αρνητική στάση για την εισαγωγή του Γαλλικού Αστικού Κώδικα, κατά τη νομοπαρασκευαστική διαδικασία προστέθηκε η νομολογία των δικαστηρίων, αλλά και η θεωρητική διδασκαλία των καθηγητών του Ρωμαϊκού - Βυζαντινού Δικαίου. Η βαθύτερη όμως αιτία της στάσης αυτής ανάγεται στην εθνική βούληση για τη δημιουργία αμιγώς ελληνικού δικαίου, που θα βασιζόταν στη συνέχεια της εφαρμογής των *Πολιτικών Νόμων των Χριστιανών ημών Αυτοκρατόρων*. Το δίκαιο αυτό, άλλωστε, εφαρμόστηκε για πολλές δεκαετίες, μέχρι την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα το 1946. Στη μακροβιότητα αυτή συνέβαλε το Διάταγμα της 23^{ης} Φεβρουαρίου/7^{ης} Μαρτίου του 1835, η δε αναγνώριση αυτή, καταδεικνύεται και από το γεγονός της - τιμητικής - έναρξης εφαρμογής του Αστικού Κώδικα, την 23^η Φεβρουαρίου του 1946 (Χ. Δημακοπούλου σ. 279). Αξίζει τέλος επισήμανσης ότι, στο Σύνταγμα του 1844, δεν υπήρξε καθορισμός προτύπου, για την υπό σύνταξη νομοθεσία, όπως είχε προβλεφθεί με το Σύνταγμα του 1827, θεωρώντας πιθανώς ο Συνταγματικός Νομοθέτης ότι, ύστερα από την ψήφιση του Ποινικού, των Δικονομικών νόμων, καθώς και του Οργανισμού των Δικαστηρίων, είχε ήδη ρυθμιστεί και η διαδικασία εισαγωγής του Αστικού Κώδικα.

6. Οι Συντακτικές Επιτροπές του Αστικού Κώδικα – Η απόρριψη του ξένου προτύπου.

Αν και τα μέλη των Συντακτικών Επιτροπών αποτελούνταν, σύμφωνα με τις συνταγματικές επιταγές, από τα «*εκλεκτότερα και σοφότερα μέλη της Ελλάδος των οποίων η αρετή ήταν εγνωσμένη*» εντούτοις, το έργο τους δεν ολοκληρώθηκε έγκαιρα, με αποτέλεσμα να υπάρχει μεγάλη υστέρηση, ως προς το έργο της κατάρτισης και εισαγωγής νέου Αστικού Κώδικα, σε σχέση με τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης, των Βαλκανίων, ακόμη και της εξασθενημένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η σωρεία των σχετικών Επιτροπών (υπολογίζονται σε οκτώ) αποτελούνταν από πρόσωπα εναλλασσόμενα, πολλά από τα οποία είχαν επιφορτιστεί και με πολλά άλλα πρόσθετα καθήκοντα. Προέρχονταν κυρίως από το Δικαστικό, Πανεπιστημιακό και ευρύτερο νομικό χώρο, με παράλληλο έργο τη σύνταξη και των επί μέρους νομοθετημάτων. Για παράδειγμα, οι νόμοι περί υποθηκών, ενεχύρου και διακρίσεως κτημάτων συνδέονται με μέλη της πρώτης Επιτροπής, ενώ τα 90 άρθρα του Αστικού Νόμου του 1856, όπως και οι νόμοι περί μεταγραφής και περί επιτροπείας, είναι έργο της Επιτροπής του 1849 (με προεδρεύοντα τον Πρόεδρο του Αρείου Πάγου Γεώργιο

Ράλλη). Κατά συνέπεια, μια πρώτη σαφής αιτία της καθυστέρησης του έργου αποδίδεται σε αντικειμενική αδυναμία των μελών, λόγω των πολλαπλών τους υποχρεώσεων.

Από την άλλη πλευρά, η συνήθεια από τη μακραίωνη εφαρμογή του Ρωμαϊκού – Βυζαντινού Δικαίου, μέσω της χρήσης της *Εξαβίβλου* λειτούργησε προς την κατεύθυνση της διατήρησης του υφιστάμενου προσωρινού καθεστώτος. Επίσης, οι δυσκολίες της προσαρμογής του Γαλλικού Code Civil κατά πρώτο λόγο, ο οποίος ήταν σε συνεχή αναμόρφωση, αλλά και των υπολοίπων νομικών συστημάτων, στις ιδιαίτερες συνθήκες και ανάγκες της Ελληνικής κοινωνίας συνετέλεσαν στην επιβράδυνση του έργου των Συντακτικών Επιτροπών. Ειδικά για το Γαλλικό Δίκαιο, για το οποίο υπήρχε εξ αρχής η εντολή εισαγωγής του στην Ελληνική τάξη (με τις ευνότητες προσαρμογής) διατυπώθηκαν πολλές επιστημονικές αντιρρήσεις. Σύμφωνα με αυτές, το Γαλλικό Δίκαιο, με τη συνεχή ανάπτυξη απαιτούσε υψηλού επιπέδου νομική παιδεία, ανέφικτη για τα δεδομένα της εποχής και ως εκ τούτου, σοβαρή προσαρμογή σε αυτό δεν μπορούσε να γίνει, παρά μόνο αναποτελεσματικός, άκριτος μιμητισμός, ο οποίος, εκτός των άλλων, θα οδηγούσε σε περιορισμό της εγχώριας νομικής σκέψης και τη νομική κηδεμονία.⁹¹ Επί πλέον, πολλές από τις λύσεις του Code Civil δεν ήταν συμβατές με τις ανάγκες της Ελληνικής κοινωνίας, όχι μόνο σε θέματα Οικογενειακού και Κληρονομικού Δικαίου (εύλογο λόγω διαφοράς δόγματος), αλλά και σε αυτά του Εμπράγματος και Ενοχικού Δικαίου, όπου τις γαλλικές ρυθμίσεις είχαν επηρεάσει φράγκικα έθιμα και η ανάγκη απεμπόλησης καταλοίπων του φεουδαλικού δικαίου.

Επίσης, κατά την πρώτη τουλάχιστον περίοδο εμφανίστηκαν ειδικότερα ζητήματα με τα μέλη των Επιτροπών, τόσο τα νέα ηλικιακά, όσο και τα παλιότερα: Οι μεν νέοι, έχοντας Ευρωπαϊκή Πανεπιστημιακή νομική μόρφωση, δεν είχαν δικαστική εμπειρία, οι δε παλαιότεροι, νομικοί και δημόσιοι υπάλληλοι είχαν δυσκολίες στη βαθύτερη κατανόηση της ξένης νομοθεσίας, πέρα από το μειωμένο διαθέσιμο χρόνο, λόγω των δικαστικών και υπαλληλικών καθηκόντων, όπως προαναφέρθηκε.

Πρόσθετο πρόβλημα στο έργο των Επιτροπών αποτελούσε η απουσία έγκυρης καταγραφής των εθίμων σε γραπτό εθιμικό κώδικα, καθότι η προαναφερθείσα καταγραφή των εθίμων από τη Γραμματεία της Δικαιοσύνης, τα έτη 1833-1835, ήταν

⁹¹ Η περίπτωση του Συμβουλίου της Επικρατείας -ΣτΕ - , κατά υιοθέτηση του αντίστοιχου Γαλλικού Σώματος αρκετά μεταγενέστερα (1929) , φαίνεται να δικαιώνει τις επιφυλάξεις αυτές. Αρκετές από τις αποφάσεις του - παρακολούθημα των αποφάσεων του Γαλλικού ΣτΕ – αφίστανται πληρέστερων θεσπισθέντων ήδη οργανωτικών και νομοθετικών ρυθμίσεων.

ελλιπής. Η καταγραφή μάλιστα αυτή ανέδειξε ποικιλία νομικών λύσεων, με βάση τα έθιμα, σε πολλές περιοχές, με σοβαρό τον κίνδυνο πολιτικών προβλημάτων, στην περίπτωση που διαταράσσονταν η υφιστάμενη κατάσταση.

Εξαρχής και ενόψει έκδοσης του διατάγματος της 23^{ης} Φεβρουαρίου/7^{ης} Μαρτίου 1835, με την έκθεση – εισήγηση για την απόδοση ισχύος πηγής νόμου στα έθιμα, η Επιτροπή αποκάλυψε την πρόθεση κωλυσιεργίας στην προώθηση του έργου της και την έμμεση επιφύλαξη, ως προς την αντιγραφή του Γαλλικού Κώδικα (Code Civil), θέση η οποία εξέφραζε και τον Πρόεδρο της Χριστόδουλο Κλονάρη. Δεδομένου ότι, πολλά από τα μέλη της πρώτης Επιτροπής του 1835 μετείχαν και σε επόμενες Επιτροπές είναι εύλογο, ότι μετέφεραν και στα νέα μέλη την αντίληψη, ότι η Γαλλική Νομοθεσία δεν θα έπρεπε να αποτελέσει τη βάση του Ελληνικού Κώδικα.

Η επιφυλακτική αυτή στάση, ως προς την υιοθέτηση του Γαλλικού προτύπου αστικού κώδικα και η διατήρηση επί μακρόν του παραδοσιακού συστήματος είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται και με τη γενικότερη πολιτική πεποίθηση, περί προσωρινής διευθέτησης των συνόρων του Ελληνικού Κράτους, το 1833. Το τελευταίο, θεωρούμενο ως φυσική συνέχεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και εν αναμονή της μελλοντικής επέκτασής του, ήταν επόμενο να επιδιώκει τη διατήρηση, του από αιώνων ισχύοντος πλέγματος κανόνων δικαίου. Έτσι λοιπόν, η Μεγάλη Ιδέα φαίνεται να βρήκε τα πρώτα συστατικά στοιχεία της θεμελιώσής της, στο διαχρονικά εφαρμοζόμενο δίκαιο.

Περαιτέρω απαξίωση του Γαλλικού νομικού μοντέλου φαίνεται ότι επήλθε τη διετία 1854-1856, κατά την ταραχώδη περίοδο του Κριμαϊκού πολέμου.⁹² Η αποτυχία προσάρτησης της Θεσσαλίας τροφοδότησε τους αλυτρωτικούς εθνικούς οραματισμούς και ενίσχυσε τη διατήρηση των Νόμων των *«αειμνήστων Χριστιανών ημών Αυτοκρατόρων»*, ως συνεκτικού δεσμού μεταξύ των ελεύθερων και υπόδουλων αδελφών Ελλήνων. Επίσης, οι δυσκολίες που ανέκυψαν στην προσαρμογή του Επτανησιακού δικαίου και ιδιαίτερα του Ιόνιου Πολιτικού Κώδικα,⁹³ στο σχέδιο Αστικού Κώδικα του 1864 εδραίωσαν την πεποίθηση για τη διατήρηση των

⁹² Η φιλοτουρκική στάση της Γαλλίας και της Αγγλίας, στα πλαίσια των συμμαχιών που είχαν διαμορφωθεί κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο, είχαν ως αποτέλεσμα την αποτυχία της εξέγερσης στη Θεσσαλία και την Ηπειρο το 1854, τη λαϊκή δυσρέσκεια από το ναυτικό αποκλεισμό της Αθήνας και του Πειραιά και την επιδημία χολέρας, η οποία εξολόθρευσε εκατοντάδες πολιτών.

⁹³ Πριν την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα, ίσχυαν τρεις τοπικοί αστικοί κώδικες, ο Ιόνιος, ο Σαμακός και ο Κρητικός. Ο Ιόνιος, πέρα από το Γαλλικό, ήταν επηρεασμένος από τον νεώτερό του Κώδικα των Δυο Σικελιών, από τα έθιμα της Επτανήσου και από τους νόμους και τα έθιμα της Ενετικής περιόδου.

ρυθμίσεων του διατάγματος του 1835, προκειμένου να είναι εφικτή η προσαρμογή στο δίκαιο της Ελληνικής Πολιτείας όλων των συνενούμενων αλύτρωτων περιοχών (Κρήτης , Θεσσαλίας, κλπ). Η πεποίθηση αυτή έγινε ακόμη πιο ισχυρή, μετά τις γενικότερες εξελίξεις στο Βαλκανικό χώρο, τις δεκαετίες του 1870 και 1880, με αποτέλεσμα τη μη ψήφιση των Σχεδίων Αστικού Κώδικα, το 1874 και το 1882.

Παρά το γεγονός ότι όλες οι Συντακτικές Επιτροπές είχαν ως αφετηρία τον Γαλλικό Αστικό Κώδικα, με την πάροδο των χρόνων, δεν δίστασαν να υιοθετήσουν χρήσιμες διατάξεις και από άλλους Κώδικες, όπως των Κάτω Χωρών, του Βασιλείου της Σαξονίας και του Ιταλικού. Όταν μάλιστα τα πρότυπα αυτά αδυνατούσαν να καλύψουν πρακτικές ανάγκες που αναφύονταν, τα νομομαθή μέλη επινοούσαν λύσεις, άλλοτε πρωτότυπες και άλλοτε, βασιζόμενες στη δικαστική και δικηγορική τους εμπειρία.

Από τα σχέδια νόμων που κατά καιρούς κυκλοφόρησαν αξίζουν μνείας αυτά των ετών 1870 και 1874. Επειδή οι οδηγίες του Υπουργείου Δικαιοσύνης, προς την Επιτροπή του 1866 ήταν να μη γίνει εξαρχής κάποιο σχέδιο, αλλά να προστεθούν νέα κείμενα στα ήδη εκδοθέντα, το σχέδιο του 1870 είναι το πρώτο που φέρει τον τίτλο του *Νομοσχεδίου Αστικού Κώδικος*, ονομασία η οποία ακολουθήθηκε εφεξής, για όλα τα σχέδια που ακολούθησαν και βασίστηκαν πάνω σε αυτό. Και το σχέδιο όμως αυτό, για μια σειρά λόγων, εσωτερικής πολιτικής αστάθειας και διεθνούς συγκυρίας (επιπτώσεις Κρητικής Επανάστασης του 1866, ζυμώσεις στον Βαλκανικό χώρο – αφύπνιση σλαβικού στοιχείου) δεν ευδοκίμησε. Το βελτιωμένο Νομοσχέδιο του 1874 δεν μπόρεσε να ψηφιστεί, σε αυτό δε συνέβαλε το πολιτικό και εκκλησιαστικό σκάνδαλο των Σιμωνιακών.⁹⁴ Η εγκατάλειψη της ψήφισής του φαίνεται να εξυπνέτησε, τόσο τους υποστηρικτές της διατήρησης του ισχύοντος καθεστώτος, όσο και τον Επτανήσιο Υπουργό Δικαιοσύνης Κ. Λομβάρδο, ο οποίος είχε τηρήσει παθητική στάση.

Την ίδια περίοδο συστήθηκε η πρώτη Επιτροπή σύνταξης του Γερμανικού Αστικού Κώδικα (εκδόθηκε το 1888). Το γεγονός αυτό σηματοδότησε τη στροφή, τόσο των Ελλήνων Συντακτών, όσο και μερίδας πολιτικών, προς το Γερμανικό Δίκαιο, η δε αναμονή της έκδοσής του μετέθεσε χρονικά την ψήφιση του Κώδικα.

⁹⁴ Το μεγάλο για την εποχή σκάνδαλο, ξέσπασε το 1875 και αφορούσε τη δωροδοκία των Υπουργών Εκκλησιαστικών και Δικαιοσύνης (Ι. Βαλασόπουλου-Β. Νικολόπουλου) από υποψήφιους μητροπολίτες. Το γεγονός, φέρεται να ενέπνευσε τον Εμμανουήλ Ροΐδη να γράψει ότι « η νεοελληνική γλώσσα θέλει τουλάχιστον πλουτισθή διά νέας λέξεως· εις τον *μητροπολίτην* δηλαδή θέλει προστεθεί και ο *μιτροπολητής*».

Και στην περίπτωση αυτή είναι πολύ πιθανό, η μεταστροφή να οφείλεται στην πολιτική εκτίμηση ότι, την περίοδο εκείνη, η Γερμανία τηρούσε πιο φιλική στάση έναντι της Ελλάδας, σε σχέση με άλλες δυνάμεις, δημιουργώντας προσδοκίες για την ανατροπή της δυσμενούς για την Ελλάδα συνθήκης του Αγ. Στεφάνου (1878). Πράγματι, με τη αναθεώρηση που έγινε το ίδιο έτος, με τη συνθήκη του Βερολίνου αποδόθηκαν στην Ελλάδα η Θεσσαλία και περιοχή της Άρτας, ενώ παραχωρήθηκε αυτονομία στην Κρήτη.

Παρά το γεγονός της μη θεσμοθέτησής του, το Νομοσχέδιο του 1874 με μικρές προσαρμογές ενσωματώθηκε μεταγενέστερα - για ευνόητους λόγους - στο τοπικό δίκαιο, αρχικά της Αυτόνομης Πολιτείας της Σάμου το 1898 και κατόπιν της Αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας το 1903. Οι πρώτες μάλιστα εκτιμήσεις των Ελλήνων νομικών, κατά τη σύνταξη του Κρητικού Κώδικα διέψευσαν τις αρχικές προσδοκίες, ως προς το Γερμανικό Κώδικα, ο οποίος είχε θεωρηθεί ότι προσέφερε περισσότερες δυνατότητες προσαρμογής στην Ελληνική κατάσταση δικαίου. Ήταν η απαρχή των επιφυλάξεων και της μετέπειτα απομάκρυνσης των συντακτών του Ελληνικού Κώδικα. από το Γερμανικό πρότυπο.

Συνοψίζοντας, η παραχώρηση από οθωμανικής πλευράς, αμέσως μετά την Άλωση, δικαιοδοσίας στην ορθόδοξη εκκλησία, επί θεμάτων οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου των υπόδουλων χριστιανών συνιστούσε επικύρωση και επέκταση της υπάρχουσας ήδη από τη Βυζαντινή περίοδο κατάστασης. Εφαρμοζόμενο δίκαιο ήταν το βυζαντινό (Βασιλικές και Νεαρές), όπως περιέχονταν στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου και το Νομοκανόνα του Μαλαξού.

Η στρατηγική αυτή, μαζί με σειρά άλλων προνομίων είχε στόχο, σε εσωτερικό επίπεδο τη διασφάλιση της κοινωνικής ειρήνης και σε εξωτερικό, την αποτροπή αφορμής επέμβασης (με τη μορφή σταυροφορίας) της Δύσης, για την υποστήριξη ομόθρησκων. Εν τέλει όμως φαίνεται να λειτούργησε και προς την κατεύθυνση της συσπείρωσης και διασφάλισης της εθνικής ταυτότητας των ελλήνων.

Το ενδιαφέρον για την εμπέδωση της αίσθησης κράτους δικαίου, με τις σπασμωδικές προσπάθειες απονομής δικαίου, μεσούντος του Αγώνα διαφαίνεται από την πρώτη περίοδο της προσωρινής διοίκησης. Η επιθυμία της ηγεσίας να αναδείξει το νεοσύστατο κράτος, ως αδιάσπαστη συνέχεια της εθνικής υπόστασης, αμέσως μετά το 1453 συνδέθηκε με το δίκαιο των αειμνήστων χριστιανών αυτοκρατόρων, το οποίο αποτέλεσε την πρώτη, βασική κατάσταση δικαίου, αφού αντιπροσώπευε, μαζί

με την εκκλησία, τους μοναδικούς θεσμούς σύνδεσης με το ένδοξο βυζαντινό παρελθόν.

Με την ανακήρυξη, αρχικά της ανεξαρτησίας και ακολούθως της βασιλείας το 1832 εντάθηκαν οι προσπάθειες θεμελίωσης του νομικού συστήματος και διασφάλισης παράλληλα της δημόσιας τάξης, με την ίδρυση τριών δικαστηρίων, την ψήφιση του Ποινικού Νόμου, της Πολιτικής και Ποινικής Δικονομίας και του Οργανισμού των Δικαστηρίων, ενώ αποφασίστηκε η κατάρτιση του Ελληνικού Αστικού Κώδικα.

Παρά την αρχική υποστήριξη, από μερίδα των Ελλήνων νομικών, της εισαγωγής του Γαλλικού Αστικού Κώδικα, προσαρμοσμένου στις ιδιαιτερότητες και ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, η πλειοψηφία του νομικού κόσμου, για διαφορετικούς κατά καιρό λόγους, οι οποίοι άπτονταν της πολιτικής και νομικής κατάστασης, καθώς και των εθνικών θεμάτων, αρχικά επέκτειναν και ακολούθως ακύρωσαν στην πράξη την υιοθέτηση του γαλλικού μοντέλου. Η καθυστέρηση στην ολοκλήρωση του έργου της σύνταξης του Αστικού Κώδικα φαίνεται πως αρχικά προήλθε από αντικειμενική αδυναμία των μελών των συντακτικών Επιτροπών, λόγω των παράλληλων υπηρεσιακών καθηκόντων, σε σειρά δυσκολιών και προβλημάτων νομοτεχνικής φύσης (διάπλασης της νομικής ορολογίας) ακολούθως όμως, στην απροθυμία υιοθέτησης του ξένου, κυρίως γαλλικού, προτύπου.

Βασικός λόγος της απροθυμίας ήταν η επιθυμία μη διατάραξης ενός γνωστού και καταξιωμένου στη συνείδηση του λαού καθεστώτος δικαίου, το οποίο ικανοποιούσε, σε μεγάλο βαθμό, τις τότε ανάγκες των πολιτών. Ακόμη όμως και όταν αργότερα οι κοινωνικές σχέσεις έγιναν πολυπλοκότερες και η συνέχιση του ισχύοντος καθεστώτος δικαίου, σύμφωνα με το νομικό κόσμο δημιουργούσε προβλήματα, η υιοθέτηση του Γαλλικού Κώδικα, όλο και απομακρυνόταν, ενόψει των επιπτώσεων του Κριμαϊκού πολέμου και της προσέγγισης πολλών νομικών, οπαδών της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου, προς το ακμάζον Γερμανικό δίκαιο. Ο τότε προσανατολισμός των Νομοπαρασκευαστικών Επιτροπών επεκτάθηκε και σε νεώτερους του Γαλλικού Κώδικες, έχοντας πλήρη ελευθερία λύσεων. Οι δυσκολίες στον συγκερασμό δύο διαφορετικών καθεστώτων δικαίου έγιναν εμφανείς μετά τη Ένωση της Επτανήσου το 1864. Το γεγονός αυτό εδραίωσε την πεποίθηση, ότι η θέσπιση ενός ομοιογενούς Ελληνικού Αστικού Κώδικα θα έπρεπε να αναμένει την εθνική ολοκλήρωση, στα πλαίσια της κυρίαρχης ακόμη Μεγάλης Ιδέας, οπότε ήταν απόλυτα αποδεκτή η συνέχιση της εφαρμογής του δικαίου των *«αιμινήτων*

Χριστιανών ημών Αυτοκρατόρων ». Τη θέση αυτή διατύπωσε γλαφυρά, πολλά χρόνια αργότερα, ο καθηγητής Γ. Μαριδάκης: « *Η κωδικοποίησις πραγματοποιεί την ενότητα του δικαίου. Ενότης του δικαίου και ενότης του έθνους συναρτώνται. Η ενότης του Έθνους φέρει εις ενότητα του δικαίου και η ενότης του δικαίου προάγει την ενότητα του έθνους..*» (Χ. Δημακοπούλου , σελ. 412)

Όλες οι προσπάθειες κωδικοποίησης της αστικής νομοθεσίας, κατά τον 19^ο αιώνα είχαν ως βάση το Ρωμαϊκό –Βυζαντινό Δίκαιο, το οποίο διέπλασε το νομικό σύστημα του νεοελληνικού κράτους. Παρά το γεγονός ότι οι προσπάθειες απέβησαν άκαρπες, εντούτοις, η μακρά ζύμωση του νομικού κόσμου με τα πολύπλοκα ζητήματα, τα οποία κλήθηκε να αντιμετωπίσει, η δημιουργική αναζήτηση των πλέον λυσιτελών ρυθμίσεων, προσαρμοσμένων στα δεδομένα της κοινωνίας και τα έθιμα του λαού, η αξιοποίηση της νομολογίας, αλλά και η κριτική αποτίμηση του Γερμανικού Κώδικα (που προβάλλονταν ως επωφελέστερη επιλογή προτύπου) προσέφεραν ανεκτίμητο πλούτο γνώσεων. Με αυτό το δεδομένο, κατά την έκδοση του Ελληνικού Αστικού Κώδικα, περί τα μέσα του 20^{ου} αιώνα έγινε η καλύτερη δυνατή αξιοποίηση των λύσεων που προσέφεραν, εκτός του Ρωμαϊκού –Βυζαντινού, το Γαλλικό, το Ιταλικό και το Γερμανικό δίκαιο και ασφαλώς τα έθιμα, στο βαθμό που είχαν διαπεράσει στις κοινωνικές σχέσεις.

2. Το καθεστώς της τέως οθωμανικής γαιοκτησίας

Η εξέλιξη των υφιστάμενων κατά την οθωμανική περίοδο γαιοκτητικών σχέσεων, μετά τη δημιουργία του νέου Ελληνικού κράτους είναι ένα ζήτημα πολύπλευρου ενδιαφέροντος, το οποίο εξετάζεται στη συνέχεια. Η κλιμάκωση των σχέσεων αυτών, σε μεγάλο βαθμό σχετίζεται με τη σταδιακή ένταξη γεωγραφικών διαμερισμάτων στην ελληνική επικράτεια και τη διαφορετική, κάθε φορά, ρύθμιση των δικαιωμάτων, επί των τέως Οθωμανικών γαιών, κυρίως δε των δημόσιων, που αποτελούσαν και το μεγαλύτερο μέρος⁹⁵. Από τις εκάστοτε ρυθμίσεις προέκυπταν, άλλοτε απώλεια δικαιωμάτων, άλλοτε διεύρυνση του περιεχομένου των και άλλοτε μείωση. Αιτία ήταν οι προβλέψεις των διεθνών Συνθηκών, για την τύχη των

⁹⁵ Υπήρξαν και περιοχές που ενσωματώθηκαν, όπως τα Ιόνια νησιά το 1864 , όπου εφαρμόστηκε διαδοχικά το ενετικό, γαλλικό και Αγγλικό δίκαιο.

δικαιωμάτων που είχαν κτηθεί, επάνω σε ακίνητα κτήματα. Το βαθύτερο όμως αίτιο ανάγεται στη διαφορετική φύση των δύο δικαιοϋκόν συστημάτων, του μουσουλμανικού – οθωμανικού, το οποίο ίσχυε κατά τη γένεση του δικαιώματος και του διαδόχου ελληνικού, το οποίο όφειλε να μεριμνήσει για την περαιτέρω τύχη του. Η κατάργηση των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών, η υπαγωγή τους στις ρυθμίσεις του ελληνικού νόμου, ως «εθνικών κτημάτων» πλέον και η διανομή τους αποτέλεσε ένα τεράστιο πρόβλημα, για πολλές δεκαετίες. Η απουσία δυνατότητας διαρρυθμίσεων από τις διεθνείς Συμβάσεις μετέθεσε το ζήτημα στην ελληνική νομοθεσία και τη νομολογία των δικαστηρίων. Μετά από μια μακρά περίοδο, η οποία χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια διασφάλισης γαιοκτητικών δικαιωμάτων ακολούθησε η κύρια διαμόρφωσή τους, με αφορμή τη Συνθήκη προσάρτησης της Θεσσαλίας το 1881. Τότε επήλθε μετατροπή της βάσης της ιδιοκτησίας, ο νομικός μεταβολισμός στα εμπράγματα δικαιώματα χρήσεως και καρπώσεως οθωμανικών γαιών, δημόσιων και αφιερωμένων - βακουφικών. Ήταν η αφετηρία, το πρότυπο, έως το 1946, για τις μετέπειτα παρόμοιου είδους τακτοποιήσεις, μετά τους βαλκανικούς πολέμους του 1912-13 και την κατάληψη των Νέων Χωρών (Μακεδονίας, Ηπείρου κλπ), αλλά και την προσάρτηση της Κρήτης, των Δωδεκανήσων και της Θράκης.

1. Το Μουσουλμανικό – Οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα

Το νεώτερο μουσουλμανικό – οθωμανικό γαιοκτητικό δίκαιο ήταν υποστηρικτικό του ιδιότυπου τιμαριωτικού συστήματος διοίκησης της οθωμανικής αυτοκρατορίας (μεγάλες, αποκεντρωμένες διοικητικές περιφέρειες), που ακολούθησε φθίνουσα πορεία, αντικαθιστώμενο σταδιακά από το θεσμό των τσιφλικιών⁹⁶. Μετά από μια περίοδο που βασίστηκε σε ιεροκρατικά χαρακτηριστικά, υπό την επίδραση νεότερων κοινωνικών δεδομένων και αναγκών, διαμορφώθηκε ο θεσμός της *δημόσιας ιδιοκτησίας* (arazi – i emiriye), ως μορφή κοινωνικοποιημένης κρατικής ιδιοκτησίας. Παράλληλα διαμορφώθηκε και ο θεσμός των αφιερωμένων για κοινωφελείς σκοπούς γαιών, (βακούφια – vakf ή vakif). Την ιδιόμορφη, διττή φύση

⁹⁶ Γ. Νάκου σελ. 54.

της δημόσιας ιδιοκτησίας συνιστούσαν: α) η ψιλή ιδιοκτησία (rakabe), η οποία παρέμενε στην πολιτειακή εξουσία (σουλτάνο) και β) η παραχώρηση της πραγματικής χρήσης σε ιδιώτες, για ελεύθερη καλλιέργεια και επικαρπία (tasarruf). Η εξέλιξη του δικαιώματος αυτού επέφερε την εννοιολογική του διεύρυνση, με αποτέλεσμα την αναγνώρισή του ως ουσιαστικού εμπράγματος δικαιώματος, που προσέγγιζε την τέλεια κυριότητα και τα εξ αυτής απορρέοντα, σχεδόν πλήρη, δικαιοπρακτικά δικαιώματα (μεταβίβαση, υποθήκευση, κληρονομική διαδοχή κλπ). Ένα περιορισμένο τμήμα γαιών, κυρίως των πόλεων και των χωριών, καθώς και κάποιων που είχαν αποδοθεί με ειδικό σουλτανικό διάταγμα συνιστούσαν τις ιδιόκτητες γαίες (mülk). Η ολοκλήρωση της σχετικής οθωμανικής νομοθεσίας έγινε με το Νόμο περί Γαιών του 1858, στα πλαίσια των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, γνωστών ως Tanzimat, με την έκδοση των αυτοκρατορικών σουλτανικών διαταγμάτων Hatt – i Serif (1839) και Hatt – i Hümayun (1856). Η ευρύτητα και πολυπλοκότητα των ρυθμίσεων αυτών είχαν ως αποτέλεσμα την τελική κατάργηση στην πράξη, της ίδιας της νομικής θεμελιακής τους βάσης.

2. Η διαμόρφωση της πρώην Οθωμανικής γαιοκτησίας μετά την Ελληνική Επανάσταση.- Η περίοδος μέχρι το 1880

1. Οι ρυθμίσεις των πράξεων ανεξαρτησίας της Ελλάδας – η σχετική νομολογία

Με το 1^ο πρωτόκολλο των Μεγάλων Δυνάμεων (Ρωσίας, Μ. Βρετανίας και Γαλλίας), της 3^{ης} Φεβρουαρίου/22ας Ιανουαρίου 1830 στο Λονδίνο αναγνωρίστηκε η ανεξαρτησία της Ελλάδας και επικυρώθηκαν τα αποτελέσματα της Επανάστασης. Με σειρά νέων ερμηνευτικών πρωτοκόλλων διευκρινίστηκαν διάφορα ζητήματα που αφορούσαν την τέως οθωμανική γαιοκτησία. Οι επίπονες διαπραγματεύσεις των εκπροσώπων της Γερουσίας και του Κυβερνήτη με τις Εγγυήτριες δυνάμεις αποκάλυψαν την οξυδέρκεια, το δυναμισμό και τη διπλωματική ικανότητα της ελληνικής πλευράς, η οποία πέτυχε να γίνουν δεκτές, σε μεγάλο βαθμό, οι θέσεις της, παρά το γεγονός ότι η διαπραγματευτική δύναμη, ήταν ασφαλώς περιορισμένη.

Βασικές αρχές των πρωτοκόλλων ήταν, ότι οι γενόμενες ρυθμίσεις αφορούσαν στο μέλλον και όχι στο παρελθόν, ότι η αιτία πολέμου κατάληψη εδαφών, θωρούνταν ενισχυτική της ελληνικής κρατικής κυριαρχίας και τέλος, ότι στην οθωμανική ιδιοκτησία παρέχονταν δικαιώματα αποζημίωσης, μόνο μετά την υπαγωγή της στην ελληνική επικράτεια και όχι πριν, ενόσω βρισκόταν υπό οθωμανική κυριαρχία.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι ιδιοκτησίες των Οθωμανών που βρισκόταν ήδη υπό ελληνική κυριαρχία (δημόσιες, ιδιόκτητες, αφιερωμένες ή βακουφικές εκτάσεις) παραχωρήθηκαν στο νεοσύστατο κράτος, χωρίς αποζημίωση. Στην πράξη βεβαίως, οι επαναστατικές συνελεύσεις και διοικήσεις των Ελλήνων είχαν ήδη ανακηρύξει όλες τις οθωμανικές γαίες, ως εθνικές, εθνικά κτήματα, τα οποία με το νόμο της 21ης Ιουνίου 1837 μετονομάστηκαν σε δημόσια κτήματα. Οι εκτάσεις αυτές αντιπροσώπευαν το 1/3 και για πολλούς τα 2/3 της καλλιεργούμενης επιφάνειας. Οι ελληνικές κυβερνήσεις, παρά τις διακηρύξεις, δεν επέδειξαν πολιτική βούληση για τη διανομή αυτών στους ακτήμονες καλλιεργητές. Οι τελευταίοι είχαν μεν δικαίωμα καλλιέργειας, επικαρπίας και μεταβίβασης, όχι όμως δικαίωμα κυριότητας. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με πλειάδα αντιαναπτυξιακών φορολογικών επιβαρύνσεων αποτελούσε αντικίνητρο για την αύξηση της παραγωγής και τη βελτίωση του συνολικού αγροτικού προϊόντος της χώρας. Εξάιρεση, ως προς την υπαγωγή σε κρατικό έλεγχο αποτελούσαν οι ιδιόκτητες γαίες («ιδιωτικές ιδιοκτησίες», κατά τη διατυπωθείσα ορολογία) και τα «οιονεί » ιδιωτικά δικαιώματα επί των αφιερωμένων γαιών (Βακουφιών Αδή), για τα οποία συμφωνήθηκε η διασφάλισή τους, αρκεί να βρίσκονταν σε περιοχές οθωμανικής κυριαρχίας, κατά την υπογραφή του πρωτοκόλλου, την 3^η Φεβρουαρίου του 1830⁹⁷. Ως παράληψη των πρωτοκόλλων, μπορεί να εκληφθεί η απουσία πρόβλεψης για τα δικαιώματα, που ενδεχομένως είχαν αποκτήσει Έλληνες, επί των πρώην Οθωμανικών γαιών. Οι περιορισμένες δυνατότητες των Ελλήνων να διασφαλίσουν τα όποια δικαιώματά τους, στα πλαίσια του (νομικού) οθωμανικού καθεστώτος, τους άφηναν εκτεθειμένους στις μετέπειτα ρυθμίσεις, με τον κίνδυνο τα περιουσιακά τους δικαιώματα να τύχουν διεκδικήσεων, ως προς την κυριότητα, εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας, ως τώως δημόσιων οθωμανικών γαιών. Το πρόβλημα αυτό έλυσε η νομολογία των δικαστηρίων, θεωρώντας ότι το ελληνικό κράτος δεν απέκτησε δικαίωμα κυριότητας επί οθωμανικών κτημάτων, που πριν την επανάσταση κατείχαν

⁹⁷ Αφορούσε περιοχές οι οποίες, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, επρόκειτο να ενσωματωθούν στην ελληνική επικράτεια.

στο όνομά τους ή με βάση ειδικό τίτλο, Έλληνες. Εξαίρεση αποτελούσε η κτήση αγιαλού, ο οποίος θεωρείτο αναπαλλοτριώτο δημόσιο κτήμα, μη επιδεχόμενο ιδιωτική κτήση.

Ως προς τα ιδιωτικά δικαιώματα επί γαιών, μετά την **ενσωμάτωση** στον ελληνικό χώρο, **της Εύβοιας** και της **Ανατολικής Χέρσου Ελλάδας**, με σειρά Συνθηκών με τους Οθωμανούς, έγιναν οι σχετικές διευθετήσεις. Κάποια από τα προβλήματα που στη συνέχεια προέκυψαν, κατά την υλοποίηση των συμφωνιών αφορούσαν στον οικονομικό διακανονισμό των αποζημιώσεων των δικαιούχων ιδιωτικών δικαιωμάτων εμπράγματης μορφής και όχι στα ίδια τα κεκτημένα ιδιωτικά δικαιώματα. Για τις προβλεπόμενες από τις συνθήκες εκποιήσεις μουσουλμανικών ιδιοκτησιών συστήθηκαν μικτές επιτροπές, οι οποίες δεν φαίνεται να λειτούργησαν με τον καλλίτερο δυνατό τρόπο, εάν ληφθεί υπόψη ότι, πολλές από τις εκποιήσεις ήταν επισφαλείς, με συνέπεια τη μεταγενέστερη ακύρωσή τους και τις μακρόχρονες δικαστικές διαμάχες.⁹⁸

Το ειδικότερο ζήτημα, που αφορούσε την τύχη των κτημάτων, τα οποία είχαν αγοράσει, εν τω μεταξύ, Έλληνες από Οθωμανούς, με αμφισβητούμενο τρόπο επιλύθηκε με την παραχώρηση των κτημάτων, στους νέους κατόχους, έναντι της διεκδικούμενης από αυτούς αποζημίωσης, για τα χρήματα που είχαν διαθέσει για την αγορά τους.

Από τη σχετική νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων προέκυπτε ότι, προϋποθέσεις νόμιμης απόκτησης της κυριότητας του ελληνικού δημοσίου ήταν οι ιδιοκτησίες να ήταν οθωμανικές, να κατέχονταν από Οθωμανούς και να καταλήφθηκαν με το δικαίωμα πολέμου. Σε περίπτωση που δεν συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις αυτές υπήρχαν προβλήματα απόδειξης της κυριότητας από πλευράς του Δημοσίου. Συνέπεια αυτών ήταν, σε πολλές αποφάσεις, να μην αναγνωριστούν δικαιώματα του δημοσίου, το οποίο δεν παρουσίαζε τα απαιτούμενα αποδεικτικά στοιχεία για την κατάληψη ακινήτου, που ανήκε σε Οθωμανό, περιοριζόμενο στην επίκληση της κτήσης κυριότητας, με βάση τον ειδικό τίτλο πολέμου.

⁹⁸ Στην υπ' αριθμ. 492/1959 γνωμοδότηση του ΝΣΚ (αναφορά αυτής στο Γ. Νάκος σελ. 97) αναφέρεται ότι ο Άρειος Πάγος (απόφ. 43/1849) έκρινε ότι, οι εκποιήσεις που έγιναν με τη σύμφωνη γνώμη της Εξεταστικής Επιτροπής επί των πωλήσεων των οθωμανικών ιδιοκτησιών, δεν μπορούσαν να διεκδικηθούν από το Ελληνικό Δημόσιο. Η Επιτροπή συστάθηκε με το 3433/1838 Β.Δ. και έκρινε επί της εγκυρότητας των πωλήσεων, λειτούργησε δε από το 1838 έως το 1849.

2. Η διατήρηση των ιδιωτικών δικαιωμάτων, σχετικών με τις πρώην Οθωμανικές ιδιοκτησίες

Το καθεστώς των «κεκτημένων» δικαιωμάτων εμπράγματης μορφής, τα οποία ανάγονταν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και αφορούσαν την τέως Οθωμανική γαιοκτησία αποτέλεσε ένα σημαντικό και ταυτόχρονα πολύπλευρο ζήτημα (πτυχές του ανιχνεύονται μέχρι την εποχή μας), στην εξέλιξη του οποίου περιλαμβάνεται ένα πλέγμα νομοθετικών ρυθμίσεων - με συμμετοχή και του εθιμικού δικαίου - και της νομολογίας, η οποία είχε διαπλαστικό χαρακτήρα. Ο νομικός χαρακτήρας των δικαιωμάτων αυτών, με δεδομένη την ποικιλία των μορφωμάτων που παρουσιάζονταν ήταν περισσότερο ενοχικός, παρά εμπράγματος, καθότι η κυριότητα της γης ανήκε στον σουλτάνο. Το Ελληνικό κράτος αναγνώρισε τη νομιμότητα τέτοιων δικαιωμάτων, ανεξάρτητα αν η σχετική νομοθετική πολιτική δεν ήταν πάντα αποτελεσματική. Στις ρυθμίσεις αυτές δεν υπήρχε σαφής χρονικός προσδιορισμός ισχύος αυτών, με αποτέλεσμα να παρουσιάζονται πολλά ερμηνευτικά προβλήματα. Αλλά και η όλη συναφής νομοθετική πολιτική δεν ήταν αρραγής, ευνοώντας καταπατήσεις και παράνομες πράξεις, που συνήθως κατέληγαν σε οικειοποιήσεις κρατικής περιουσίας. Ήταν σαφές το έλλειμμα της ακριβούς γνώσης της φύσης των προβαλλόμενων ως κεκτημένων ιδιωτικών δικαιωμάτων, αλλά και ανεπιτυχής η ταύτιση με έννοιες του Ελληνορωμαϊκού δικαίου, που διαφοροποιούσαν τον αρχικό τους χαρακτήρα. Αντίθετα, η νομολογία των δικαστηρίων και ιδιαίτερα του Αρείου Πάγου ήταν αποτελεσματικότερη στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που εμφανίζονταν.

Ενδιαφέρουσες περιπτώσεις νόμων αποτελούν το διάταγμα της 3^{ης} /15^{ης} Δεκεμβρίου 1833 και ο νόμος 17^{ης} Νοεμβρίου 1836. Με το πρώτο – φορολογικού κυρίως περιεχομένου – αναγνωρίζονταν « κεκτημένα » ιδιωτικά δικαιώματα επί των τέως οθωμανικών γαιών, των λιβαδιών περιλαμβανομένων, που είχαν κτηθεί νόμιμα από ιδιώτες, ή κοινότητες, την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Προϋπόθεση ήταν η κατοχή του νόμιμου οθωμανικού τίτλου « ταπιού». Ακολούθως οι δικαιούχοι ανάγονταν στους κατόχους του, κατά το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, δικαιώματος της «εμφυτευτικής επικαρπίας », δημιουργούμενης για το σκοπό αυτό ιδιαίτερης κατηγορίας γαιών, των «εθνικοιδιόκτητων », όπου εκτός των δικαιωμάτων του δημοσίου, περιέχονταν και τα « κεκτημένα » ιδιωτικά δικαιώματα. Με νεότερους φορολογικούς νόμους διευκρινίστηκε ότι στην κατηγορία αυτή υπάγονταν κτήματα,

τα οποία φυτεύτηκαν πριν τον εθνικό αγώνα, με άδεια – συμφωνία των ιδιοκτητών Οθωμανών. Στην έννοια της «εμφυτευτικής επικαρπίας » συμπλέκονταν δύο διαφορετικά εμπράγματα δικαιώματα, της επικαρπίας, που αποτελούσε κατηγορία δουλείας και της εμφυτεύσεως, ιδιαίτερης μορφής εμπράγματος δικαιώματος. Παρόμοια αναγωγή έγινε και με το νόμο του 1834 «περί αποδεκατώσεως των προϊόντων της γης για το έτος 1834» αφορούσε δε τα υποκείμενα σε πληρωμή νοβέλλων⁹⁹ και άλλων, παρόμοιων δικαιωμάτων, κτήματα.

Με το νόμο του 1836 περί ιδιωτικών δασών, η αναγνώριση ιδιωτικών δικαιωμάτων επί δασών γινόταν όχι μόνο με την κατοχή έγγραφων οθωμανικών τίτλων, οι οποίοι να εκδόθηκαν με όλους τους νόμιμους τύπους, αλλά και με απόδειξη ότι τα ιδιωτικά δάση υπήρχαν ως πλήρεις ιδιοκτησίες, πριν την έναρξη της Επανάστασης. Η μεταξύ των δύο ως άνω ρυθμίσεων διαφοροποιημένη ικανοποίηση των ιδιωτικών δικαιωμάτων, η οποία εξακολούθησε και μετέπειτα σηματοδοτεί τη διεύρυνση των δικαιωμάτων επί των γαιών, σε σχέση με αυτά επί των δασών.

Σαφής όμως προσδιορισμός των ειδικότερων εμπράγματων δικαιωμάτων δεν υπήρξε, ακόμη και με τον «Αστυκό Ελληνικό Νόμο» του 1856, όπου ναι μεν αναφερόταν ότι η νομή, η κυριότητα και τα απ' αυτήν αποσπώμενα απόλυτα δικαιώματα, επί των κινητών και ακινήτων που βρίσκονταν στην Ελλάδα, ρυθμίζονταν από τους Ελληνικούς νόμους, δεν διευκρινίζονταν όμως, η έννοια, αλλά και ποια ήταν τα κεκτημένα ιδιωτικά δικαιώματα. Ο μόνος προσδιορισμός εμπράγματων δικαιωμάτων έγινε με το νόμο του 1837 « περί διακρίσεως κτημάτων » και αφορούσε τις δουλείες, οι οποίες θεωρούνταν ως ακίνητα, ακολούθως δε προστέθηκαν η εμφύτευση και η επιφάνεια με το νόμο του 1856, «περί μεταγραφής της κυριότητας των ακινήτων ».

Στην προσπάθεια υπαγωγής των κεκτημένων επί Τουρκοκρατίας ιδιωτικών δικαιωμάτων, στο καθεστώς του (βυζαντινορωμαϊκού) δικαίου της εποχής, πέρα από τη νομοθετική πολιτική συνέπραττε και η νομολογία των δικαστηρίων. Για τη νομική των θεμελίωση, εκτός της κείμενης νομοθεσίας λαμβάνονταν υπόψη οι γενικές αρχές του δικαίου, καθώς και οι συνθήκες δημιουργίας των δικαιωμάτων, υπό

⁹⁹ Πρόκειται για μίσθωμα κατοχής ή χρήσης γης, το οποίο αφορούσε την κατασκευή κτισμάτων, συνήθως εργαστηρίων, εντός εδάφους αλλότριας κυριότητας. Η ιδιότυπη αυτή νομική κατάσταση του οθωμανικού δικαίου, της παράλληλης και ανεξάρτητης οριζόντιας ιδιοκτησίας επί εδάφους και κτίσματος, ήταν αντίθετη με την αρχή του Ρωμαϊκού δικαίου, ότι τα επικείμενα ανήκουν στα υποκείμενα. Ειδικότερο στοιχείο της έννοιας του νόβελου αποτελούσε το «γεδίκι » ή «γεντίκι », το οποίο αναφερόταν σε δικαίωμα άσκησης τέχνης ή επαγγέλματος και στο σχετικό με αυτά εξοπλισμό (Γ. Νάκου σελ. 138).

το καθεστώς του Οθωμανικού δικαίου. Αναφέρθηκε ήδη μία σχετική περίπτωση, της διατήρησης των ιδιοκτησιών Ελλήνων, οι οποίες προϋπήρχαν της Ελληνικής Επανάστασης. Καθοριστικό στοιχείο, αποτέλεσε η επιχειρηματολογία πολλών δικαστηρίων, ότι το ελληνικό δημόσιο δεν έγινε καθολικός διάδοχος όλων των αξιώσεων και των απαιτήσεων των Οθωμανών, δεδομένου ότι δεν υπήρξε παρόμοια ρητή, διαχρονική νομοθετική ρύθμιση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, σε κάποιες αποφάσεις να αναγνωρίζεται η δυνατότητα συνέχισης μιας νομικής σχέσης, παράγωγης δικαιωμάτων εμπράγματης μορφής, με την υπαγωγή της σε θεσμό του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, σε κάποιες άλλες όμως, αυτό κρίθηκε ανέφικτο. Στο σκεπτικό των αποφάσεων, που απέρριπταν τη διαδοχή των νομικών σχέσεων, από το ένα κράτος στο άλλο διατυπώθηκε η άποψη ότι, η Ελληνική Πολιτεία δεν μπορούσε να διατηρήσει κανόνες δικαίου, οι οποίοι ρύθμιζαν τις σχέσεις του Οθωμανικού κράτους με τους υπηκόους του, επειδή, μετά την ανεξαρτησία της, ουσιαστικά επανιδρύθηκε σε « ίδιες βάσεις ».

Μια ξεχωριστή περίπτωση δικαιούχων κεκτημένων δικαιωμάτων, η οποία έφερε σε αμηχανία τον έλληνα δικαστή αποτελούσε η περίπτωση των νεόφυτων. Τόσο αυτοί, όσο και οι νεοφώτιστοι (από την ορθόδοξη εκκλησία) ήταν Τούρκοι που για διάφορους λόγους μετέβαλαν το θρήσκευμα και προσπάθησαν να πετύχουν την ενσωμάτωσή τους στο νέο κράτος. Τα δικαιώματα των ανωτέρω, ενώ με την αρχική τους οθωμανική ιδιότητα δεν αναγνωρίζονταν, στη συνέχεια καταβλήθηκε νομοθετική προσπάθεια, είτε να διασωθεί μέρος της περιουσίας των, είτε να τους καταβληθεί αποζημίωση. Η στάση των δικαστών, οσάκις υπήρξε προσφυγή στη δικαιοσύνη, διαφοροποιούνταν κατά περίπτωση, με βάση τα δεδομένα της κάθε υπόθεσης, φαίνεται όμως να υπερετερούσε η διάθεση εξομοίωσής τους με τους λοιπούς έλληνες πολίτες.

Είναι πάντως γεγονός ότι, όλα τα ιδιωτικά δικαιώματα (εμπράγματα, εμπράγματης μορφής ή προσεγγίζοντα την εμπράγματη ιδιότητα) που αναφέρονταν στην πριν την Επανάσταση του 1821 οθωμανική περίοδο είχαν πολλά στοιχεία, που δεν ταυτίζονταν με την ελληνική νομική τάξη. Η περιγραφή των δικαιωμάτων αυτών με τους όρους του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου δεν απέδιδε το ειδικότερο περιεχόμενο που είχαν επί τουρκοκρατίας, το οποίο ήταν ευρύτερο από αυτό που αναγνωρίζονταν. Για παράδειγμα, η έννοια της εξουσιάσεως (*tassaruf*) επί των δημόσιων οθωμανικών γαιών ήταν ένα πλήρες εμπράγματο δικαίωμα χρήσεως, καρπώσεως μεταβιβάσεως και κληρονομικής διαδοχής (υπό όρους), ενώ η επικαρπία , ως έννοια του

βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, συνιστούσε εξειδικευμένο και περιορισμένο εμπράγματο δικαίωμα.

Η ελληνική πολιτεία, από την πλευρά της δεν ακολουθούσε ενιαία νομοθετική αντιμετώπιση, η οποία θα ήταν επωφελής για το ελληνικό δημόσιο. Η αντιφατική στάση υπάκουε στις ανάγκες της συγκυρίας. Η εθνική περιουσία τέθηκε στην υπηρεσία εξυπηρέτησης πολιτικών τρέχουσας διαχείρισης, όπως η συγκέντρωση εσόδων, η υποθήκευση για σύναψη αναγκαίων δανείων, οι πωλήσεις για κάλυψη άμεσων αναγκών και η διανομή σε κατηγορίες πολιτών, ως εκδήλωση κρατικής μέριμνας¹⁰⁰. Ήταν ακόμη σαφές ότι, η επικρατούσα πολιτική, κοινωνική και νομική κατάσταση παρέπεμπε σε μια περίοδο δομικής ανασυγκρότησης στο χώρο του δικαίου, η οποία δεν επέτρεπε αποτελεσματικές ρυθμίσεις. Εν τέλει δε, η επιβίωση των « κεκτημένων » ιδιωτικών δικαιωμάτων ήταν επακόλουθο της σταδιακής δόμησης του νέου ελληνικού κράτους, μέσω της συνεχούς επέκτασης των γεωγραφικών του ορίων, αλλά και των ρυθμίσεων των διεθνών Συνθηκών, με τις οποίες παραχωρήθηκαν « αιτία πολέμου » ή « οικεία βουλήσει » τα μεγαλύτερα χωρικά τμήματα του κράτους.

3. Η έμμεση αναδρομική ισχύς του Οθωμανικού δικαίου, σε σχέση με τα ιδιωτικά δικαιώματα επί της τέως Οθωμανικής γαιοκτησίας

Όπως προκύπτει από τα προαναφερθέντα, η τύχη των ιδιωτικών δικαιωμάτων που είχαν κτηθεί την περίοδο της Τουρκοκρατίας αφέθηκε στη νομική τάξη του νέου ελληνικού κράτους, αφού περιορισμένης κλίμακας ήταν η διευθέτηση που έγινε από τις διεθνείς συνθήκες που συνομολογήθηκαν. Η ρύθμιση αυτή, θα έλεγε κανείς, ότι κινείτο στην κατεύθυνση της αποτύπωσης μιας διαμορφωμένης ήδη κατάστασης. Η συνύπαρξη, στα πλαίσια της ελληνικής νομοθεσίας, δύο αντίρροπων συχνά, βασικών αρχών δικαίου, της ασαφούς αρχής των «κεκτημένων δικαιωμάτων» και της αρχής της « μη αναδρομικότητας των νόμων » επέβαλλε την αναγκαστική, έμμεση, αναδρομική ισχύ κάποιων ρυθμίσεων του Οθωμανικού δικαίου, ως ερμηνευτικού βοηθήματος, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα αναγνώρισης επί ιδιωτικών δικαιωμάτων εμπράγματης φύσεως, τα οποία σχετιζόνταν

¹⁰⁰ Γ. Καριμπιάδη «Η Ελλάδα ως διάδοχο κράτος» σελ. 135.

με την πρώην οθωμανική γαιοκτησία. Επρόκειτο κυρίως για την παροχή στοιχείων, τα οποία θα τεκμηρίωναν τη νόμιμη κτήση, ισχύ ή δημιουργία των ιδιωτικών δικαιωμάτων, των οποίων η περαιτέρω ρύθμιση, θα γινόταν με βάση την ελληνική νομοθεσία. Η κύρια χρήση του ελληνικού δικαίου αφορά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, αφού όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, υπήρξαν περιπτώσεις λειτουργίας του οθωμανικού δικαίου, με αποκλειστικότητα εφαρμογής έναντι του ελληνικού, ιδιαίτερα ως προς τα κεκτημένα επί τουρκοκρατίας ιδιωτικά εμπράγματα δικαιώματα, όπως προβλεπόταν από τη Σύμβαση του 1881, με την οποία προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα η Θεσσαλία και τμήμα της Ηπείρου, αλλά κυρίως μετά την απελευθέρωση των Νέων Χωρών το 1912-13.

Η αντιμετώπιση του οθωμανικού δικαίου, στα πλαίσια της αποδεικτικής διαδικασίας, ενώπιον των δικαστηρίων ήταν ίδια με αυτή των λοιπών ξένων δικαίων, οι νόμοι των οποίων, για να εφαρμοστούν, θεωρούνταν ως πραγματικά δεδομένα, τα οποία έχρηζαν αποδείξεως. Την υποχρέωση δε αυτή αποδείξεως των ρυθμίσεων του οθωμανικού νόμου, στον οποίο στηρίζονταν οι ισχυρισμοί των διαδίκων είχε και το ελληνικό δημόσιο. Στη δικαστική πρακτική εμφανίστηκαν και διάφορα άλλα ζητήματα, όπως για παράδειγμα αυτό των χρονικών ορίων ισχύος των νεότερων νόμων, στην περίπτωση που με τον ελληνικό νόμο παρατείνονταν ορισμένα χρονικά όρια (π.χ. η περίπτωση της παραγραφής), τα οποία είχαν αρχίσει με το προηγούμενο καθεστώς, οπότε υπήρχε το πρόβλημα του νόμου που θα εφαρμόζονταν, παλαιού ή νέου. Στην ίδια προβληματική κινήθηκε και το θέμα των κληρονομιών, των οποίων οι σχετικές διαδικασίες άρχισαν επί Τουρκοκρατίας, χωρίς όμως να ολοκληρωθεί η έκδοση των προβλεπόμενων τίτλων.

Από τη νομολογία των δικαστηρίων, η οποία ποικίλλει προκύπτει ότι, σε κάποιες περιπτώσεις έγιναν αποδεκτές, υπό το καθεστώς της ελληνικής έννομης τάξης, οι νομικές συνέπειες σε δικαιώματα τα οποία είχαν την αφετηρία στην οθωμανική περίοδο. Για παράδειγμα, σε διαδικασία κληρονομιάς, η οποία άνοιξε υπό το καθεστώς του τουρκικού νόμου, χωρίς να ολοκληρωθεί, το δικαστήριο έκρινε ότι οι κληρονόμοι δεν έχασαν την κυριότητα του επίδικου κτήματος, όταν τον τουρκικό νόμο διαδέχτηκε ο ελληνικός, ότι η έκδοση του τίτλου (ταπιού) ήταν αφενός αδύνατη υπό το νέο καθεστώς, αφετέρου περιττή, αφού η κυριότητα του κληρονομούμενου επί κινητής και ακίνητης περιουσίας περιέρχονταν πλέον, χωρίς την άδεια της κυριαρχικής εξουσίας. Συναφείς περιπτώσεις αποτελούν η αποδοχή των οθωμανικών ρυθμίσεων που αφορούν τη δικαστική προστασία της κτηματικής

περιουσίας των ανηλίκων, η μη παραγραφή επί ναυτοδανείων, καθώς και η διακοπή της παραγραφής, σε περίπτωση άσκησης βίας.

Ενισχυτικό στοιχείο της αναγκαίας χρήσης του οθωμανικού δικαίου αποτελούσαν οι ιδιοκτησιακοί τίτλοι, ως αποδεικτικό της νόμιμης κτήσης των ιδιωτικών δικαιωμάτων. Βασικοί τίτλοι ήταν τα « ταπιά » και τα « χοτζέτια ». Τα ταπιά ήταν χειρόγραφα βεβαιωτικά έγγραφα ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων (τίτλοι ιδιοκτησίας), εξουσιάσεως δημόσιων γαιών , κατόπιν αδείας και παραχώρησης των θεωρούμενων ως κυρίων της γης. Το δικαίωμα εξουσιάσεως (tassaruf), όπως προαναφέρθηκε, δεν ήταν δικαίωμα πλήρους ιδιοκτησίας ή κυριότητας, αλλά χρήσεως και καρπώσεως, που είχε εξελιχθεί σε ουσιαστική ιδιοκτησιακή σχέση.

Τα χοτζέτια, ήταν αποφάσεις των μουσουλμανικών ιεροδικείων, αντίστοιχες συμβολαιογραφικών πράξεων, αναγνωριστικές αγοραπωλησιών επί ακινήτων η κτημάτων, συνήθως πλήρους ιδιοκτησίας, οι οποίες καταχωρούνταν στα «ιεροδικαστικά τεφτέρια » (Γ. Νάκου σελ. 202).

Η ελληνική πολιτεία αναγνώρισε νομοθετικά τα όποια ιδιωτικά δικαιώματα εμπράγματος μορφής είχαν αποκτηθεί, επί των τέως οθωμανικών γαιών, στο βαθμό που αυτά στηρίζονταν στους παραπάνω ιδιοκτησιακούς τίτλους, χωρίς, όπως έχει ήδη λεχθεί να αποδίδεται πάντα πλήρως, το ακριβές περιεχόμενο της οθωμανικής γαιοκτησίας, λόγω της μη συσχέτισής του με το εφαρμοζόμενο βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο. Η εννοιολογική αναγωγή από το έλληνα νομοθέτη των ιδιωτικών δικαιωμάτων που θεμελιώθηκαν υπό το οθωμανικό καθεστώς, προς την ορολογία του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, δεν μπορούσε να οδηγήσει σε απόλυτη ταύτιση με τα θεωρούμενα από την ελληνική νομοθεσία, ως όμοια δικαιώματα.

Από τη νομολογία των δικαστηρίων προκύπτει ότι οι οθωμανικοί ιδιοκτησιακοί τίτλοι δεν έγιναν άκριτα δεκτοί, αλλά το περιεχόμενό τους διερευνήθηκε στα πλαίσια των ελληνικών δικονομικών αποδεικτικών κανόνων, του ελέγχου νομιμότητάς των, καθώς και άλλων εννοιολογικών πτυχών της εννοίας του ταπίου.

3. Η περίοδος μετά το 1880

1. Η σύμβαση παραχώρησης της Θεσσαλίας και τμήματος της Ηπείρου

Με το Συνέδριο του Βερολίνου - 13 Ιουλίου 1878 - και τη σχετική συνθήκη (άρθρο 24) αποφασίστηκε από τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής (Γερμανία , Μ.

Βρετανία, Αυστροουγγαρία, Ρωσία, Γαλλία, Ιταλία και Οθωμανική Αυτοκρατορία) - μεταξύ των άλλων - και ο προσδιορισμός των ελληνοτουρκικών συνόρων, κατόπιν διαβουλεύσεων μεταξύ των δύο πλευρών. Επειδή οι σχετικές διασκέψεις που ακολούθησαν απέβησαν άκαρπες, με τη μεσολάβηση των λοιπών μεγάλων δυνάμεων υπογράφηκε εν τέλει η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης, μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας την 2α Ιουλίου 1881, με την οποία προσαρτήθηκε στην ελληνική επικράτεια το μεγαλύτερο μέρος της Θεσσαλίας και τμήμα της Ηπείρου, που περιλάμβανε την περιοχή της Άρτας. Η σύμβαση αυτή κυρώθηκε από την ελληνική βουλή με νόμο της 13^{ης} Μαρτίου του 1882.

Σε αντάλλαγμα, η Ελλάδα αναλάμβανε την υποχρέωση προστασίας του μουσουλμανικού πληθυσμού, διασφάλισης του δικαιώματος αυτονομίας και ελεύθερης οργάνωσης των αυτοδιοικητικών θεμάτων, καθώς και διατήρησης των τοπικών ισλαμικών δικαστηρίων, για τις θρησκευτικής φύσεως υποθέσεις και μόνο. Από τα σημαντικότερα ζητήματα, τα οποία ρύθμιζε η Σύμβαση, είναι το τοπικό γαιοκτητικό καθεστώς, το οποίο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα αποτέλεσε για τον αγροτικό πληθυσμό της περιοχής, τη γενεσιουργό αιτία του μείζονος προβλήματος των τσιφλικιών.

2. Η Σύμβαση του 1881 και το γαιοκτητικό καθεστώς

Η πρώτη εκτίμηση για το γαιοκτητικό καθεστώς, όπως αυτό διαμορφώθηκε με τις ρυθμίσεις της Σύμβασης του 1881 είναι ότι υπερκαλύπτονταν, κατά πολύ, ο σκοπός προστασίας των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων των μουσουλμάνων (κυρίως) κατοίκων των τέως οθωμανικών επαρχιών, με τη διασφάλιση για αυτούς δικαιωμάτων ευρύτερων αυτών που προηγουμένως είχαν. Το γεγονός αυτό ήταν αποτέλεσμα επιτυχούς διαπραγματευτικής τακτικής της οθωμανικής πλευράς με τις μεγάλες δυνάμεις, η οποία οδήγησε, κατ'ουσία, στην πλήρη αποδοχή των προτάσεων τις οποίες υπέβαλε, κατά τις μακρές σχετικές διαβουλεύσεις. Βασικός στόχος ήταν η εξασφάλιση ιδιωτικών δικαιωμάτων εμπράγματης μορφής, σχετιζομένων με τις οθωμανικές ιδιοκτησίες κατοίκων περιοχών, που μετέβεναν από την οθωμανική, στην ελληνική κυριαρχία.

Σύμφωνα με το άρθρο 4 της Σύμβασης, η Ελλάδα αναλάμβανε την υποχρέωση αναγνώρισης του δικαιώματος ιδιοκτησίας στις παραχωρούμενες επαρχίες επί γαιών, εκ των οποίων, κάποιες απαριθμούνταν (αγροκήπια, βοσκές κλπ) και άλλες δεν προσδιορίζονταν επακριβώς, οι οποίες έπρεπε να βρίσκονται υπό την κατοχή ιδιωτών ή κοινοτήτων κατά την υπογραφή της Σύμβασης , η δε κατοχή τους να είναι σύμφωνη με την οθωμανική νομοθεσία, αναφέροντας ενδεικτικά και κάποιους τίτλους (φερμάνια , ταπιά , χοτζέτια). Δεν ήταν σαφές, εάν η ενεργοποίηση της διάταξης του άρθρου 4 θα γινόταν άμεσα, ή απαιτείτο νομοθετική ρύθμιση του ελληνικού κράτους.

Το πρώτο, βασικό ερμηνευτικό πρόβλημα αφορούσε την ακριβή έννοια του όρου της « ιδιοκτησίας », η οποία ελάχιστα κοινά εννοιολογικά στοιχεία μεταξύ των δύο δικαίων είχε. Στο μουσουλμανικό – οθωμανικό δίκαιο διακρίνονταν σε « τέλεια » και « περιορισμένη» ιδιοκτησία, χωρίς να έχουν διαμορφωθεί οι νομικές έννοιες της νομής , της κυριότητας και των εμπράγματων δικαιωμάτων επί αλλότριων ακινήτων. Αντίθετα, στο ελληνικό – βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο ταυτιζόταν με την απόλυτη κυριότητα, θεωρούμενη ως πλήρης και τέλεια ιδιοκτησία, ενώ τα εμπράγματα δικαιώματα που υπήρχαν (νομή, εμφύτευση, δουλείες , επιφανείας κλπ) θεωρούνταν δικαιώματα περιορισμένης ιδιοκτησίας, τα οποία δεν θα μπορούσαν να συσχετισθούν, καθοιονδήποτε τρόπο, με τέλεια ιδιοκτησία. Την πεποίθηση όμως κτήσης δικαιώματος, που προσέγγιζε την απόλυτη ιδιοκτησία είχαν οι δικαιούχοι εμπράγματων ή εμπράγματης μορφής δικαιωμάτων, που κτήθηκαν υπό το οθωμανικό καθεστώς, με τις ρυθμίσεις του οποίου παρέχονταν δικαιώματα χρήσεως και καρπώσεως ισοβίως, τα οποία, υπό προϋποθέσεις, ήταν μεταβιβάσιμα και κληρονομητά.

Με τον τρόπο αυτό, η ελληνική πολιτεία ανέλαβε την υποχρέωση αναγνώρισης δικαιώματος τέλειας ιδιοκτησίας, χωρίς αυτό να έχει ποτέ κτηθεί από τους δικαιούχους, αλλά και αν υπήρχαν δικαιώματα, δεν θα μπορούσαν, υπό το οθωμανικό καθεστώς, να αντιστοιχούν στο δικαίωμα τέλειας ιδιοκτησίας (mulk). Στην κατεύθυνση της ετεροβαρούς για την ελληνικά συμφέροντα ρύθμισης, συνηγορούσε και το γεγονός, του μη προσδιορισμού του δικαίου που θα καθόριζε το νομικό πλαίσιο του δικαιώματος της ιδιοκτησίας , το οποίο έπρεπε να αναγνωριστεί.

Οι επιταγές όμως του άρθρου 4 (δεύτερο ερμηνευτικό ζήτημα) έρχονταν σε αντίθεση με το άρθρο 3 της ίδιας Σύμβασης (που αναφερόταν στην ισονομία των πολιτών των προσαρτώμενων περιοχών), με τις διατάξεις του νόμου της 19^{ης} Μαρτίου 1882, με τον οποίο εισαγόταν εντός δέκα ημερών από τη δημοσίευσή του, η

ελληνική νομοθεσία στις προσαρτώμενες χώρες, αλλά και τον Αστικό Νόμο του 1856, ο οποίος προέβλεπε ότι η αποκλειστική ρύθμιση των εμπράγματων δικαιωμάτων επί των ακινήτων, θα γινόταν από τους ελληνικούς νόμους και δεν επιτρεπόταν η εφαρμογή από τα ελληνικά δικαστήρια αλλοδαπών νόμων, που δεν αναγνωρίζονταν από την ελληνική νομοθεσία. (Στην τελευταία περίπτωση όμως, λόγω της μη αναδρομικής εφαρμογής του νόμου, τα κεκτημένα, πριν την εισαγωγή της ελληνικής νομοθεσίας, ιδιωτικά δικαιώματα, θα έπρεπε να κριθούν, σύμφωνα με την προγενέστερα ισχύουσα οθωμανική νομοθεσία). Για την υπέρβαση των παραπάνω ζητημάτων, η νομολογία διαμόρφωσε την αρχή της αναγνώρισης, ως ημεδαπής, της προγενέστερης οθωμανικής νομοθεσίας, με συνέπεια να μην απαιτείται η αποδεικτική διαδικασία. ενώπιον των δικαστηρίων. Ως ενισχυτική των προβλημάτων που απορρέουν από το άρθρο 4 της Σύμβασης θεωρείται, τόσο η απουσία σχετικών διευκρινήσεων από τον κυρωτικό αυτής νόμο του 1882, όσο και η έλλειψη ρητής διαχρονικής ρύθμισης, η οποία θα αφορούσε τη μετάβαση από ένα καθεστώς δικαίου, στο άλλο¹⁰¹.

Άλλες προνομιακές διατάξεις της Σύμβασης, ήταν των παραγρ. 1 και 2, του άρθρου 6. Με τη παραγρ. 1, κανείς δεν μπορούσε να στερηθεί την ιδιοκτησία του, με εξαίρεση την απαλλοτρίωση για λόγους δημόσιας ανάγκης, οπότε και έπρεπε να τηρηθούν οι προβλεπόμενες νόμιμες προϋποθέσεις¹⁰². Με την παραγρ. 2, κανείς δεν μπορούσε να εξαναγκαστεί όπως πωλήσει τα κτήματά του στους καλλιεργητές ή σε τρίτους, επίσης δεν μπορούσε να εισαχθεί καμία τροποποίηση στις σχέσεις μεταξύ ιδιοκτητών και καλλιεργητών, εκτός της περίπτωσης ψήφισης νόμου, ο οποίος θα τύγχανε γενικής εφαρμογής. Η σκοπιμότητα της ρύθμισης αυτής ήταν προφανής και αφορούσε την αποτροπή της αθρόας προβολής δικαιωμάτων, από μέρους των καλλιεργητών. Από την άλλη όμως πλευρά, ενώ λειτούργησε το πρώτο σκέλος της ρύθμισης, ο μη εξαναγκασμός σε πώληση κτημάτων, εν τέλει, αυτό αποτέλεσε τη δικαιολογία για τη μη διεκδίκηση δικαιωμάτων από τους καλλιεργητές και την εκπλήρωση της δεύτερης επιταγής, της διατήρησης δηλαδή του ίδιου νομικού καθεστώτος στις σχέσεις ιδιοκτητών και καλλιεργητών. Με βάση το καθεστώς αυτό, τα δικαιώματα των καλλιεργητών, ήταν σαφώς περισσότερα από αυτά που

¹⁰¹ Γ. Νάκου σελ. 254. Κατά το συγγραφέα, η δυσαρμονία μεταξύ της Σύμβασης του 1881 και του Αστικού Νόμου του 1856, ήταν τυπική, μετά την κύρωσή της με το νόμο της 11^{ης} Μαρτίου 1882.

¹⁰² Η πρόβλεψη ήταν περιττή, γιατί υπήρχε ήδη η διασφάλιση στο Σύνταγμα του 1864 (άρθρο 17).

αναγνωρίστηκαν, με τη, δυσμενή για αυτούς, αναγωγή στις διατάξεις του ελληνικού δικαίου.

3. Το ειδικότερο περιεχόμενο των υποχρεώσεων της Ελλάδας

Για την πληρέστερη κατανόηση της Σύμβασης, θα πρέπει να γίνει καθορισμός των οθωμανικών γαιών που υπάγονταν στις ρυθμίσεις του άρθρου 4, τα δικαιώματα επί των οποίων όφειλε να αναγνωρίσει το ελληνικό κράτος. Πέρα λοιπόν από την υπαγωγή των **δημόσιων** - με τη **στενή έννοια** - γαιών, όπως αυτή προκύπτει από τη συσχέτιση του άρθρου 4 της Σύμβασης, με το άρθρο 3 του οθωμανικού νόμου περί γαιών του 1858, υπήρχε η δυνατότητα υπαγωγής και των δημόσιων γαιών, με την **ευρεία έννοια**, στις οποίες συγκαταλέγονταν: α) οι καθιερωμένες σε κοινή χρήση των κατοίκων των χωριών γαίες, επί των οποίων δημιουργούνταν συλλογικά και όχι ατομικά δικαιώματα, β) οι νεκρές γαίες, με δυνατότητα κτήσης ιδιωτικών δικαιωμάτων περιορισμένης ιδιοκτησίας, γ) οι αφιερωμένες ή βακουφικές, οι οποίες σχετιζόνταν με τις δημόσιες και όχι με τις πλήρους ιδιοκτησίας, δ) τα δάση, επί των οποίων υπήρχαν ιδιοκτησιακά δικαιώματα εξουσίασεως (*tasarruf*), σύμφωνα με το άρθρο 3 του οθωμανικού περί γαιών νόμου. Για τη δεύτερη όμως αυτή κατηγορία γαιών, η ενεργοποίηση των όποιων κεκτημένων ιδιωτικών δικαιωμάτων ήταν δύσκολη, λόγω των ειδικών ρυθμίσεων του οθωμανικού νόμου περί γαιών. Ειδική πρόβλεψη γινόταν στο άρθρο 5 ως προς τις σουλτανικές - αυτοκρατορικές - κτήσεις, οι πρόσδοδοι επί των οποίων εξακολουθούσαν να εισπράττονται από τον σουλτάνο.

Ως προς την οριοθέτηση της φύσης των κεκτημένων ιδιωτικών δικαιωμάτων, αυτή αφορά κυρίως την ανάλυση του δικαιώματος της « εξουσίασεως », το οποίο όπως έχει ήδη λεχθεί, κατά την αναγωγική του συσχέτιση με αντίστοιχους θεσμούς του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου παρουσίασε μια ποικίλη εννοιολόγηση, η οποία δεν απέδιδε το ακριβές νομικό της περιεχόμενο. Η πλησιέστερη συσχέτιση του δικαιώματος αυτού συνδέεται με τη νομική έννοια της *οιονεί νομής* (νομής δικαιώματος), πρώτιστα δε της *κυριότητας*, έστω και περιορισμένης μορφής.¹⁰³ Επίσης, μπορεί να θεωρηθεί ως ένα περιορισμένο ιδιοκτησιακό δικαίωμα, μια μορφή *οιονεί οριζόντιας ιδιοκτησίας, η περιορισμένης κυριότητας*. Άλλες εννοιολογικές

¹⁰³ Η προσομοίωση αυτή αναφέρεται στην έννοια της εξουσίασεως, όπως είχε διαμορφωθεί από τον Οθωμανικό Νόμον περί Γαιών του 1858, γιατί με το προηγούμενο καθεστώς υπήρχε ταύτιση με την έννοια της *κυρίως νομής*, η οποία συνδεόταν με τους τιμαριούχους γης.

συσχετίσεις που διατυπώθηκαν αφορούσαν την έννοια της *επικαρπίας*, της *μισθώσεως*, της *κυρίως νομής*, της *διακατοχής* κλπ.

Μια ιδιόρρυθμη διφυής κατάσταση, η οποία είχε δημιουργηθεί και είναι άξια μνείας αφορούσε τη συνύπαρξη επί δημόσιας οθωμανικής γης, του δικαιώματος εξουσιάζσεως και του δικαιώματος πλήρους κυριότητας επί των *επικείμενων*, δέντρων, αμπελιών κλπ. Το καθεστώς αυτό ανάγεται σε παλαιότερες ελληνικές νομικές αντιλήψεις και θεσμούς, όπως η δενδροκτησία.

Όλες όμως οι ως άνω εννοιολογικές συσχετίσεις του δικαιώματος *εξουσιάζσεως*, με έννοιες και θεσμούς του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου δεν προσέφεραν στοιχεία αναλογικότητας, ικανά να αποδοθεί επιτυχώς ένας νομικός θεσμός, ο οποίος προέρχονταν από ένα άλλο νομικό καθεστώς. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί, κυρίως, με νομοθετική ρύθμιση, η οποία θα προσέδινε στην εν λόγω έννομη σχέση (της εξουσιάζσεως) ένα υποχρεωτικό και μη επιδεχόμενο αμφισβήτησης νομικό περιεχόμενο. Τέτοια ρύθμιση όμως, όπως προαναφέρθηκε, δεν υπήρξε από πλευράς της ελληνικής πολιτείας.¹⁰⁴

Πέρα όμως από τη διαφορά που υπήρχε στο επίπεδο των δύο δικαιοκτικών συστημάτων αναδεικνύεται και η διαφορετική αντίληψη του οθωμανικού δικαίου στο καθεστώς γης, το οποίο προσέδιδε στη γαιοκτησία ένα προωθημένο θα λέγαμε για την εποχή κοινωνικό ρόλο, με προεκτάσεις οικονομικές και πολιτικές: Με τη διαρκή και απρόσκοπτη καλλιέργεια των δημόσιων γαιών επιδιώκονταν η βελτίωση, τόσο των δημόσιων οικονομικών της αυτοκρατορίας, όσο και των δικαιούχων της *εξουσιάζσεως*, τα σχετικά δικαιώματα των οποίων *διευρύνονταν* σημαντικά, με τη Σύμβαση του 1881, σε σχέση με τους κατόχους εμπραγμάτων δικαιωμάτων του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου.

4. Η αφομοίωση – μεταβολισμός των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων επί των τέως οθωμανικών γαιών

Από το διφυή χαρακτήρα των δημόσιων οθωμανικών γαιών, όπου συνυπήρχαν οι νομικές έννοιες της *εξουσιάζσεως* (*tassaruf*) υπέρ των ιδιωτών - με όλες τις νομικές συσχετίσεις προς αντίστοιχους θεσμούς του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, που

¹⁰⁴ Η εμφανής νομική αυτή παράληψη, δεν επαναλήφθηκε μεταγενέστερα κατά την προσάρτηση άλλων περιοχών (Μακεδονία, Ήπειρος κλπ) αφού με τις διατάξεις του ν.147/1914 (άρθρο 2), διατηρήθηκαν σε αυτές οι περί γαιών οθωμανικές διατάξεις οι οποίες ρύθμιζαν τα επ' αυτών ιδιωτικής φύσεως δικαιώματα.

προεκτέθηκαν - και *ψιλής κυριότητας* (*rakabe*), για λογαριασμό του οθωμανικού δημοσίου προκύπτουν δύο διαπιστώσεις:

Το δικαίωμα *εξουσιάσεως* προσέγγιζε την πλήρη ιδιοκτησία, από την οποία υπολείπονταν η ψιλή κυριότητα, η οποία στην πράξη περιοριζόταν σε ένα δικαίωμα εποπτείας του κράτους, στην ουσία, χορήγησης αδείας για κάποιες χρήσεις.

Παρόλα αυτά, σε σχέση με τη Σύμβαση του 1881, ο διφυής αυτός χαρακτήρας συνιστούσε για τους οθωμανούς εξουσιαστές δημόσιας γης, σαφή προνομιακή αντιμετώπιση. Η υλοποίηση δε των ρυθμίσεων του άρθρου 4 της Σύμβασης καθιέρωσε την πλήρη αφομοίωση των κεκτημένων, σύμφωνα με το οθωμανικό δίκαιο εμπράγματων ή εμπράγματης μορφής δικαιωμάτων επί των δημόσιων γαιών, με τα δικαιώματα πλήρους και τέλειας ιδιοκτησίας του ελληνικού δικαίου. Η αφομοίωση - μετατροπή - μεταβολισμός των δικαιωμάτων αυτών είχε ως αποτέλεσμα την κατάργηση της κατηγορίας αυτής γαιών, ως δημοσίων και την ενιαία πλέον μορφή (της πλήρους κυριότητας), που έλαβε η ιδιοκτησία στο ελληνικό κράτος.

Για τη διαδικασία της μετατροπής έπρεπε να λειτουργήσουν μια σειρά προϋποθέσεων, που είχαν τεθεί από την ίδια τη Σύμβαση, όπως η ύπαρξη κατοχής και μάλιστα από μέρους ιδιωτών ή κοινοτήτων, η νομιμοποίηση της κατοχής (η οποία γινόταν σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 3 του Οθωμανικού περί Γαιών Νόμου). Κύριοι νομιμοποιητικοί τίτλοι ιδιοκτησίας ήταν τα *φιρμάνια* (*ferman*), τα *ταπιά* (*tapu*), τα *χοτζέτια* (*hucset*), αλλά και διάφοροι άλλοι τίτλοι, οι οποίοι είχαν εκδοθεί πριν το νόμο περί γαιών το 1858. Εκτός όμως των τίτλων που απαιτούνταν, η φράση στο κείμενο της Σύμβασης, για απόδειξη κατοχής « *δυνάμει των οθωμανικών νόμων* » επέκτεινε το δικαίωμα και σε όσους είχαν συμπληρώσει τις νόμιμες προϋποθέσεις απόκτησης τίτλου ιδιοκτησίας, χωρίς όμως να έχει εκδοθεί τίτλος.

Το ειδικότερο ζήτημα των γαιών, για τις οποίες δεν υπήρχαν δικαιούχοι ιδιώτες παραπέμπονταν σε ελληνοτουρκική επιτροπή, η οποία, μεταξύ των άλλων, θα καθόριζε χρηματική αποζημίωση υπέρ της Τουρκίας, για όσα από τα κτήματα αυτά απέφεραν εισοδήματα στο οθωμανικό κράτος.

Πρόβλημα στη υλοποίηση των διατάξεων του άρθρου 4 της Σύμβασης, για την αναγνώριση δικαιωμάτων ιδιοκτησίας ανέκυψε ως προς τη μετατροπή των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων των κοινοτήτων. Αιτία, ήταν το γεγονός ότι, με βάση το οθωμανικό δίκαιο, οι κοινότητες ήταν διοικητικές υποδιαιρέσεις της οθωμανικής επαρχίας και δεν είχαν οποιαδήποτε νομική προσωπικότητα, που θα επέτρεπε την

απόκτηση στο όνομα αυτών, ιδιόκτητης περιουσίας. Οι δημόσιες γαίες, οι οποίες με βάση τον Οθωμανικό περί Γαιών Νόμο είχαν παραχωρηθεί στην ολότητα των κατοίκων, με απαγόρευση εξουσίασής των ή κτήσης ιδιωτικών δικαιωμάτων, χαρακτηρίζονταν ως *καθιερωμένες σε κοινή χρήση*. Σε αυτές περιλαμβάνονταν και τμήματα δασών. Η λύση, κατά παράκαμψη της ατελούς ρύθμισης του άρθρου 4 δόθηκε από την ελληνική πολιτεία, με την ψήφιση του νόμου ΑΡΠ΄/18ης Απριλίου 1884, με τον οποίο κάθε κοινότητα των νέων επαρχιών, η οποία κατείχε δική της περιουσία και δεν συγκροτούσε Δήμο, αναγνωρίστηκε ως νομικό πρόσωπο. Με τον τρόπο αυτό έγινε η ένταξη των κοινοτήτων στο καθεστώς της εσωτερικής νομοθεσίας.

5. Η λειτουργία της Σύμβασης στην πράξη

Στις περιπτώσεις που δεν εγείρονταν αμφισβητήσεις των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων γίνονταν αθρόες μεταβιβάσεις με συμβολαιογραφικές πράξεις, σύμφωνα με τον ελληνικό νόμο, αλλά τόσο οι τίτλοι, όσο και τα μεταβιβαζόμενα δικαιώματα στηρίζονταν στο οθωμανικό καθεστώς, που ίσχυε κατά τη κτήση των. Τα περισσότερα ερμηνευτικά προβλήματα της Σύμβασης, κυρίως του άρθρου 4, επιλύθηκαν. Το σημαντικότερο όμως πρόβλημα, το οποίο παρέμεινε άλυτο επί μακρόν, μέχρι τη διευθέτηση του αγροτικού ζητήματος σχετίζονταν με τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα των καλλιεργητών, οι οποίοι κατόπιν συμφωνίας ελάμβαναν μέρος της εσοδείας (επίμορτοι καλλιεργητές). Αφετηρία του προβλήματος αποτέλεσαν οι ρυθμίσεις της παραγρ. 2, άρθρο 6 της Σύμβασης, με βάση τις οποίες, ενώ οι ιδιοκτήτες δεν μπορούσαν να εξαναγκασθούν σε πώληση των κτημάτων τους, ταυτόχρονα απαγορεύονταν, κάθε μεταβολή στις νομικές σχέσεις μεταξύ ιδιοκτητών και καλλιεργητών, χωρίς όμως να διευκρινίζεται η νομική φύση των σχέσεων αυτών, γεγονός που οδήγούσε στη διατήρηση των υφιστάμενων νομικών σχέσεων (η μόνη δυνατότητα τροποποίησης υπήρχε μέσω νόμου γενικής ισχύος).

Με βάση τα παραπάνω δημιουργήθηκαν δύο αντίρροποι πόλοι: Οι ιδιοκτήτες των κτημάτων (τσιφλικιών) και οι επίμορτοι καλλιεργητές. Οι πρώτοι επιδίωκαν τη διατήρηση των υφιστάμενων νομικών σχέσεων, εφόσον εξακολουθούσαν να

εισπράττουν τη μορτή¹⁰⁵, οι δεύτεροι έθεταν διάφορα ζητήματα, αμφισβητώντας άλλοτε την ύπαρξη και άλλοτε την έκταση των δικαιωμάτων των ιδιοκτητών.¹⁰⁶ Οι ρυθμίσεις αυτές αποτέλεσαν γενεσιουργό αιτία του αγροτικού ζητήματος, το οποίο στην ευρύτερή του διάσταση αφορούσε το πρόβλημα της διανομής εθνικών γαιών, αίτημα των ακτημόνων αγροτών, από τις πρώτες στιγμές της Ελληνικής Επανάστασης.

Η προσπάθεια οριοθέτησης των δικαιωμάτων των επίμορτων καλλιεργητών ήταν δυσχερής, για πολλούς λόγους, όπως η αδυναμία εξεύρεσης πηγών, οι οποίες θα παρείχαν τα απαραίτητα στοιχεία, η ασάφεια ως προς το σύστημα καλλιέργειας και την ακριβή νομική σχέση μεταξύ ιδιοκτητών και καλλιεργητών, το μερίδιο στους καρπούς (μορτή), η χρονική διάρκεια της επίμορτης καλλιέργειας κλπ. Στους ως άνω λόγους θα πρέπει να προστεθεί η έλλειψη ξεκάθਾਰου σχεδιασμού από τις κυβερνήσεις της περιόδου, η οποία χαρακτηρίζεται από γενικότερη πολιτική αστάθεια και είχε ως αποτέλεσμα, ένα νομικής φύσης ζήτημα, να φορτισθεί ιδιαίτερα και να λάβει πολιτικές διαστάσεις.

Ειδική περίπτωση δικαιώματος καλλιεργητών αποτελούσε ο θεσμός της *μπάσταινας*, που εμφανίστηκε σε μεγάλη έκταση κυρίως στην περιοχή της Ηπείρου και της Μακεδονίας, με αποτέλεσμα την αναγνώρισή του με τον αγροτικό νόμο 2052/1920. Στην οθωμανική περίοδο ήταν ένα εμπράγματο δικαίωμα, ισόβιας καλλιέργειας, καρπώσεως και κληρονομικής μεταβιβάσεως επί αλλότριων γαιών, δημόσιων και αφιερωμένων ή βακουφικών. Κατά τη μετεξέλιξή του στον ελλαδικό χώρο αναφέρονταν σε άσκηση κληρονομικής νομής επί καλλιεργούμενων κτημάτων, που ανήκαν στον σουλτάνο.

Από τη διαμάχη ιδιοκτητών και καλλιεργητών, όπως ήταν φυσικό δημιουργήθηκε μεγάλη κοινωνική ένταση. Η τακτική της πλευράς των ιδιοκτητών (εκπρόσωπος ο Κ. Καραπάνος) ήταν προσανατολισμένη, ανάλογα με τις ειδικότερες συνθήκες, άλλοτε στη διοικητική προστασία των συμφερόντων τους, με κατασταλτικά μέτρα και άλλοτε, με προσφυγή στη δικαιοσύνη. Η απαλλοτρίωση

¹⁰⁵ Άλλη ονομασία *ίμορο* ή *γεώμορο*.

¹⁰⁶ Η αντιπαράθεση αυτή εκφράστηκε και με τη περιβόητη διαμάχη των Γ. Παχύ και Κ. Καραπάνου. Οι θέσεις του πρώτου υπέρ των αγροτών της Άρτας υποστηρίχτηκαν με νομική γνωμοδότηση (Ν. Σαρίπολος , Κ. Κωνσταντόπουλος κλπ) και έκδοση βιβλίου με τίτλο «Το εν Ηπείρω αγροτικόν ζήτημα». Η απάντηση της άλλης πλευράς, ήρθε με αντίστοιχη υπέρ αυτής γνωμοδότηση (Β. Οικονομίδης, Π. Καλλιγιάς κλπ) και το βιβλίο « Η δημοκοπία αγωνιζομένη να δημιουργήσει αγροτικόν ζήτημα εν Ηπείρω και Θεσσαλία ». Και τα δύο βιβλία περιέχουν σοβαρά νομικά επιχειρήματα της κάθε πλευράς και πολλές ιστορικές πληροφορίες της εποχής. Πηγή <http://www.istoria.gr/jul02/3.htm> ανάκτηση 15-6-2014.

τεράστιων εκτάσεων μεγάλης ιδιοκτησίας έγινε μεταγενέστερα με το Σύνταγμα του 1911 και για λόγους δημόσιας ανάγκης (ωφέλειας), σύμφωνα με τους όρους της Σύμβασης (άρθρ. 6, παρ. 1).

Συνοψίζοντας, το καθεστώς στις τέως οθωμανικές γαίες και τα ιδιωτικά δικαιώματα που είχαν διαμορφωθεί σε αυτές, όπως εξετάζεται στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, με χρόνο αναφοράς τον 19^ο αιώνα, οριοθετείται σε δύο περιόδους: Η πρώτη, έχει ως αφετηρία την ελληνική επανάσταση του 1821 και φθάνει μέχρι το 1880. Η δεύτερη ξεκινά το 1881, οι δε σχετικές ρυθμίσεις της περιόδου αποτέλεσαν τη βάση για τη μετέπειτα διαμόρφωση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των ανωτέρω γαιών, αλλά και των εμπράγματων σχέσεων που τις συνόδευαν, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913 και την πρόσκτηση των Νέων Χωρών (Μακεδονίας , Ηπείρου κλπ). Τον διαχωρισμό επέβαλαν οι διαφορετικές γαιοκτητικές ρυθμίσεις, μεταξύ των πρωτοκόλλων της Ανεξαρτησίας του 1830 και της Σύμβασης του 1881, για την προσάρτηση της Θεσσαλίας και τμήματος της Ηπείρου.

Κατά την πρώτη περίοδο, το μεγαλύτερο μέρος της οθωμανικής ιδιοκτησίας περιήλθε στο νεοελληνικό κράτος, χωρίς αποζημίωση. Εξαιρέση αποτελούσαν οι ιδιόκτητες και οι αφιερωμένες γαίες, με την προϋπόθεση να βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία, κατά την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της 3^{ης} Φεβρουαρίου του 1830. Ως προς τα «κεκτημένα » κατά την οθωμανική περίοδο ιδιωτικά δικαιώματα, από το πλέγμα των σχετικών νομοθετικών ρυθμίσεων (του εθιμικού δικαίου και της νομολογίας συμπεριλαμβανομένων) διαπιστώνεται η επιβίωση δικαιωμάτων, που σχετίζονταν με τις τέως οθωμανικές ιδιοκτησίες. Ο αναγκαίος, μάλιστα , συγκερασμός δυο αντίθετων αρχών στην ελληνική έννομη τάξη, της αρχής των « κεκτημένων δικαιωμάτων » και της αρχής της « μη αναδρομικότητας των νόμων » επέβαλε την αναγκαστική, έμμεση, αναδρομική ισχύ ρυθμίσεων του οθωμανικού δικαίου, ως ερμηνευτικού βοηθήματος. Η αναγνώριση δικαιωμάτων, τα οποία είχαν πολλά στοιχεία που δεν ταυτίζονταν με την ελληνική έννομη τάξη γινόταν με την υπαγωγή τους στο καθεστώς του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου. Από τις ρυθμίσεις αυτές, άλλοτε προέκυπτε απώλεια, άλλοτε διεύρυνση και άλλοτε μείωση δικαιώματος. Βαθύτερη αιτία τούτου, πέραν των Συνθηκών αποτέλεσε και η διαφορετική φύση των δύο δικαιοσύμων συστημάτων, του οθωμανικού και του βυζαντινορωμαϊκού.

Η κατάργηση των τέως δημόσιων οθωμανικών γαιών και η μετατροπή τους σε « εθνικά κτήματα » έφερε την ελληνική νομοθεσία και νομολογία αντιμέτωπη με σειρά προβλημάτων. Οι καταπατήσεις και οι κάθε λογής παράνομες πράξεις κατέτειναν στην οικειοποίηση κρατικής περιούσιας. Τα προβλήματα επιτάθηκαν από την αντιφατική συχνά στάση της πολιτείας, η οποία υπακούοντας στις ανάγκες της συγκυρίας, έθετε την εθνική περιουσία στο πεδίο εξυπηρέτησης της τρέχουσας οικονομικής διαχείρισης (πηγή εσόδων, υποθήκες για δάνεια, κάλυψη έκτακτων αναγκών και άσκηση κοινωνικής πολιτικής). Η αποφυγή, παρά τις υποσχέσεις των ελληνικών κυβερνήσεων, διευθέτησης του ζητήματος διανομής των δημόσιων κτημάτων σε ακτήμονες καλλιεργητές, πέραν των κοινωνικών εντάσεων, καθήλωσε την αγροτική παραγωγή, η οποία αποτελούσε και την κύρια πηγή εθνικού πλούτου στην αμιγώς αγροτική οικονομία.

Κατά τη δεύτερη περίοδο, με τη Σύμβαση παραχώρησης της Θεσσαλίας και της περιοχής Άρτας το 1881, κατ' αποδοχή των τουρκικών θέσεων στις σχετικές διαπραγματεύσεις επιδιώχτηκε η εξασφάλιση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων των μουσουλμάνων, κατά κύριο λόγο, κατοίκων περιοχών, οι οποίες θα μετέβαιναν από την οθωμανική, στην ελληνική κυριαρχία. Από την ειδικότερη ανάλυση των όρων της Σύμβασης, ήταν σαφές ότι ο στόχος αυτός υπερκαλύπτονταν, αφού με σειρά προνομιακών διατάξεων προέκυπτε, όχι μόνο η διασφάλιση, αλλά και διεύρυνση των δικαιωμάτων των οθωμανών ιδιοκτητών, καθώς και η αποτροπή διεκδικήσεων από τρίτους. Κατά την εφαρμογή της όμως ανέκυπτε σειρά ερμηνευτικών ζητημάτων, όπως ήταν η αποσαφήνιση της έννοιας της ιδιοκτησίας, το περιεχόμενο της οποίας ήταν σαφώς ευρύτερο στο ελληνικό δίκαιο, σε σχέση με το μουσουλμανικό – οθωμανικό. Επίσης, προέκυπτε αντίφαση με άλλο άρθρο της ίδιας της Σύμβασης, που προνοούσε για την ισονομία των πολιτών των προσαρτώμενων περιοχών, αλλά και με διατάξεις του ελληνικού δικαίου (νόμος της 19^{ης} Μαΐου 1882), με τις οποίες προβλεπόταν η εισαγωγή στις προσαρτώμενες περιοχές, εντός δέκα ημερών, της ελληνικής νομοθεσίας, καθώς και του Αστικού Νόμου του 1856.

Για την υπέρβαση των ανωτέρω ζητημάτων, η νομολογία διαμόρφωσε την αρχή της αναγνώρισης ως ημεδαπής της προηγούμενης οθωμανικής νομοθεσίας, με αποτέλεσμα να μην απαιτείται η αποδεικτική διαδικασία, ενώπιον των δικαστηρίων. Περαιτέρω, με την υλοποίηση από ελληνικής πλευράς του άρθρου 4 της Σύμβασης επήλθε ο μεταβολισμός – αφομοίωση κεκτημένων κατά το οθωμανικό δίκαιο εμπράγματων η εμπράγματης μορφής δικαιωμάτων, με τα δικαιώματα πλήρους

ιδιοκτησίας του ελληνικού δικαίου. Με τον τρόπο αυτό η έννοια της ιδιοκτησίας στο ελληνικό κράτος απέκτησε ενιαία μορφή, ταυτόχρονα όμως, ένας μεγάλος αριθμός γαιών απώλεσε τον δημόσιο χαρακτήρα που έως τότε είχε, στο οθωμανικό γαιοκτητικό σύστημα.

Η λειτουργία της Σύμβασης στην πράξη ανέδειξε την ετεροβαρή ρύθμιση, στη σχέση μεταξύ ιδιοκτητών και καλλιεργητών: Ενώ για τους ιδιοκτήτες προβλεπόταν προστασία, από τον εξαναγκασμό σε πώληση της περιουσίας, για τους καλλιεργητές απαγορευόταν κάθε μεταβολή στις νομικές σχέσεις τους με τους πρώτους. Η επιμονή των ιδιοκτητών για διατήρηση του υφιστάμενου καθεστώτος, από τη μία πλευρά και η αμφισβήτηση της ύπαρξης και της έκτασης των δικαιωμάτων τους, από πλευράς καλλιεργητών δημιούργησε τεράστια, διαμάχη με κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Ήταν η απαρχή του αγροτικού ζητήματος, το οποίο απασχόλησε για δεκαετίες τη χώρα, στην ευρύτερη διάσταση του οποίου εμφιλοχωρεί το αίτημα των ακτημόνων καλλιεργητών, περί διανομής των εθνικών γαιών, το οποίο τέθηκε ευθύς με την έναρξη του απελευθερωτικού αγώνα του 1821. Η τελική λύση, υπό το βάρος της ανάγκης αποκατάστασης των Ελλήνων προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής, δόθηκε με την αγροτική μεταρρύθμιση του Ε. Βενιζέλου το 1922.

Δ. ΜΕΡΟΣ

Συμπεράσματα

Η αποτίμηση της συνάρθρωσης δικαιοσύνης συστήματος και κοινωνικοπολιτικών συνθηκών στο Ελληνικό κράτος του 19^{ου} αιώνα

1. Πριν την επισήμανση-αποτίμηση της διαλεκτικής σχέσης δικαίου, κοινωνίας και ελληνικής πολιτείας το 19^ο αιώνα κρίνεται λυσιτελής η αποτύπωση – συνοπτικά – στο αμιγώς νομικό πεδίο, της νομικής συνέχειας στην επικράτεια του νεοελληνικού κράτους, σε σχέση με το πρότερο οθωμανικό νομικό σύστημα.

Η ανάγκη διασφάλισης της δημόσιας τάξης, ως ζήτημα προτεραιότητας για την Επιτροπή Αντιβασιλείας, η οποία είχε την ευθύνη της διακυβέρνησης, αλλά και εμπέδωσης, από την πρώτη κιόλας στιγμή, της αίσθησης του κράτους δικαίου είχαν ως αποτέλεσμα την άμεση θεσμοθέτηση της βασικής υποδομής δικαίου. Αυτό έγινε με την ίδρυση τριών προσωρινών Δικαστηρίων, την έκδοση Ποινικού Νόμου, Ποινικής και Πολιτικής Δικονομίας, καθώς και του Οργανισμού των Δικαστηρίων και Συμβολαιογράφων. Το σημαντικό αυτό έργο φέρει τη σφραγίδα του Maurer, εκ των μελών της Επιτροπής Αντιβασιλείας. Ταυτόχρονα, η διακοπή της δικαιοδοσίας της εκκλησίας σε θέματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, ήρθε ως φυσικό επακόλουθο, χωρίς να διαταράσσεται η αίσθηση μιας σχετικά ομαλής νομικής συνέχειας.

Κατά τη μακρά πορεία σύνταξης του Αστικού Κώδικα, οι αστικές σχέσεις ρυθμίζονταν σύμφωνα με τις διατάξεις του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, αλλά και των επί μέρους νομοθετημάτων, που εν τω μεταξύ εκδίδονταν. Η δυσκολία υπαγωγής κάποιων ιδιωτικών δικαιωμάτων, τα οποία αφορούσαν την τέως οθωμανική γη, στις ρυθμίσεις του ελληνικού (βυζαντινορωμαϊκού) δικαίου, είχε ως αποτέλεσμα την αναδρομική εφαρμογή, από την ελληνική δικαιοσύνη, ρυθμίσεων του οθωμανικού δικαίου, ως ερμηνευτικού βοηθήματος. Ξεχωριστή περίπτωση πλήρους εφαρμογής, μέχρι σήμερα, διατάξεων του προϋπάρχοντος δικαίου σε έλληνες πολίτες, μουσουλμάνους το θρήσκευμα αποτελεί ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος (Σαρία)¹⁰⁷. Με αυτόν ρυθμίζονται θέματα γάμων, διαζυγίων, διατροφών, επιτροπειών,

¹⁰⁷ από το Αραβικό Sharia = το μονοπάτι που οδηγεί στον Αλλάχ.

κηδεμονιών, χειραφεσίας ανηλίκων, ισλαμικών διαθηκών και της εξ αδιαθέτου διαδοχής¹⁰⁸.

Η διαδικασία αυτή δικαιοϊκής μετάβασης, ασφαλώς συνοδεύτηκε και από αδυναμίες, όπως η έλλειψη πείρας, η ασάφεια του δικαίου, ο καιροσκοπισμός. Στον αντίποδα αυτών υπήρχε, αφενός, η αποφασιστικότητα των Ελλήνων να δομήσουν ένα σύγχρονο κράτος, στα δυτικά πρότυπα, το οποίο θα εγκατέλειπε το οθωμανικό παρελθόν, αφετέρου, η διακηρυγμένη πολιτική βούληση για δικαίωση των οραμάτων του Αγώνα και χρηστή διακυβέρνηση. Σε αυτό το πλαίσιο, το διεθνές δίκαιο, το οποίο θα μπορούσε να λειτουργήσει συμπληρωματικά, αδιαμόρφωτο ακόμη την εποχή αυτή, υποκαταστάθηκε από την ισορροπία συμφερόντων των μεγάλων δυνάμεων και την κυρίαρχη πολιτική ομάδα στο εσωτερικό της χώρας.

2. Κατά τη λειτουργία του νεοελληνικού κράτους το 19^ο αιώνα, η αλληλεξάρτηση και στενή διασύνδεση κράτους και δικαίου - όψεων του ίδιου κοινωνικού φαινομένου - αλλά και η διαλεκτική σχέση, μεταξύ δικαίου και κοινωνίας, υπό το πρίσμα της εξελικτικής τους πορείας, διαχέεται σε όλο το φάσμα των επί μέρους λειτουργιών και των τριών, κράτους, κοινωνίας και δικαίου.

Η δημιουργία του μικρού (αρχικά) κράτους του νεώτερου ελληνισμού έθετε ως κορυφαίο, στρατηγικής σημασίας ζήτημα, την παγίωση της εθνικής ταυτότητας στο χωρόχρονο, μέσα από την επισήμανση της μακραίωνης συνέχειας και ενότητας του ελληνικού στοιχείου, σε αναφορά και με ένα μεγάλο τμήμα του ελληνικού πληθυσμού, το οποίο βρισκόνταν σε κατάσταση δουλείας, στην επικράτεια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, κατά κύριο λόγο. Στην επίτευξη του στόχου αυτού, καθοριστική υπήρξε η συμβολή του δικαίου.

¹⁰⁸ Η Ελλάδα είναι η μοναδική χώρα στην Ευρώπη όπου ισχύει ο Ιερός Μουσουλμανικός Νόμος. Ακόμη και στην Τουρκία, με την εκκοσμίκευση του κράτους την εποχή του Κεμάλ Ατατούρκ καταργήθηκε η αρμοδιότητα του ιεροδικείου και από το 1926 ο Αστικός Κώδικας (μετάφραση του Ελβετικού) ρυθμίζει τις οικογενειακές σχέσεις. Το καθεστώς αυτό έχει δεχθεί έντονη κριτική από πολλές πλευρές εγείροντας ποικίλα ζητήματα, όπως του σεβασμού θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων (σχετική παρέμβαση το 2009 του Επιτρόπου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης). Περί του θέματος εισήγηση σε επιστημονική εκδήλωση στο Νομικό Συμβούλιο του Κράτους (ΝΣΚ) την 7-2-2013, της Δικαστικής Αντιπροσώπου ΝΣΚ Μαρίας Βέργου, με τίτλο «Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η θέση του Μουφτή και η εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού νόμου (σαρία) στην ελληνική έννομη τάξη».

Ήδη, από τα πρώτα επαναστατικά Συντάγματα, πέρα από το αυτονόητο ενδιαφέρον για την εμπέδωση της αίσθησης κράτους δικαίου, ως μεταβατικό δίκαιο ορίζονταν οι νόμοι « των Χριστιανών ημών Αυτοκρατόρων ». Με τον τρόπο αυτό, εκτός από την Εκκλησία, το δίκαιο αναδεικνύονταν στο θεσμό εκείνο, ο οποίος θα εξέφραζε την αδιάσπαστη συνέχεια, μετά το 1453, της εθνικής υπόστασης των Ελλήνων.

Η άμεση όμως και καταλυτική παρέμβαση από το χώρο του δικαίου, επήλθε με το διάταγμα της 23-2-1835 του Όθωνα « ...Οι πολιτικοί νόμοι των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων οι περιεχόμενοι στην Εξάβιβλο του Αρμενοπούλου θέλουν ισχύει μεχρισού δημοσιευθεί ο Πολιτικός Κώδιξ, του οποίου την σύνταξιν διετάξαμεν. Τα έθιμα, όμως, όσα πολυχρόνιος και αδιάκοπος συνήθεια ή αποφάσεις δικαστικά καθιέρωσαν, υπερισχύουν όπου επεκράτησαν.. ». Ήταν προφανές ότι η διατήρηση, προϊόντος του χρόνου και μάλιστα των αιώνων, της περί δικαίου πεποίθησης, αποτελούσε αναμφισβήτητο τεκμήριο, περί της συνέχειας της εθνικής συνείδησης. Το γεγονός αυτό, ήταν ιδιαίτερα σημαντικό, τόσο στο εσωτερικό, όσο και το εξωτερικό πεδίο. Στο εσωτερικό λειτουργούσε ως κεντρομόλος δύναμη συσπείρωσης όλων των διάσπαρτων ελληνικών πληθυσμών (παραδουνάβιων περιοχών, Κωνσταντινούπολης, Μ. Ασίας κλπ). Εξωτερικά, η προβολή της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού προσέφερε ένα συγκριτικό πλεονέκτημα στο ελληνικό στοιχείο, στο πεδίο των ζυμώσεων του ευρύτερου βαλκανικού περιβάλλοντος, το οποίο προϊούσας της αποσύνθεσης της οθωμανικής αυτοκρατορίας, γίνονταν όλο και περισσότερο ρευστό και εθνικά ανταγωνιστικό. Αλλά και σε επίπεδο ανταγωνισμού των μεγάλων ευρωπαϊκών κρατών, στα πλαίσια των εξελίξεων του ανατολικού ζητήματος διευκόλυνε τη δημιουργία - αρχικά - και μετέπειτα την επέκταση του ελληνικού κράτους.

Είδαμε λοιπόν, ότι ο χειρισμός του δικαίου επηρέασε τη χάραξη πολιτικών στρατηγικών και τη κρυστάλλωση ιδεολογικών σχημάτων του κράτους, αλλά και ότι επηρεάστηκε από αυτές. Η καθυστέρηση - επί 111 έτη - στη θέσπιση του ελληνικού Αστικού Κώδικα¹⁰⁹, πέραν των άλλων λόγων, δεν είναι άσχετη με τους αλυτρωτικούς πόθους της Μεγάλης Ιδέας, την προσδοκία της οριστικής διαμόρφωσης, στο μέλλον, του κράτους, μέσω της συνεχούς επέκτασης των ορίων του. Σε ένα τέτοιο κράτος ήταν εκ των προτέρων εκπεφρασμένη η εθνική βούληση, για τη δημιουργία αμιγώς

¹⁰⁹ Έγινε με το από 7/10/1946 ν.δ. Η οριστικοποίηση των συνόρων του ελληνικού κράτους έγινε με την προσάρτηση της Δωδεκανήσου το 1947.

ελληνικού δικαίου, που θα βασιζόνταν στη συνέχεια της εφαρμογής των *Πολιτικών Νόμων των Χριστιανών ημών Αυτοκρατόρων*.

Σε πολλές περιπτώσεις, το δίκαιο συνδέθηκε και με θέματα που άπτονταν των διεθνών σχέσεων της χώρας. Έτσι, στην αρχική επιλογή του Γαλλικού αστικού κώδικα, ως προτύπου σύνταξης του αντίστοιχου ελληνικού, ασφαλώς βάρυνε η διεθνής αναγνώρισή του, ως του πλέον προωθημένου για την εποχή αστικού κώδικα, λόγω του πετυχημένου συγκερασμού των νεωτεριστικών ιδεών του διαφωτισμού και των παραδοσιακών αντιλήψεων. Η υιοθέτησή του όμως, ήδη με το Σύνταγμα του 1827 συμπίπτει με τη διεθνοποίηση του Ελληνικού Ζητήματος, κατά την υπογραφή της καθοριστικής για την εξέλιξη του Αγώνα Συνθήκης του Λονδίνου το 1827 και την ανάγκη προσέγγισης, μιας εκ των τριών μεγάλων δυνάμεων. Η δε μετέπειτα απομάκρυνση από το Γαλλικό πρότυπο σχετίζεται και με τη στάση της Γαλλίας στον Κριμαϊκό πόλεμο (Γαλλικός αποκλεισμός).

Αλλά και η προσωρινή στροφή προς το Γερμανικό πρότυπο Αστικού Κώδικα έγινε, μεταξύ άλλων και λόγω της συγκυριακά φιλικής, σε σχέση με τις άλλες δυνάμεις, στάσης της Γερμανίας στα εθνικά θέματα, την περίοδο αυτή, επιλογή η οποία φαίνεται πως δικαιώθηκε, μετά την απόδοση στην Ελλάδα τμημάτων της Θεσσαλίας και της Ηπείρου και την αυτονομία της Κρήτης. Επίσης, η ρύθμιση των αστικών σχέσεων, ως προϋπόθεση ομαλής κοινωνικής και οικονομικής λειτουργίας τέθηκε ως όρος από τις μεγάλες δυνάμεις, για τη χορήγηση του αναπτυξιακού δανείου των 60 εκατομμυρίων χρυσών φράγκων. Αντίστοιχο παράδειγμα, συσχέτισης δικαίου και διεθνών σχέσεων, σε Ευρωπαϊκό επίπεδο συνιστά η μεταφορά της έντασης των Γαλλογερμανικών σχέσεων και στο χώρο του δικαίου, όπου η σύνταξη των κωδίκων, αποτέλεσε το πεδίο οξύτερου ανταγωνισμού.

Στο κοινωνικό πεδίο, η αντανάκλαση της κοινωνικής και ταξικής δομής σε λειτουργίες του δικαίου ήταν ήδη εμφανής, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, αλλά και από την πρώτη στιγμή της διαμόρφωσης του κράτους. Η εκπροσώπηση των λαϊκών τάξεων στις εθνικές συνελεύσεις, οι οποίες κατάρτισαν τα πρώτα επαναστατικά συντάγματα ήταν ανύπαρκτη, προκειμένου να αποφευχθούν οι επαναστατικές εκείνες ζυμώσεις, οι οποίες θα οδηγούσαν στην υιοθέτηση φιλολαϊκών ρυθμίσεων, ανατρέποντας την υφιστάμενη, από την οθωμανική περίοδο, κοινωνική κατάσταση. Με αυτόν άλλωστε τον τρόπο αποτράπηκε η δέσμευση των εθνικών γαιών και η μη διανομή τους σε ακτήμονες χωρικούς. Αφετηρία της δημιουργίας του εκκρεμούς για δεκαετίες ζητήματος των εθνικών γαιών υπήρξε η διαδοχή του

νομικού καθεστώτος δημόσιας γης και η μετατροπή, του υπό το οθωμανικό δίκαιο δικαιώματος της ψιλής κυριότητας, σε δικαίωμα πλήρους κυριότητας, με τις διατάξεις του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των μεγάλων κτημάτων (τσιφλικιών) αρχικά της Αττικής και μετέπειτα της Θεσσαλίας, όπου ο συσχετισμός των κοινωνικών δυνάμεων, υπήρξε καθοριστικός στη διευθέτηση του ζητήματος που προέκυψε. Στην Αττική, η σύμπραξη οθωμανών και ελλήνων κεφαλαιούχων, κυρίως ομογενών, σε ποικίλες μεθοδεύσεις, που στόχευαν στην παράνομη μεταβίβαση δημοσίων εκτάσεων, κυρίως δασικών ήταν εκτεταμένη και αρκούντως αποτελεσματική. Η αρχική άρνηση της αρμόδιας Επιτροπής να επικυρώσει τις παράνομες μεταβιβάσεις κάμφθηκε υπό την πίεση ισχυρών παραγόντων της εποχής, κεφαλαιούχων, διπλωματών, πολιτικών, οι οποίοι εκμεταλλευόμενοι και τις ευνοϊκές ρυθμίσεις του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, έγιναν κύριοι τεράστιων εκτάσεων, γεγονός το οποίο επικυρώθηκε με σειρά δικαστικών αποφάσεων.

Την ίδια περίοδο, ο Καποδίστριας αδυνατούσε να συνάψει δάνειο για λογαριασμό του ελληνικού κράτους, με στόχο την εξαγορά της γης από του οθωμανούς. Μέσα σε λίγους μήνες, προς το τέλος του 1830, η Αττική βρέθηκε χωρίς δημόσια γη. Βουνά και δάση, πουλημένα και καταπατημένα, η πόλη της Αθήνας με ανύπαρκτες δημόσιες εκτάσεις, με αποτέλεσμα από τη πρώτη στιγμή της βασιλείας του Όθωνα να τεθεί ζήτημα απαλλοτριώσεων για την κατασκευή στοιχειώδους υποδομής (οδοί, σχολεία, ακόμη και ανάκτορα)¹¹⁰. Με τις συνεχείς συνενώσεις των εκτάσεων αυτών σχηματίστηκαν τεράστια τσιφλίκια, δεκάδων χιλιάδων στρεμμάτων, όπως αυτό του Διονύσου – Σταμάτας.

Στη συνέχεια, η εφαρμογή των διατάξεων του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, η οποία περιελάμβανε και την κτήση κυριότητας σε δημόσια κτήματα, με έκτακτη χρησικτησία δημιούργησε ένα κλίμα ευνοϊκό προς την καταπάτηση δασικών εκτάσεων. Από αυτό ωφελήθηκαν ισχυροί οικονομικοί και πολιτικοί παράγοντες, ακόμη και μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι μετέτρεπαν σε αγρούς δασικές εκτάσεις. Την περίοδο αυτή δημιουργήθηκαν τα μεγάλα ιδιωτικά και μοναστηριακά κτήματα. Οι δικαστικές εκκρεμότητες που προέκυψαν από την μετέπειτα κατάτμηση των εκτάσεων αυτών εξακολουθούν μέχρι σήμερα.

¹¹⁰ Αποσπάσματα του βιβλίου του Θ. Δρίκου «Οι πωλήσεις των Οθωμανικών ιδιοκτησιών της Αττικής: 1830-1831», Μάρτιος 1993, εκδόσεις Τροχαλία, στο <http://e-epiloges-dionysos.blogspot.gr/2009/03/44.html>, πρόσβαση 3-11-2014.

Στη Θεσσαλία, ενόψει της επικείμενης παραχώρησής της στη Ελλάδα το 1881 υπήρξε αντίστοιχη εξαγορά μεγάλων εκτάσεων από έλληνες κεφαλαιούχους του εξωτερικού και δημιουργία μεγάλων τσιφλικιών. Με την προσάρτηση, ενώ για τους ιδιοκτήτες των μεγάλων κτημάτων υπήρξε, όχι μόνο διασφάλιση, αλλά και διεύρυνση του ατελούς (σύμφωνα με το προηγούμενο δίκαιο) δικαιώματος ιδιοκτησίας, σε πλήρες, δεν έγινε αντίστοιχη ρύθμιση για τα δικαιώματα των επίμορτων καλλιεργητών – κολλήγων, τα οποία παρέμεναν ασαφή υπό το νέο καθεστώς δικαίου του ελληνικού κράτους. Και τούτο, παρά τη σχετική πρόνοια περί ισονομίας, τόσο της Σύμβασης του 1881 για την προσάρτηση της Θεσσαλίας, όσο και της εσωτερικής νομοθεσίας. Η επίκληση του ασαφούς νομικού καθεστώτος των δικαιωμάτων των καλλιεργητών, καθώς και η αδυναμία ανεύρεσης στοιχείων, δεν μπορούν να δικαιολογήσουν τη στάση της πολιτείας, δεδομένου ότι με την παράγραφο 2, του άρθρου 6 της Σύμβασης παρέχονταν η δυνατότητα ρύθμισης – άρα και εξορθολογισμού - των σχέσεων ιδιοκτητών και καλλιεργητών, με νόμο γενικής ισχύος, κάτι το οποίο δεν έγινε. Η μετέπειτα ένταση στην περιοχή του θεσσαλικού κάμπου και η αιματηρή εξέγερση των αγροτών, ήταν το αποτέλεσμα αυτής της μεροληπτικής, υπέρ των μεγάλων γαιοκτημόνων, ρύθμισης των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων γης.

Η συσχέτιση κοινωνικών χαρακτηριστικών και δικαίου είναι εμφανής και στο Σύνταγμα του 1864. Η Β΄ Εθνική Συνέλευση, η οποία επεξεργάστηκε το εν λόγω Σύνταγμα αντιπροσώπευε τα δυναμικότερα και πλέον ριζοσπαστικά στοιχεία της κοινωνικής και πολιτικής ζωής του τόπου, καθώς και του ελληνισμού της διασποράς. Οι δημοκρατικές και προοδευτικές ιδέες οι οποίες κυριαρχούσαν έθεταν ως στόχο των ρυθμίσεων, την προώθηση των κοινωνικών, εθνικών, ιδιαιτεροτήτων και αναγκών. Απόρροια αυτών ήταν η θέσπιση ενός από τα πλέον προοδευτικά Συντάγματα της εποχής. Η καθιέρωση θεσμών φιλελεύθερων και προοδευτικών, σε αντιστοίχιση με τις ανάγκες της κοινωνίας, όπως η δημοκρατική αρχή και η καθολική ψηφοφορία είχαν ως αποτέλεσμα τον ομαλό, για τα δεδομένα της περιόδου, κοινοβουλευτικού βίο, επί πολλές δεκαετίες. Αλλά και η οργάνωση, κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας, ενός συγκεντρωτικού κράτους, στο πλαίσιο του οποίου το σύστημα απονομής δικαίου είχε κυρίαρχη θέση, επέφερε την υποχώρηση του τοπικισμού, κατευθύνοντας τους τοπικούς άρχοντες, στη στελέχωση – άλωση του κρατικού μηχανισμού.

Στο επίπεδο της πολιτικής λειτουργίας, τα οργανωμένα δίκτυα πατρωνίας μεθόδευαν νομοθετικές ρυθμίσεις, ακόμη και σε ζητήματα ήσσονος σημασίας, κατά τρόπο περίπλοκο, γραφειοκρατικό, έτσι ώστε, αντί να επιλύονται ζητήματα, να συσκοτίζονται να προκύπτουν νέες ανάγκες, προκειμένου να ανατροφοδοτείται με τον τρόπο αυτό το πελατειακό σύστημα και η δημοσιοϋπαλληλία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ο λεπτομερειακός τρόπος με τον οποίο οι νόμοι ρύθμιζαν τα ζητήματα της συγκρότησης και λειτουργίας ποικίλων επιτροπών, προκειμένου να δημιουργούνται νέες θέσεων εργασίας.¹¹¹ Η διόγκωση έτσι του κράτους μετέβαλε τη λειτουργία του δικαίου, αλλά και η ίδια η δικαιοδοτική λειτουργία κατέτεινε στην περαιτέρω οικονομική εξάρτηση από το κράτος, όλο και μεγαλύτερου αριθμού πολιτών. Είναι το κράτος *προεστός* κατά τον Α. Παπαρίζο « *το οποίο ιδρύθηκε και παραμένει ένα κράτος προνομίων και θεσμικών ανισοτήτων και αδικιών κάθε είδους*»¹¹² και το οποίο στη μετεξέλιξή του, γίνεται κράτος – πάτρωνας.

Οι επιπτώσεις από το μονοσήμαντο προσανατολισμό της οικονομίας προς το κράτος ήταν καταλυτικές, όχι μόνο για την περίοδο αναφοράς της παρούσας εργασίας (19^{ος} αιώνας), αλλά φθάνει μέχρι την εποχή μας, με ακόμη πιο επώδυνο, θα έλεγε κανείς τρόπο. Αποξένωσε την ιδιωτική επιχειρηματικότητα, από χαρακτηριστικά όπως, η ανάληψη του επιχειρηματικού κινδύνου, η καινοτομία, ο δυναμισμός, η διορατικότητα, η προσαρμοστικότητα, ο σχεδιασμός και την οδήγησε σε στρεβλή και αναποτελεσματική οικονομικά λειτουργία, αποδυναμώνοντας τη θέση της στο ευρύτερο ανταγωνιστικό περιβάλλον του καπιταλιστικού συστήματος και της ελεύθερης, παγκοσμιοποιημένης αγοράς μεταγενέστερα, στο οποίο εισήλθε με μειονεκτικούς όρους. Ταυτόχρονα εξέθρεψε όλα τα νοσηρά φαινόμενα της αντροφοδοτούμενης διαπλοκής του κοινωνικοπολιτικού συστήματος.

Οι αυτονόητες συνέπειες στην υπανάπτυξη του τόπου, οικονομική και κοινωνική, ήταν και εξακολουθούν να είναι καθοριστικές.

3. Στις σελίδες που προηγήθηκαν έγινε προσπάθεια παράλληλης αποτύπωσης, τόσο των κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων, στο νέο ελληνικό κράτος, κατά το 19^ο αιώνα, όσο και της διαδικασίας μετάβασης από το οθωμανικό καθεστώς δικαίου, στο νέο εθνικό δίκαιο, στο πλαίσιο της επεληθούσας κρατικής διαδοχής. Η ίδια η διαδοχή,

¹¹¹ Γ. Δερτιλής στο «Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα» σελ. 70.

¹¹² Α. Παπαρίζος «Η κοινωνία των αμαρτωλών -Η πολιτική ως διαχείριση του φόνου της ελευθερίας και της δικαιοσύνης» σελ. 97.

συνιστά κορυφαίο γεγονός, μια τοπική «κοσμογονία», όπως άλλωστε και η συνέχεια της, η εξελικτική πορεία δόμησης ενός νέου κράτους. Πολύ περισσότερο, που στην ελληνική ιδιοτυπία, το γεγονός αφορά ένα λαό με ιστορικές, πνευματικές και πολιτισμικές καταβολές, στοιχεία, τα οποία προσδίδουν και έντονο συγκινησιακό χαρακτήρα. Στην περίπτωση μάλιστα της Ελλάδας, τα ιστορικά αυτά δεδομένα είναι εμφανές ότι επηρέασαν τη μετάβαση από το οθωμανικό στο ελληνικό νομικό σύστημα, μετάβαση η οποία φαίνεται να υπήρξε ομαλή και άμεση.

Στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, το νέο ελληνικό κράτος δομείται στα πρότυπα των περισσότερο προηγμένων χωρών της Ευρώπης. Συντάγματα φιλελεύθερα, αντιπροσωπευτικότητα, ατομικά δικαιώματα, καθολική ψηφοφορία, οργάνωση της δικαιοσύνης με την ίδρυση δικαστηρίων και την έκδοση κωδίκων συνθέτουν ένα αξιόλογο για την εποχή θεσμικό πλαίσιο. Στον αντίποδα αυτών υφίσταται μια κοινωνία με χαρακτηριστικά όπως: η απουσία αστικής καθοδηγητικής τάξης, η ευρεία αυτοκαταναλωτική τάξη μικροκαλλιεργητών, με ξεπερασμένες μεθόδους και προσανατολισμό στη μονοκαλλιέργεια, η διεθνής οικονομική εξάρτηση, η διόγκωση (υπαλληλία) και ταυτόχρονα υπολειτουργία του κράτους, ο εμπορευματικός - πλουτοκρατικός και όχι βιομηχανικός - κεφαλαιοποιητικός προσανατολισμός της οικονομίας. Υφίσταται δηλαδή αναντιστοιχία, μεταξύ της θεσμικής οργάνωσης του κράτους και της κοινωνικής εξέλιξης. Το ερώτημα που τίθεται από αυτή τη διαπίστωση έχει να κάνει με το ρόλο του δικαίου στο αντίρροπο αυτό σχήμα.

Στην αέναη διαλεκτική σχέση δικαίου, κράτους και κοινωνίας, για αρκετές δεκαετίες του βίου του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, το δίκαιο επηρέασε τη διαμόρφωση εθνικών, ιδεολογικών και πολιτικών επιλογών, ταυτόχρονο όμως δέχθηκε και τις επιρροές των. Στο κοινωνικό επίπεδο, η λειτουργία του δικαίου επικύρωσε και ενίσχυσε τη δύναμη των κυρίαρχων στρωμάτων και τροφοδότησε πολλές από τις δυσμορφίες της ελληνικής κοινωνίας. Ιδιαίτερα μάλιστα σε ότι αφορά τη διόγκωση του κράτους και των αρνητικών φαινομένων που τη συνόδευαν, όπως η πατρωνία, οι πελατειακές σχέσεις, ο μονοσήμαντος προσανατολισμός της οικονομίας και η ατροφία της ιδιωτικής επιχειρηματικότητας. Η γενική αίσθηση η οποία προκύπτει είναι ότι η λειτουργία του κράτους, σε μεγάλο βαθμό, δεν απηχούσε τη θεσμοθετημένη δικαιοσύνη τάξη.

Μπορεί όπως ελέχθη η μετάβαση από το οθωμανικό στο ελληνικό σύστημα δικαίου να ήταν ομαλή, εντούτοις, αντιλήψεις και συμπεριφορές, οι οποίες παραπέμπουν σε χαρακτηριστικά της οθωμανικής περιόδου βρήκαν πεδίο έκφρασης

κατά τη θεσμική λειτουργία του κοινοβουλευτικού συστήματος, όχι μόνο την περίοδο που εξετάζεται, αλλά φθάνουν μέχρι τις μέρες μας, διαπερνώντας όλες τις κοινωνικές τάξεις. Τέτοιες είναι τα γνωστά σε όλους: *αλισβερίσι, ρουσφέτι, χαράτσι, μπαζίσι, χαρτζιλίκι, νταηλίκι*¹¹³.... Όλα αυτά προσδίδουν στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα το χαρακτήρα της αντιαναπτυξιακής και μη ισορροπημένης, η οποία βρίσκονταν σε ένα προγενέστερο στάδιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης, κυρίαρχης την ίδια περίοδο στην κεντρική Ευρώπη.

Και αν οι παραπάνω διαπιστώσεις για τις δυσμορφίες του κράτους και της κοινωνίας είναι, ως ένα βαθμό κατανοητές για την εν λόγω περίοδο, ασφαλώς εντυπωσιάζει η αδιάλειπτη παρουσία των στην Ελλάδα του 21ου αιώνα, βαριά αχλή, σε ένα κατά τα άλλα διαυγή ορίζοντα.

¹¹³ Α. Παπαρίζος σελ. 514

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αριστ. Βαζούρας** « Έθιμα και κράτος εις την νεωτέραν Ελλάδα », Αθήνα 1974, Παπαζήσης
- Κ. Βεργόπουλος** «Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας» Αθήνα 1975, Εξάντας
- Κ. Βεργόπουλος** « Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα » Αθήνα 1978, Εξάντας
- Μ. Βέργου**, Δικαστική Αντιπρόσωπος ΝΣΚ «Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Η θέση του Μουφτή και η εφαρμογή του ιερού μουσουλμανικού νόμου (σαρία) στην ελληνική έννομη τάξη». Εισήγηση επιστημονικής εκδήλωσης στο Νομικό Συμβούλιο του Κράτους (ΝΣΚ) την 7-2-2013
- Θ. Βερέμης** « Ο τακτικός στρατός στην Ελλάδα του 19 ου αιώνα » στο «Όψεις της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα »
- Γ. Δερτιλής** στο «Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα » Ελλ. Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης – Εξάντας 1977
- Χαρίκλεια Γ. Δημακοπούλου** «Η πορεία προς σύνταξιν ελληνικού αστικού κώδικος. Η περίοδος 1822-1891. Συμβολή εις την ιστορίαν του δικαίου». Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2008
- Ν. –Π. Διαμαντούρος** «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα » στο «Όψεις της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα »
- Γ. Καριψιάδης** «Η Ελλάδα ως διάδοχο κράτος », Αθήνα - Κομοτηνή 2000, Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Π. Κιτρομιλήδης** «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα: προοπτικές από τον ελληνικό 19ο αιώνα » στο «Όψεις της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα »
- Γ.Δ. Κοντογιώργης** στο «Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα » Ελλ. Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης – Εξάντας 1977
- Α. Λιάκος** «Πως στοχάστηκαν το έθνος αυτοί που ήθελαν να αλλάξουν τον κόσμο;», Αθήνα 2005, Πόλις
- Α. Λύτρας** « Δοκιμές στην ταξική ανάλυση. Προσεγγίσεις στην κλασική θεωρία των κοινωνικών τάξεων », Αθήνα 2004, Παπαζήσης
- Α. Μάνεσης** « Συνταγματικό δίκαιο » Θεσσαλονίκη 1980 εκδόσεις Σάκκουλα

- Ν. Μουζέλης**, «Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική », Αθήνα 1987, Θεμέλιο
- Γ. Νάκος** « Το νομικό καθεστώς των τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών 1821-1912 » Θεσσαλονίκη 1984
- Κ. Παπαθανασόπουλος** « Η εμπορική ναυτιλία: από τον ιστό στον ατμό » στο «Όψεις της Ελληνικής Κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα »
- Α. Παπαρίζος** «Η κοινωνία των αμαρτωλών. Η πολιτική ως διαχείριση του φόνου, της ελευθερίας και της δικαιοσύνης » Αθήνα 2014, Παπαζήση
- Θ. Παπαχρίστος** « Εισαγωγή στην κοινωνιολογία του δικαίου» Κομοτηνή 1984, έκδοση Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Θ. Παπαχρίστος** «Θεσμοί της Ελληνικής κοινωνίας –Κοινωνιολογία του δικαίου », Κομοτηνή 1999 εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα
- Θ. Σακελλαρόπουλος** « Ένα περίγραμμα για την κατανόηση της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ελλάδας του 19ου αιώνα » στο Α. Μωυσίδης, Σ. Σακελλαρόπουλος «Η Ελλάδα στον 19ο και 20ο αιώνα: Εισαγωγή στην ελληνική κοινωνία » Αθήνα 2010, Τόπος
- Ν. Σβωρόνος** «Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας » Αθήνα 1997 Θεμέλιο
- Γ. Σωτηρέλης** «Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909: Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας » Αθήνα 2003, Θεμέλιο
- Ν. Τσίρος** «Κοινωνιολογικοί στοχασμοί για το πολιτικό και το δίκαιο: Η συστημική θεωρία του Niklas Luhmann » Κομοτηνή 2005, Σάκκουλα
- Ν. Τσίρος**, «Κράτος, Κοινοβουλευτικό Σύστημα σε θεσμική και πολιτική κρίση », Αθήνα 2000, Σάκκουλας
- Ν. Τσίρος** «Η νομοθεσία του Ελ. Βενιζέλου κατά την περίοδο 1911-1920 στα πλαίσια της μεταρρυθμιστικής του πολιτικής και στα κοινωνικοπολιτικά δεδομένα της εποχής » Αθήνα 2013, Παπαζήσης
- Κ. Τσουκαλάς** «Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος » Αθήνα 1981 , Θεμέλιο
«Όψεις της Ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα » επιμέλεια Δ.Γ. Τσαούση, Αθήνα 1984, Εστία
- Β. Φίλιας** «Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα. Η νόθα αστικοποίηση 1800-1864» Αθήνα 1996, Gutenberg
- Reinhold Zippelius** « Θεμελιώδεις έννοιες της Κοινωνιολογίας του Δικαίου» επ μτφ. Ιωαν. Στράγγας – Αντ. Χάνος , Αθήνα 2008, Σάκκουλα

Από το διαδίκτυο

<http://www.istoria.gr/jul02/3.htm> ανάκτηση 15-6-2014

<http://e-epiloges-dionysos.blogspot.gr/2009/03/44.html>, πρόσβαση 3-11-2014